

NƏSİBOV E.M

**ABŞ VƏ TÜRKIYƏNİN QAFQAZ
GEOSİYASİ REGIONUNDA STRATEJİ
MARAQLARI VƏ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI**

ÇİRAQ 2006

Elmi redaktor: **Seyfəddin Qəndilov** tarix elmləri
doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi
Rəyçilər: **Musa Qasimov** tarix elmləri doktoru,
professor
Kərəm Məmmədov siyasi elmlər
namizədi, dosent

Professor **Namik Axundovun** elmi rəhbərliyi və məsləhəti ilə

Nəsiyov E.M. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan respublikası. Bakı, "Çıraq" nəşriyyatı, 2006, 314 səh

Monoqrafiya ABŞ və Türkiyənin Xəzər regionu siyasətinin formalaşmasında Qafqazın, xüsusilə Cənubi Qafqazın mühüm bir region olaraq geosiyasi əhəmiyyətindən bəhs edir.

ABŞ-ın və Türkiyənin Cənubi Qafqaz dövlətlərində iqtisadi, hərbi-siyasi və təhlükəsizlik strategiyasından ibarət ümumi geosiyasi-strateji maraqlarının mahiyyəti açıqlanır. Eyni zamanda bu dövlətlərin Rusiya və İrana qarşı həyata keçirdikləri rəqabət siyasəti də öz əksini tapmışdır.

N 4840000000-01 2006
067

© Çıraq nəşriyyatı 2006
© E.M.Nəsiyov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....5-23

I FƏSİL

ABŞ-ın Qafqaz regionunda geostrateji maraqları

1.1. ABŞ-ın Xəzər regionu geosiyasətində Qafqaz.....24-42

1.2. ABŞ-ın Qafqaz strategiyasında Gürcüstan və Ermənistan. Geosiyasi-strateji maraqlar və mövcud problemlər.....42-53

1.3. ABŞ-ın Azərbaycan siyasəti. İqtisadi, hərbi-siyasi və təhlükəsizlik strategiyası53-114

1.4. ABŞ-ın Qafqaz geosiyasətində Türkiyənin rolu.....114-121

II FƏSİL

Türkiyənin Qafqaz geosiyasəti

2.1. SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyənin Qafqaz regionunda "geostrateji maraqları: ümumi geosiyasi aspektlər..... 122-142

2.2. Türkiyənin Azərbaycan siyasəti. Mövcud geosiyasi-strateji maraqlar.....142-154

2.3. Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi maraqları.....155-169

III FƏSİL

Qafqaz geosiyasi regionunda toqquşan strateji maraqlar

3.1. Qafqazda ABŞ-ın Rusiya və İranla strateji maraqlarının toqquşmasında hərbi siyasi və təhlükəsizlik amilləri.....	170-207
3.2. Qafqazda Türkiyə-Rusiya və Türkiyə-İran qarşıdurmasının geosiyasi cəhətləri.....	207-214
3.3. İqtisadi maraqların toqquşması və regional layihələr.....	214-229
NƏTİCƏ.....	230-238
ƏLAVƏLƏR(cədvəllər,şeymlər,sənədlər).....	239-290
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	292

GİRİŞ

SSRİ-nin dağılması və dünyanın bipolyar strukturunun başa çatmasından sonra Avrasiya kontinentində yeni beynəlxalq əhəmiyyətli geosiyasi regionlar meydana gəldi. Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yerləşən Qafqaz regionu ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İran kimi dövlətlərin yeni maraq dairəsinə çevrildi. Qafqaz regionu həm də dünyanın yeganə fəvqəldövləti olan ABŞ-ın Xəzər regionundakı enerji siyasətinin həyata keçirilməsində başlıca rol oynamağa başladı. Xəzər regionunun tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqazda yeni dövlətlərin yaranması ilə ABŞ bu region üzrə beynəlxalq, Rusiya, İran və Türkiyə isə öz regional siyasətlərini formalaşdırmaq uğrunda ilkin addımlarını atdılar. Qafqaz coğrafi baxımından şimal və cənub hissələrə bölünməklə yanaşı eyni zamanda XX əsrin 90-cı illərindən sonra müəyyən geosiyasi prosesləri özündə cəmləşdirməyə başladı. Tarixdən məlumdur ki, Qafqaz geopolitik məfhumunun müasir məzmunu öz köklərini XVIII-XIX əsrlərdən - Rusiyanın regionu zorla ələ keçirməsindən götürür. Rusiyanın bu regionu ələ keçirməsi ilə bölgənin Qafqaz və Zaqafqaziya bölünməsi başlanmışdır. Rusiya xarici siyasət konsepsiyasının məhsulu olan "Zaqafqaziya" məfhumu özünə sadəcə coğrafi deyil, eyni zamanda geniş geosiyasi məna vermişdir. "Zaqafqaziya" məfhumunun "Rusiya" modelindən fərqli olaraq onu konkret olaraq "Cənubi Qafqaz" da adlandırdılar. Rusiya modelindən XX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcına qədər istifadə olunmuşdur. [119, 162] Soyuq müharibə dövrünün başa çatması və SSRİ-nin dağılması isə regionda tamamilə yeni şərait yaratdı. Qloballaşma prosesinin gücləndiyi bir vaxtda beynəlxalq - ABŞ və regional - Rusiya, İran və Türkiyənin maraqlarının mövcud olduğu bir region kimi Cənubi Qafqazı "geosiyasi məkan" adlandırmaq olar. Böyük dövlətlərin (region ətrafı-Rusiya, Türkiyə, İran və kənar-ABŞ, Avropa dövlətləri və s.) Cənubi Qafqazdakı strateji maraqları

həmin regiondakı dövlətlərlə münasibətləri qurarkən meydana gəlir və geostrateji maraqlar bu regionun üç dövləti sərhədləri çərçivəsində mövcud olur. Belə yanaşmadan çıxış edərək qeyd etmək vacibdir ki, böyük dövlətlərin Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı dövlətləri ilə münasibətlərinin qurulması və inkişafı prosesində meydana gələn strateji maraqları birləşərək həmin dövlətlərin ümumregion maraqlarını formalaşdırır. Eyni zamanda region dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri regionu vahid bir "siyasi məkan" formasında tədqiq etməyə imkan verir. Qafqazda, xüsusən onun cənub hissəsində, Rusiya, Türkiyə, İran, Çin və bəzi Avropa dövlətlərinin strateji maraqları olmaqla yanaşı regiondan çox uzaqda yerləşən ABŞ-in maraqları da həlledici şəkildə siyasi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. ABŞ-in Xəzər regionu siyasətinə aid olan Qafqaz siyasəti bu dövlətin vahid dünya siyasətinin tərkib hissəsidir. **(Bax, sxem, 1.1)** İqtisadi strategiyanın Vaşinqtonun müasir beynəlxalq siyasətinin prioriteti hesab olunduğunu, iqtisadi amilin geosiyasi qüvvələr balansında aparıcı yerlərdən birini tutduğunu nəzərə alsaq, onda ABŞ-in zəngin iqtisadi potensiala və əlverişli coğrafi mövqeyə malik Xəzər regionunda, eləcə də regionun tərkib hissəsi olan Qafqazda strateji maraqlarının formalaşmasının mahiyyətini başa düşmək mümkündür.

Qafqazda strateji maraqlara sahib olan digər bir dövlət Türkiyədir. Türk rəsmilərinin fikrinə görə Türkiyə müasir dövrdə Avrasiya bölgəsinin ortaya çıxardığı yeni fərsətlərdən ötrü qlobal dövlət anlayışı ilə hərəkət etmək məcburiyyətindədir. Bu səbəbdən Türkiyə Orta Asiya və Qafqaz dövlətləri üçün demokratiya, insan hüquqları, azad bazar iqtisadiyyatı kimi mövcud beynəlxalq sistemə hakim olan qavrayışları öz ölkələrinə tətbiq etmək məqsədilə nümunə götürməyə uyğun bir ölkədir. Türkiyə soyuq müharibədən sonrakı dövrdə Avropadan Asiyaya mərkəzinə qədər olan bölgədə (digər bir ifadə ilə Adriatikdən Çin səddinə qədər olan sahədə) keçmiş nisbətən daha çox geostrateji və geopolitik əhəmiyyət qazanmışdır və Türkiyənin geostrateji təsiri bu dövlətlər

üzərində durmadan artırmaqdadır [96, 353] Heç şübhəsiz, müasir dövrdə Türkiyənin Qafqazda strateji maraqları Ankaranın həmin regional, həm də Türk dünyası siyasəti ilə də əlaqəlidir.

Cənubi Qafqazda ABŞ və Türkiyənin strateji maraqlarının ümumi geosiyasi parametrlər baxımından bu regionda tarixən mövcud olmuş Rusiya və İran alternativ maraqları ilə demək olar ki, bütün sahələrdə toqquşması da mühüm aktualıq kəsb edir. Nəticədə regionda böyük və ya maraqları olan dövlətlər arasında geosiyasi oyunlar gedir. ABŞ, Türkiyə, Rusiya, İran və digər dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı strateji maraqları daha çox Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan, iqtisadi, siyasi bir sıra başqa cəhətlərdən "güc mərkəzi" hesab edilən Azərbaycanda cəmləşmişdir. Bu geosiyasi proseslərin əsas eərəyanlarını özündə cəmləşdirən Azərbaycan coğrafi-siyasi mövqeyi, enerji sərvətləri və digər resursları ilə, beynəlxalq və regional münasibətlərin yeni və aparıcı subyektlərindən biri kimi ABŞ, Avropa dövlətləri, Rusiya, Türkiyə, İran və digər dövlətlərin regiondakı siyasətini tarazlaşdıraraq, təhlükəsizliyin və sabitliyin yaradılmasında təminatçı olur və Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi mühitinin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ və Türkiyənin Azərbaycanda strateji maraqlarının formalaşmasında siyasi və dövlət xadimlərinin rolu böyükdür. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin mühüm diplomatik-siyasi fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun əsasını qoyduğu və Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən siyasətin nəticəsi olaraq kənar dövlətlərin strateji maraqları Azərbaycanda təmin olunarkən ilk növbədə Azərbaycan dövlətinin öz milli maraqları nəzərə alınır və əsas götürülür. Əməkdar elm xadimi, professor Seyfəddin Qəndilov Qafqazın, eləcə də Azərbaycanın müasir geosiyasi vəziyyətini təhlil edərək yazır: "Yaşadığımız Qafqaz regionu bütünlükdə ciddi münaqişələr, siyasi gərginlik, müxtəlif diplomatik gedişlər mühitindədir. On böyük dövlətlər, aparıcı

mövqeyə malik olan ölkələr, təcrübəli siyasətçilər və diplomatlar təsadüfi deyildir ki, Azərbaycana böyük maraq göstərir, onun inkişafını ardıcıl olaraq izləyirlər. Bu gün ölkəmiz artıq böyük dövlətlərin maraq dairəsində, dünya siyasətinin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan ətrafında böyük dövlətlər rəqabət aparırlar” [55, 8]

Təqim edilən monoqrafiyada əsas məqsəd 1991-2005-ci illərdə ABŞ və Türkiyənin Qafqazda, xüsusilə Cənubi Qafqazda formalaşmış strateji maraqları, əhatə dairəsi və xüsusiyyətlərinə dair əhmiyyətli siyasi, nəzəri konsepsiyaları kompleks şəkildə sistemli təhqiqat təhlil və müqayisəli təhlil əsasında araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı mühüm vəzifələr müəyyən edilmişdir:

-SSRI-nin dağılmasından sonra ABŞ və Türkiyənin Qafqaz regionunda strateji maraqlarının meydana gəlmə səbəblərinin elmi-nəzəri əsaslarının müəyyən edilməsi;

-ABŞ və Türkiyənin regiondakı maraqlarının tarixən formalaşma proseslərinin geosiyasi təərəflərinin araşdırılması;

-ABŞ və Türkiyənin bölgədəki strateji maraqlarının iqtisadi, siyasi, humanitar, sosial və hərbi təhlükəsizlik aspektlərinin müəyyən edilməsi və bunlar arasında mövcud olan əlaqənin elmi-nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;

- Regiondakı maraqların təmin edilməsi məqsədilə ABŞ-ın siyasətinin həyata keçirilməsində Avropa və Türkiyənin coğrafi-siyasi, iqtisadi və hərbi imkanlarından istifadə edilməsinin araşdırılması;

-Türkiyənin Qafqaz siyasəti ilə türk dünyası siyasəti arasında mövcud olan əlaqənin geosiyasi amillərinin tədqiqi;

- Bölgədə baş verən proseslərin nəticəsində formalaşmış Qafqazın ümumi geosiyasi mühitində "Cənubi Qafqaz respublikalarının rolunun müəyyənləşdirilməsi;

-Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycanın bölgədəki siyasi proseslərdə mühüm iştirakçı kimi geosiyasi vəziyyətinin aşkar edilməsi və Azərbaycan respublikasının

ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinin müəyyən edilməsindəki fəaliyyətinin tədqiq edilməsi;

-Xəzər regionunun enerji diplomatiyasında ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın diplomatik-siyasi fəaliyyətinin araşdırılması;

-bölgədəki münafişlərinin həllində, eləcə də təhlükəsizlik məsələlərində ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın diplomatiyasının mahiyyətinin açılması;

-ABŞ və Türkiyənin Rusiya, İran və Orta Asiya siyasətinin həyata keçirilməsində Cənubi Qafqazın coğrafi-siyasi əhəmiyyətinin araşdırılması;

-ABŞ və Türkiyənin Cənubi Qafqazda strateji maraqları ilə Rusiya və İranın alternativ maraqları arasında mövcud ziddiyyətlərin yaranması səbəblərinin tədqiq edilməsi;

Qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməkdən ötrü çoxlu mənbə və ədəbiyyat elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ və Türkiyənin birlikdə Qafqazda strateji maraqlarına həsr edilmiş əsər indiyədək Azərbaycanda yazılmamışdır. Lakin ayrılıqda olaraq ABŞ və Türkiyənin bölgədəki strateji maraqlarının bəzi istiqamət və xüsusiyyətlərini əks etdirən, məsələn, ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinə, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin tarixinə, müasir dövrdə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, elmi və mədəni təərəflərini tarixi-siyasi baxımından təhlil edən, eləcə də, Türkiyənin Qafqaz siyasətinə dair bəzi tədqiqat əsərləri, elmi məqalələr, monoqrafiyalar mövcuddur. Azərbaycanda, Türkiyədə, ABŞ, Avropa ölkələri və Rusiyada nəşr olunan və Xəzər regionunun, Qafqazın geosiyasətini araşdıran monoqrafiyalarda, tədqiqat əsərlərində strateji maraqların iqtisadi, siyasi, hərbi və təhlükəsizlik aspektlərinin bəzi təərəflərini təhlil edən müəyyən bölmələr vardır. Bununla yanaşı Azərbaycan və xarici ölkə tədqiqatçılarının tezis, məqalə və məruzələrində, elmi konfransların materiallarında, geosiyasətə aid bəzi dərs kitablarında da mövzunu əhatə edən məsələlərə qısa olsa da rast gəlinir.

Heydər Əliyev "Azərbaycan nefti dünya siyasətində" adlı (dördüncü və beşinci cildlər) kitablarda digər dövlətlərlə yanaşı ABŞ və Türkiyənin regionda enerji siyasətində, imzalanmış neft müqavilələrində, neftin ixracındakı strateji maraqlarının formalaşmasını əks etdirən rəsmi sənədlər (qanun, sərəncam və qərarlar), dövlət rəsmilərinin münasibətləri, çıxışlar və məruzələr qeyd edilmişdir. [34; 35]

Heydər Əliyevin "Müstəqilliyimiz əbədidir" çox cildli kitablarında isə ABŞ və Türkiyənin Azərbaycanla hərtərəfli münasibətlərinə dair rəsmi sənədlər, dövlət rəhbərinin 90-cı illərdə bu ölkələrə səfərləri, keçirdiyi görüşlər, məruzələr, nitqlər, rəsmi məktublar və bir çox sənədlər toplanmışdır. [28;29;30;31;32;33] Bu kitablar ABŞ və Türkiyənin Azərbaycanda strateji maraqlarının araşdırılması üçün tarixi-xronoloji əhəmiyyətə malik olmaqla mühüm mənbəşünaslıq bazasını təşkil edir və geniş, ciddi elmi-konseptual əsaslara malikdir.

Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadənin tərtib etdikləri altı cilddə nəşr olunan "Heydər Əliyev və Şərqi (Türkiyə Respublikası)," III kitab da Türkiyənin Azərbaycan strategiyasının əsaslarını formalaşdıran Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrini əks etdirən mühüm elmi mənbədir. [46] Bu əsərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin Türkiyə Respublikasının səfərləri zamanı etdiyi çıxışlar, türk rəsmilərinin Türkiyənin Qafqaz və Xəzər bölgəsinə, eləcə də Azərbaycana yönəlmiş xarici siyasətinə dair açıqlamaları, həmçinin, Azərbaycanla Türkiyə arasında imzalanan mühüm sənədlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin ARDNŞ-nin vitse prezidenti olduğu dövrlərdə Azərbaycanın neft diplomatiyasının uğurla həyata keçirilməsindəki fəaliyyətini əks etdirən məruzələr, konfranslarda və digər iclaslardakı çıxışlarının mətnləri, mətbuata verdiyi müsahibələr ABŞ və Türkiyənin regionda, eləcə də Azərbaycanda strateji maraqlarını araşdırmaq baxımından çox faydalıdır. [36;37;38;39]

Azərbaycan alimlərindən Seyfəddin Qəndilov, Namiq Axundov, Əli Həsənov, Cabir Məmmədov, Pərvin Dərəbədi, Musa Qasimov, Hafiz Paşayev, Ağalar Abbasbəyli, Abbas Pirişev, Vaqif Abdullayev, Eldar İsmayılov, Vəfa Quluzadə, Utarıda Hüseynova, Elman Nasirov, Elçin Əhmədov, Mahir Abdullayev, Qafar Əliyev, Ziya Səmədli, Azər Özimli, Zəfər Nəcəfov, Rövşən Novruzovlu problemin ayrı-ayrı tərəflərinə dair tədqiqat işləri apararaq, mühüm tarixi-xronoloji, məntiqi- təhlili və politoloji fikirlər bildirmişlər. Ciddi əhəmiyyət daşımalarına baxmayaraq onların heç birində bu problem kompleks olaraq tədqiq edilməmişdir.

Əli Həsənovun "Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)." adlanan kitabının üçüncü fəslində Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Bu fəsilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonrakı ilk illərdən 1997-ci il də daxil olmaqla ABŞ-la münasibətlərinin iqtisadi-siyasi təhlilini vermiş, 90-cı illərin ilk illərində Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinin çətin olması, ABŞ-la diplomatik-siyasi münasibətlərin gərginliyinin səbəbləri araşdırılmış və 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra isə ABŞ-ın Azərbaycan strategiyasında müsbət dönüşün əldə olunması, iki dövlət arasında əməkdaşlığın güclənməsi qeyd edilmiş, Azərbaycanın getdikcə əməkdaşlıqdan tərəfdaşlıq mərhələsinə doğru siyasi addımlarını atması göstərilmişdir. 90-cı illərin ortalarında Azərbaycanın uğurlu neft strategiyası nəticəsində amerikalı şirkətlərinin böyük pay alması ilə ABŞ-ın icraedici və qanunverici hakimiyyətinin Azərbaycana qarşı soyuq münasibətinin dəyişməsi qeyd edilmiş və bu dövlətin regionda, eləcə də Azərbaycanda strateji maraqlarının formalaşmağa başlaması təhlil edilmişdir. ABŞ-ın Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığa meyli etməsini şərtləndirən əsas amillər kimi Azərbaycan dövlətinin ABŞ-ın xarici siyasət prinsiplərinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun daxili və xarici siyasət

yeritməsini, həmçinin. Azərbaycanın bölgədə və beynəlxalq aləmdə tutduğu mövqe ilə şərtləndirmişdir. [45,185] Monoqrafiyadakı ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi-xronoloji ardıcılığı, geosiyasi hadisələrin təhlilinin obyektivliyi, rəsmi sənədlərin dərin siyasi təhlili problemin araşdırılması üçün mühüm rol oynamışdır. Vaqif Abdullayevin "Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında" adlı kitabında ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi-siyasi xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada Azərbaycan diplomatiyasının uğurları nəticəsində ABŞ-in Azərbaycan siyasətində müsbət meyllərin meydana gəlməsindən bəhs edilir, iqtisadiyyat sahəsindəki strateji maraqları göstərilir. [10]

Abbas Piriyevin "Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi" adlı monoqrafiyasında əsasən dünya dövlətlərinin, eləcə də ABŞ, Türkiyə, Rusiya, İran, Avropa dövlətlərinin siyasi strategiyasının əsas istiqamətləri və regional təhlükəsizlik kontekstində Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemləri araşdırılır. Monoqrafiyada Azərbaycan Respublikası ilə ABŞ və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlığın, iqtisadi, hərbi, siyasi amilləri geniş izah edilmiş, Rusiya geostrategiyasında Azərbaycanın təhlükəsizliyi problemi, İranın Azərbaycanda maraqları əsas tədqiqat predmeti olmuşdur. Müəllif regionda strateji maraqların toqquşmasının geosiyasi aspektlərinə toxunmuş, Azərbaycanın xarici siyasi kursunun Qərbi istiqamətinə üstünlük vermişdir. Müəllif ABŞ-in Azərbaycana yönəlmiş strateji siyasətini birbaşa və ya Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə həyata keçirdiyini yazır. Onun fikrincə, ABŞ Şimali Qafqazda da Rusiyanın mövqelərini zəiflətmək istəyir. Bu da Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin müstəqilliyinin qorunması üçün şərait yaradır. [75, 242] Müəllif daha sonra maraqların qruplaşmasını izah edərək Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada Türkiyə və İranın siyasi mənafehlərinin toqquşduğunu yazır. Məhz Rusiya və İranın təzyiqindən qurtarmağa çalışan Azərbaycan Qərbi siyasətinə önəm verir. [75, 319] Türkiyəyə gəldikdə isə

müəllifin fikrincə, bu dövlət Qafqazdakı strateji maraqlarının həyata keçirilməsində Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinə üstünlük verir. Ümumiyyətlə, A.Piriyevin bu əsəri Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prinsiplərini, istiqamətlərini, məqsəd və vəzifələrini dərk etməklə yanaşı, mövzunun araşdırılması üçün ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın region maraqlarının əsas təərəflərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

C.A.Məmmədov "Geosiyasət" adlı kitabında ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın, eləcə də Azərbaycanın özünün müasir dövrdəki geosiyasi vəziyyətini qısa şəkildə göstərmişdir. Bu dövlətlərin regionda mənafehlərini təmin etmək üçün həyata keçirdikləri siyasətin xüsusiyyətlərinə uyğun qruplaşdıqlarını təhlil etmişdir. Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətində qiymət verən müəllifin fikrincə, Türkiyənin bu bölgədə oynadığı rol İranın rolundan qüvvətlidir, ancaq Rusiyaya nisbətən zəifdir. [61,184] İranın müasir geosiyasi vəziyyətini təhlil edərkən müəllif qeyd edir ki, Rusiya ilə İran arasında müəyyən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, onlar üçüncü qüvvəni Xəzərə buraxmamaq namına hərbi-siyasi cəhətdən yaxınlaşa bilərlər. [61,168] Xəzər neftinin ABŞ-in geosiyasi maraqlar sistemindəki yerinə toxunan tədqiqatçının fikrincə, bu amil ABŞ-in təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazdakı siyasətinin yeni kursunu müəyyən edir. [61,212]

Utarıda Hüseynova "Azərbaycan-ABŞ. Əməkdaşlığın perspektivləri" adlı monoqrafiyasının ikinci bölməsində ABŞ-in Qafqaz regionundakı xarici siyasətinin iqtisadi və siyasi məqsədlərini araşdırmağa çalışmışdır. Lakin bu bölmədə ABŞ-in xarici siyasətində iqtisadi faktorların olduğunun qeyd edilməsinə baxmayaraq bu faktorların Qafqaz regionuna təsirinə toxunulmamışdır. Siyasi aspektlərin təhlili zamanı isə ABŞ-in Qafqaz regionu siyasətinin həyata keçirilməsində NATO-nun üzvü olan Türkiyəni öz tərəfinə cəkməsi düzgün olaraq qeyd edilmişdir. [111, 68-69] Əsərdə1997-ci ilə qədər ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi-siyasi xronoloji ardıcılığı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ABŞ-ın mövqeyi, ABŞ Konqresinin Azərbaycana münasibəti və Konqresdə qəbul edilən sənədlərin qısa şərhli mövzusunun tədqiqatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pərvin Dərabad "Xəzər regionunun geotarixi və müasir dövrün geosiyaseti" adlı monoqrafiyasında bütövlükdə qədim zamanlardan müasir dövrə qədər Xəzər regionunda baş verən tarixi proseslərin qısa siyasi mahiyyətini açıqlamışdır. Əsərin son bölməsində Xəzər regionunun müasir geosiyasi münasibətlər sistemində rolu müəyyənləşdirilərək Qafqazda ABŞ (NATO)-Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan siyasi oxunun yaranması və buna alternativ olaraq Moskva-Tehran-Yerevan siyasi oxunun formalaşması göstərilmişdir. [115, 164] Haqlı olaraq Yaxın Şərqi gələcəyini müəyyən edən və birbaşa keçmiş SSRİ məkanına, xüsusi olaraq Qafqaza təsir edən əsas geosiyasi oyunçular içərisində Türkiyənin rolu xüsusi qeyd edilmişdir. [115, 165]

Musa Qasimovun "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər) kitabında Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu mövqə, Azərbaycan-ABŞ münasibətləri qısa şəkildə analiz edilsə də mövzusunun tədqiqi üçün ilk istiqamətverici mənbə kimi hesab edilə bilər. [54] M. Qasimovun digər bir əsərində Azərbaycanın xarici siyasəti nəzəri-konseptual baxımdan təhlil edilmiş, ABŞ və Türkiyənin Azərbaycanda maraqları və bu ölkələrlə qarşılıqlı münasibətləri şərh edilmişdir [54a]

Azər Özimlinin "Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000)" adlı kitabı bütövlükdə NATO-nun region, eləcə də Azərbaycan strategiyasını əhatə etməsinə baxmayaraq, ABŞ və Türkiyənin Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi maraqlarının tədqiqatı üçün müəyyən istiqamətverici və faktoloji əhəmiyyətə malikdir. [43]

Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi proseslərin təhlükəsizlik aspektləri baxımından təhlilinə, bölgədə strateji

maraqların toqquşması məsələlərinə həmçinin Rövşan Novruzovlunun "Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın marağ dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz" və XXI əsr... Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri V cildə (1 cild)" adlanan kitablarında da rast gəlmək olar. [71;72]

ABŞ və Rusiyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində diplomatik-siyasi fəaliyyətlərini araşdırmaq, bu dövlətlərin münaqişənin həllində tutduqları mövqeni və oynadıqları rolunu tədqiq etmək baxımından Elçin Əhmədovun

"Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar" adlanan əsəri əhəmiyyətlidir. [27]

Elman Nəsirovun "ABŞ və dünya II sentyabrda sonra" adlanan elmi monoqrafiyasında ABŞ-ın müasir enerji doktrinasının təhlili və bu doktrinanın Xəzər regionuna və eləcə də Azərbaycana müsbət təsir edəcəyi şərh edilmişdir. [69]

Qafar Əliyevin "Azərbaycan nefti dünya siyasətində" adlı əsərində Avropa ölkələri ilə yanaşı ABŞ, Rusiya, Türkiyə və İranın da regionun enerji siyasətində və xüsusilə Azərbaycanın neft siyasətində iştirak etmələrinin geoiqtisadi və geosiyasi aspektləri geniş araşdırılmışdır. Əsərin üçüncü fəslində regionda maraqları olan dövlətlərin strateji mənafeələrinin toqquşmasını əhatə etmişdir. [40]

Ziya Səmədinin "Türk dövlətlərinin beynəlxalq münasibətlərdə rolu" adlı əsəri də Türkiyənin Azərbaycan strategiyasının öyrənilməsində mühüm dəyərə malikdir. [80]

Mahir Abdullayevin "Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri" kitabı müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra Azərbaycanda Türkiyənin iqtisadi, siyasi, ticari və mədəni əlaqələri öyrənilmiş və 90-cı illərin əvvəllərində Türkiyənin Azərbaycan strategiyasının formalaşmasına toxunulmuşdur. [8]

Vəfa Quluzadənin 90-cı illərin müxtəlif dövrlərində mətbuatda dərc olunan məqalələrinin toplusundan ibarət olan "Gələcəyin üfüqləri" və rus dilində nəşr olunan "Düşmənlər və dostlar arasında" adlı əsərlərində Qafqazda, eləcə də

Azərbaycanda ABŞ, Rusiya, Türkiyə və İranın maraqlarının mövcudluğu öyrənilmişdir [56;133]

Azərbaycan Respublikasının ABŞ-dakı səfiri olmuş Hafiz Paşayevin "Dirçəliş-XXI əsr" jurnalında nəşr olunan "ABŞ-la əməkdaşlığın vacib tərkib hissəsi" adlı məqaləsində 2001-ci ilin 11 sentyabrına qədər və bu müddətdən sonrakı dövrdə ABŞ-ın region və eləcə də Azərbaycan strategiyasının əsasları şərh edilmişdir. Müəllif ABŞ-ın iqtisad məsələlərdə olduğu kimi hərbi və təhlükəsizlik sahələrində də Cənubi Qafqaz respublikaları, o cümlədən Azərbaycanla əməkdaşlığının genişlənməsini geosiyasi aspektlərini təhlil etmişdir. [74]

Ağalar Abbasbəylinin "Qafqaz XXI əsrin geostrategiyasında" [3]. Rövşən Məcidovun "Cənubi Qafqaz geosiyasi xəritədə" [60] adlı məqalələrində Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi proseslər təhlil edilmiş, regiondakı strateji-siyasi maraqların toqquşmasına qısa şəkildə toxunulmuşdur.

Problem işlənərkən xarici ölkələrin müəlliflərinin əsərləri də öyrənilmişdir. Türkiyəli tədqiqatçılardan Savaş Yanarın əsərində Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Qafqazın yeri, Qafqazda bu iki dövlətin tarixi və müasirlik baxımından nüfuz qazanmaq uğrunda apardıqları hərbi-siyasi mübarizə, regiondakı enerji siyasətindəki kənar dövlətlərin iştirakı, Türkiyə və Rusiyanın geosiyasi hədəfləri, bölgədə təhlükəsizlik məsələləri, Qafqazdakı etnik münasibətlər və kənar təsirlər, eyni zamanda Türkiyənin Cənubi Qafqaz dövlətlərinə münasibətdə strategiyasının mahiyyəti əsaslı şəkildə açıqlanmışdır. [92] Ümumiyyətlə, bu əsərdə bölgədə baş verən geosiyasi proseslər məntiqi və tarixi ardıcılıqla təhlil edilmişdir.

İdris Balın redaktoru olduğu monoqrafiyanın üçüncü bölməsi Türkiyənin müasir dövrdə Rusiya, Qafqazla, Orta Asiya və Uzaq Şərq ölkələri ilə münasibətlərinə həsr edilmişdir. [96] Bu bölmədəki məsələləri tədqiq edən mütəxəssislər Yaşar Kalafat, Araz Aslanlı, İdris Bal, Kamil Ağacan, Nəcdet Pamir, Həmit Ərsöy Qafqazın və eləcə də Türk dünyasının

geosiyasının iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi və təhlükəsizlik aspektlərini geniş şəkildə, faktlara əsaslanaraq, tarixi xronoloji ardıcılıqla təhlil edirlər.

Baskın Oranın redaktorluğu ilə nəşr olunan monoqrafiyanın Qafqaz və Orta Asiya ilə əlaqələr bölməsi də Türkiyənin Xəzər regionu siyasətinə həsr edilmişdir. [94] İdris Balın redaktoru olan əsərdə olduğu kimi bu monoqrafiyada da hadisələrin gedişatına oxşar prizmadan yanaşılmışdır. Hər iki əsərdə Türkiyənin regionda əsas rəqibləri olan Rusiya və İranla rəqabət mübarizəsinin mahiyyəti açıqlanmışdır.

Osman Nuri Arasın əsəri butövlükdə Xəzərin region ölkələri ilə yanaşı kənar dövlətlər üçün də strateji əhəmiyyətini tədqiq etmişdir. [84] İmzalanmış neft müqavilələri, neftin ixrac marşrutları uğrunda gedən diplomatik-siyasi mübarizə tarixi, iqtisadi və siyasi məntiqi əsaslarla tədqiq edilmişdir. Burada Azərbaycanın, Gürcüstan, ABŞ, Avropa dövlətləri, Türkiyə, Rusiya və İranın enerji diplomatiyasının geosiyasi mahiyyəti açıqlanmış, Rusiya və İranın eyni mövqedən çıxış etmələri də tədqiq olunmuşdur.

Türkiyənin "Avrasiya Strateji Araşdırmalar Mərkəzi"nin mütəxəssisləri A.Aslanlı [85], H.Cabbarlı [86], S.Oğan [89;90] K.Ağacan [83] həmin mərkəzin "Stratejik Analiz" adlı elmi jurnalının müxtəlif saylarında dərc etdikləri elmi məqalə və tezislərdə Cənubi Qafqazın geosiyasının bir çox məqamlarını əhatə edən önəmli elmi araşdırmalar aparmışlar.

Rusiya məqalələrindən K.S.Hacıyevin əsəri Qafqazda gedən geosiyasi proseslərin təhlili baxımından fundamental əsas hesab oluna bilər. Əsərdə Qafqazın ayrı-ayrı dövlətlərinin müasir dövr geosiyasi vəziyyəti, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İran və Avropa dövlətlərinin Qafqazla münasibətləri faktoloji materiallar əsasında təhlil edilmişdir. [105] Lakin burada müəllif realıqdan bir qədər uzaqlaşaraq, Rusiyanın mövqeyindən çıxış edərək, Qərbin və Türkiyənin iştirakına qısqançlıq münasibəti göstərir. O, belə bir nəticəyə gəlir ki, Qərbin və Türkiyənin bölgədə, xüsusilə

Azərbaycan və Gürcüstanda iqtisadi, siyasi və hərbi təsirin artması Rusiyanın dövlət və milli maraqlarına təhlükədir. Lakin Ermənistanda Rusiyanın təsirin çox olmasını təbii qəbul edir, eyni zamanda İran Cənubi Qafqazda Qərba və Türkiyəyə qarşı Rusiyanın müttəfiqi rolunda görünür.

Müəllifləri A.M. Uşkov, S.S. İlçov, I.S.Zonn olan monoqrafiyada isə regionda daha çox iqtisadi layihələrin geosiyasi mahiyyəti açıqlanmışdır. Əsərin yeddinci bölməsi 90-cı illərin əvvəllərindən 2001-ci il də daxil olmaqla ABŞ-in Xəzər regionundakı strategiyasına həsr edilmişdir. Əsərdə strategiyayı həyata keçirmək üçün ABŞ-in beynəlxalq təşkilatlardan və Türkiyədən istifadə etməsi, Türkiyənin region dövlətləri ilə birgə həyata keçirdiyi enerji layihələri qeyd edilmişdir. Müəlliflər bu təşkilatlar içərisində BMT və NATO-nun fəaliyyətinə diqqət yetirirlər. Amma ABŞ-in hərbi strategiyasının həyata keçirilməsində NATO-nun böyük rolu olmasına baxmayaraq, BMT-nin iştirakı haqqında isə heç bir fakta rast gəlmək mümkün deyildir. [117, 231] Müəlliflər göstərirlər ki, ABŞ region siyasətini həyata keçirmək üçün neft kəmərlərindən alət kimi istifadə edir və insan hüquqları məsələsi region dövlətlərinə təzyiq faktorudur. Əsərdə Xəzər regionu, eləcə də Cənubi Qafqazdakı iqtisadi siyasətin faktoloji əsaslarla təhlilinə geniş yer verilsə də, region maraqlarının kəşiməsi və siyasi aspektlərə az toxunulmuşdur. Siyasi təhlillər isə Qərba və Qərbi dəstəkləyən dövlətlərə qarşı əsasən kinayəli şəkildə aparılmışdır.

Geosiyasət elmi ilə məşğul olan rusiyalı alim N.A. Nartovun əsərində qloballaşma proseslərində qütbləşmiş beynəlxalq aləmdə Rusiya-ABŞ siyasi rəqabətinin ümumi mahiyyətini anlamağa kömək edir. [127] Əsərdə eyni zamanda geosiyasi maraq və mənafe anlayışları izah edilmişdir. Kitabın onbirinci fəslinin birinci paragrafın müasir dövrdə Rusiya-İran əməkdaşlığının reallıqları təhlil olunur. Müəllifin fikrincə, Rusiya və İran birlikdə Orta Asiya və Qafqazda atlantizm cərəyanının təsirin qarşısını almalıdırlar. Müəllif Qafqazda

Rusiya və İranın rolunun artmasına daha çox üstünlük verir. Ümumiyyətlə, əsərdə Qafqazdakı geosiyasi proseslər daha az işıqlandırılır və məsləhətlərə münasibət isə birtərəflidir.

Geosiyasət elminin araşdırıcılarından olan daha bir Rusiyalı alim Aleksandr Duqinin əsərində ümumiyyətlə, Avrasiya materikindəki mühit geosiyasi, geoiqtisadi, geotarixi nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edilir. [116] Burada daha çox ABŞ, Rusiya, və Çinin müasir geosiyasi vəziyyəti tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Xəzər regionuna təsir edən regional güc mərkəzlərinin siyasi proseslərdəki iştirakına toxunulur. Kitabın dördüncü fəslinin beşinci paragrafında Qara dəniz və Xəzər dənizi arasındakı geosiyasi vəziyyəti şərh edilir. Müəllif Ermənistanın Rusiya ilə İranın yaxınlaşmasında həlledici mövqeyini göstərir. Ümumiyyətlə, əsərdə Qafqaz geosiyasəti geniş araşdırılmır və bölgədəki problemlərə faktoloji, tarixi-siyasi yanaşmalar mövcud deyildir.

Anatoli Utkinin əsərində isə əsasən ABŞ-in Avrasiya strategiyası təhlil edilmişdir. [139] ABŞ-in gücünün iqtisadi, hərbi və siyasi aspektləri dərin faktoloji materiallarla şərh edilir. Əsərdə ABŞ-la əlaqədar bir çox faktların verilməsi ümumilikdə mövzunun tədqiqatı baxımından mühüm mənbə kəsb edir.

Rusiyalı alim S.I. Çernyavskinin monoqrafiyasında 90-cı illərdə və 2000-ci illərin başlanğıcında Azərbaycanın xarici siyasətinə faktoloji materiallardan istifadə etməklə tarixi-xronoloji baxımından yanaşılmışdır. Geosiyasi proseslərin təhlilinə isə yer verilməmişdir. [141] Əsərin üçüncü fəslə Azərbaycanın Türkiyə, ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri ilə əməkdaşlığına həsr edilmişdir. Müəllif digər rusiyalı mütəxəssislərə nisbətən məsələlərə obyektiv mövqedən yanaşmış, hətta Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin gələcək perspektivlərini göstərmişdir.

Qeyd edilən alimlərin əsərləri ilə yanaşı bəzi Rusiyalı tədqiqatçıların müxtəlif elmi jurnallarda dərc olunan məqalələri də mövzuya aid müxtəlif baxışların tədqiqatı baxımından

əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, Rusiyalı tədqiqatçılardan A.B Parkanski [129], M.V. Marqelov, [125], Aleksandr Çiqorin [169], Q Starçenkov [136], A.Quşerin [112;113] elmi məqalələrində Xəzər regionunda və Cənubi Qafqazda siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik məsələlərində kənar dövlətlərin iştirakı, maraqların qruplaşması, regionun geosiyasətində siyasi cərəyanların formalaşması proseslərinə dair müxtəlif analitik yanaşmalar mövcuddur.

Gürcüstan müəlliflərindən Zurab Batiaşvili [101], Zurab Davitaşvili [114], Taniel Lebanidze [88] də öz əsərlərində regionda müxtəlif dövlətlərin siyasətinin məqsəd və vəzifələrini təhlil etmişlər. Onlar Gürcüstanın Türkiyə, Qərbi Avropa və ABŞ-la inteqrasiya prosesinə qoşulmasını regionun və eləcə də Gürcüstanın gələcək inkişafı baxımından mühüm addım kimi dəyərləndirirlər.

İran müəlliflərindən Seyid Kazım Səəcpur [134] da regionun geosiyasətində dair müxtəlif baxışlar irəli sürmüşdür. O, regionun inteqrasiya proseslərində Rusiya və İrana daha çox üstünlük verir. Qərbin iştirakını faktiki cəhətdən qəbul etsə də bu məsələyə zəif və birtərəfli yanaşır. Bunun da başlıca səbəbi olaraq İranın mühüm regional iqtisadi layihələrdən kənar qalması ilə izah etmək olar.

Qərb alimlərindən görkəmli amerikalı politoloqu Zbiqnev Bjezinskiyin əsərində Xəzər regionunda, eləcə də Qafqazda müasir dövrdə formalaşmış geosiyasi mühit dərinlən təhlil edilmişdir. Maraqlı faktır ki, Z. Bjezinski Cənubi Qafqaz və Orta Asiya respublikalarını "Avrasiya Balkanları"na aid edərək bu zonaya kənar geosiyasi təzyiqlərin olmasını, təzyiqlər içərisində Rusiyanın rolunu xüsusi qeyd edir. Eyni zamanda qeyri-sabit zona kimi Cənubi Qafqazda etnik münafişlərin kəskinləşmə mənbələrini göstərir. [102,150] Müəllif Cənubi Qafqazda aparıcı dövlət kimi Azərbaycanı xüsusi yer verir. Onun fikrincə Azərbaycan Türkiyədən siyasi yardım alaraq Rusiyanın bu bölgədə inhisarçı siyasətinin qarşısını alır və eləcə də Orta

Asiyada yeni yaranmış dövlətlərə qarşı Rusiyanın təzyiqlər imkanlarını zəiflədir. Müəllifə görə Azərbaycan hər zaman şimalda Rusiyanın cənubdan isə İranın təzyiqlərinə məruz qalacaqdır. [102, 155] Z. Bjezinskiyin belə bir fikri ilə də razılaşmaq olar ki, "Avrasiya Balkanları" uğrunda üç qonşu dövlət olan Rusiya, İran, Türkiyə rəqabət mübarizəsinə daxil olmuşlar. Bura son anda Çin də qoşulması mümkündür. Hətta uzaqdan Amerika da bu mübarizəyə cəlb olunmuşdur. [102,163] Amerikan müəllifi Türkiyənin region maraqlarına tarixi nöqteyi-nəzərdən, həmçinin, etnik baxımından yanaşır. Əsərin 167-ci səhifəsindəki xəritədə Xəzər regionunda Rusiya, Türkiyə və İranın rəqabət maraqlarının dairəsi qeyd edilmişdir. [102,167] Onun fikrincə, bu rəqabətdə Rusiyanın siyasi zəifliyi regionun xarici qüvvələrin üzünə tam bağlamağa imkan vermir və öz qüvvəsi ilə regionu ələ almaq üçün çox kasıbdır. [102,170] Azərbaycanı Rusiya prioritet məqsəd hesab edir. Azərbaycanın Rusiyaya tabe olması Orta Asiyanın Qərb, xüsusilə Türkiyədən uzaqlaşmasına gətirib çıxara bilər. Müəllif Cənubi Qafqazda enerji siyasətinin həyata keçirilməsində Gürcüstanın coğrafi-siyasi mövqeyini yüksək qiymətləndirir. Z. Bjezinskiyin əsərində siyasi proseslərin politoloji təhlilində daha çox yer ayrılsa da, tarixi və faktoloji məsələlər az əks olunmuşdur. Əsərdə Rusiya-Ermənistan-İran qruplaşmasının məqsədlərinə dərinlən yanaşılmamış, həmçinin ABŞ və Türkiyənin regionda hərbi-siyasi strategiyasının mahiyyəti geniş açılmamışdır. Ümumilikdə isə əsər mövzunun tədqiqatında istiqamətverici xüsusiyyətə ilə hadisələrin coğrafi-siyasi mahiyyətini dərk etməkdə, analitik yanaşmada, məntiqi nəticələr çıxarmaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ABŞ-in görkəmli dövlət xadimi Henri Kissincerin əsərində ABŞ-in Qafqaz strategiyasına toxunulmasa da, bütövlükdə ABŞ-in beynəlxalq siyasətinin əsas məqsəd və prinsiplərini dərk etmək baxımından faydalıdır. [120]

Qaref M. Vinroununun əsərində Türkiyənin Qafqaz dövlətləri ilə 90-cı illərdəki hərtərəfli münasibətləri tarixi-xronoloji və faktoloji əsaslarla qısa şəkildə şərh edilmişdir. [156] Əsərin mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı şərh və təhlillərində Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi mövqeyinə üstünlük vermişdir. Hadisələrin politoloji təhlili isə zəif olmuşdur. Müxtəlif siyasi baxışlara toxunmamışdır.

Belçikalı jurnalist Mişel Kollon əsərində Qafqaz bölgəsində baş verən hadisələrə publisistik nöqteyi-nəzərdən yanaşmış, müxtəlif dövrlərdə baş verən hadisələrə mətbuatın münasibətini açıqlamışdır. [122]

Oxford Universitetinin professoru S.Neil Macfarleyinin əsərində Qərbin bu regionda demokratikləşmə proseslərində iştirakı, bölgə münaqişələrinin həllindəki rolu, iqtisadi və siyasi məsələlərdə strateji maraqların kəsişməsinə qısa şəkildə toxunulmuşdur. [155]

Robin Bhaty və Rachel Bronsonun müəllifləri olduğu elmi məqalədə ABŞ və Türkiyənin regiondakı hərbi-siyasi maraqlarının xüsusiyyətləri qısa təhlil edilmişdir. [145]

Mənbə və ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, məhz ABŞ və Türkiyənin Qafqazdakı strateji maraqlarının ayrı-ayrı məqamları müəyyən qədər öyrənilsə və məsələlərə müxtəlif prizmalardan yanaşılarsa da, bu dövlətlərin həm ayrılıqda, həm də birlikdə müasir dövr Qafqaz strategiyasının tam tərkibi, geniş mahiyyəti, maraqların təmin edilməsi uğrunda apardıqları diplomatik-siyasi fəaliyyət dərindən və kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Məhz buna görə problemin Azərbaycanda dərindən öyrənilməsi elmi və siyasi baxımından olduqca aktualdır.

Bu problem Azərbaycan siyasi elmində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə elmi-tədqiqat obyektinə kimi araşdırılır. ABŞ və Türkiyənin 1991-2005-ci illərdə Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda formalaşmış strateji maraqlarının iqtisadi, siyasi, sosial, hərbi və təhlükəsizlik aspektləri müxtəlif xarakterli çoxlu

faktların toplanması, sistemləşdirilməsi təhlili və müqayisəli təhlili əsasında tədqiq edilmişdir:

-çoxlu sənədlərin, dövrü mətbuat və elmi konfrans materiallarının tənqidi-təhlil əsasında öyrənilməsi ilə elmi dövriyyəyə xeyli yeni fakt və materiallar əlavə edilmişdir;

-faktiki materialların öyrənilməsi və təhlili əsasında ABŞ və Türkiyənin region dövlətləri ilə hərtərəfli münasibətləri və əməkdaşlığının nəzəri metodoloji aspektlərinin təhlili verilmiş, əməkdaşlıq prosesində təzahür edən strateji maraqların bir çox xüsusiyyətləri göstərilmişdir;

-ABŞ-in region siyasətinin həyata keçirilməsində Türkiyənin geosiyasi əhəmiyyəti, onun regiondakı imkanlarından istifadə edilməsinin elmi nəzəri və konseptual əsasları öyrənilmişdir;

-regionda maraqları olan kənar dövlətlərin xarici siyasət prinsip və istiqamətlərinə uyğun olaraq toqquşan və paralellik təşkil edən strateji maraqlar müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL

ABŞ-ın Qafqaz regionunda geostrateji maraqları

1.1. ABŞ-ın Xəzər regionu geosiyasətində Qafqaz.

Müasir dünyanın ikiqütblü sistemdən təqribi sistemə keçdiyi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ABŞ-ın "Xəzər regionu siyasəti" adlı yeni bir xarici siyasət fəalliyəti istiqaməti müəyyənləşdi. Bu dövrdən etibarən Xəzər regionunun tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqaz regionunda ABŞ-ın fəallığı hiss olunmağa başladı. Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarına olan maraq Qərbi dövlətlərə, xüsusilə ABŞ-a bu regionda baş verən siyasi proseslərdə iştirak etmək üçün əlavə stimül verdi. Xəzər regionu ABŞ-ın yeni bir "məsuliyyət zonası"na aid edildi. Şimali Qafqazın da Xəzər regionuna aid edilməsinə baxmayaraq, ABŞ-ın bu regiona dair müstəqil xarici siyasət strategiyası mövcud deyildir və Şimali Qafqazdakı maraqları ABŞ-Rusiya münasibətlərinin tərkib hissəsində müəyyən edilir. Qafqaz siyasəti ABŞ-ın vahid dünya siyasətinin tərkib hissəsidir. (Bax, sxem, 1.1) ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionu üzrə həyata keçirdiyi xarici siyasət bu dövlətin Xəzər regionuna aid olan xarici siyasətinin tərkibindədir. ABŞ-ın Xəzər regionu siyasətini Cənubi Qafqaz siyasətinə, Orta Asiya respublikalarına aid siyasətinə və ABŞ-Rusiya, ABŞ-İran münasibətlərinin tərkib hissəsi olan Xəzər siyasətinə bölmək olar (Bax, sxem 1.1) Cənubi Qafqaz geosiyasi regionunun ABŞ-ın Xəzər regionu üzrə həyata keçirdiyi vahid xarici siyasətin tərkib hissəsi olmasını şərtləndirən mühüm coğrafi-siyasi amillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Cənubi Qafqaz coğrafi baxımından Xəzər hövzəsinə aid edilir; 2) Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimlənməsi Cənubi Qafqazı Xəzər regionunun geosiyasətinin əsas tərkibinə çevirir; 3) Bu karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və xarici bazarlara çıxarılması üçün Cənubi Qafqazın əlverişli tranzit mövqeyi mövcuddur; 4) Regionda yaşayan xalqların tarixi və etnik

yaxınlığı vardır; 5) Cənubi Qafqaz Xəzər regionuna daxil olmaqla bərabər, eyni zamanda Avrasiya materikində əlverişli coğrafi mövqedədir; 6) Cənubi Qafqazın ABŞ-ın beynəlxalq siyasətdə rəqibləri hesab edilən Rusiya və İranla coğrafi-siyasi yaxınlığı vardır; 7) Cənubi Qafqaz Rusiyanın cənub istiqamətli imperiya siyasətinin və İranın regional siyasətinin təsirinə qarşısını almaq imkanına malikdir; 8) Cənubi Qafqaz ABŞ-ın müttəfiqi olan və Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli dostları olan Türkiyəyə tarixi, coğrafi, dil, etnik və siyasi cəhətdən yaxındır və ABŞ-ın Türkiyə vasitəsilə Xəzər regionundakı hadisələrə təsir etmək üçün güclü potensiala malikdir. Beləliklə, ABŞ-ın Xəzər regionu siyasətinin əsas prinsiplərini Cənubi Qafqaz regionuna tətbiq etmək mümkündür.

ABŞ-ın Qafqazdakı strateji maraqlarını tədqiq etməzdən əvvəl bu dövlətin ümumi beynəlxalq və konkret olaraq regional xarici siyasətinin mühüm xüsusiyyətlərini araşdırmaq, geosiyasi proseslərə dair bir sıra müvafiq baxışları ayırd etməklə yanaşı, eyni zamanda bu məsələlərin mahiyyətini dərinlən dərk etmək üçün "geosiyasət" elminə dair bəzi elmi prinsip və əsasları qeyd etmək məqsədauyğundur. Hər şeydən əvvəl vurğulamaq lazımdır ki, dövlətin geosiyasi marağı və milli mənafəətlərini anlamaqla geosiyasət elmində tədqiq edilir. Geosiyasətin əsl atası hesab edilən Rudolf Çellena görə "Geosiyasət - məkanda təcəssüm olunmuş coğrafi orqanizm olan dövləti öyrənən elmdir", və yaxud, "dövlətin bir coğrafi orqanizm kimi, bir məkən fenomeni kimi, yəni bir torpaq, bir ərazi, bir məkən və ya daha dəqiq olaraq, bir ölkə kimi öyrənilməsidir." [73, 25] Rusiyalı tədqiqatçı Nartova görə "geosiyasət" torpaq və siyasi proseslərin münasibətləri haqqında olan bir elmdir. Geosiyasət real siyasətə rəhbərlik sənətidir, dövlətin coğrafi idrakıdır. Alman nəzəriyyəçisi Fridrix Ratçelin fikrincə isə "geosiyasət" siyasi hadisələri qarşılıqlı münasibətlər məkanında, ərazi və mədəni amillərə təsiri ilə olaqadər öyrənir. [127, 12] N.A.Nartov geosiyasətin əsas kateqoriyalarından birinin də maraqlı anlayışı olduğunu qeyd

edir. Onun fikrinə, dövlətin, millətin marağının nə ilə əlaqəsi olduğunu bilərək, ölkənin ümumi strateji kursunu müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Maraqlar klassik, milli, dövlət və s. ola bilər. Əgər millət – dövlət varsa, onda bu maraqlar üst-üstə düşə bilər. Ölkənin dövlət maraqlarının tərkibinə ehtiyat bazalarının artırılması daxil ola bilər. Bunun əsasında isə iqtisadi, hərbi, maliyyə, elmi-texniki və ölkənin digər gücünün artırılması, onun geosiyasi təsirinin güclənməsi, əhalinin rifah halının yüksəlməsi, cəmiyyətin intellektual, mədəni, əxlaqi tərəqqisi də durur. Ölkənin coğrafi vəziyyətinin özünəməxsusluğu, daxili siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət, milli-mədəni və sivilizasiya xüsusiyyətləri, dünya ictimaiyyətində ölkənin nüfuzunun səviyyəsi – bütün bunların hamısı dövlətin marağının məzmununu formalaşdırır. [127, 34-35] Qeyd edilənlərə əsasən belə bir fikir söyləmək olar ki, Cənubi Qafqazın dövlətləri həm ayrılıqda dövlət maraqlarını, həm də birlikdə bir geosiyasi məkan kimi özlərində geosiyasi region maraqlarını cəmləşdirir. Bu maraqlar və eyni zamanda regionda olan dövlətlərin milli mənafeyi regionda formalaşan konar dövlətlərin klassik, milli və dövlət maraqları ilə paralellik təşkil edə və ya kəsişə bilər.

Ümumi beynəlxalq aspektdən yanaşsaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün ABŞ dünyada hegemon güc mərkəzi kimi qəbul edilir. [76, 245] ABŞ-ın məşhur politoloqu Henri Kissincerə görə Amerika hərbi sahədən biznesə, elmdən texnologiyaya, ali təhsildən kütləvi mədəniyyətə qədər dünyada görünməmiş miqyasda hökmranlıq edir. XX əsrin axırında on illiyində Amerikanın hökmran mövqeyi bu dövləti beynəlxalq sabitliyin təmin olunmasında əvəzsiz etmişdir. [120, 1] Hətta belə bir fikir də mövcuddur ki, ABŞ hal-hazırda dünyada monadlist(dünya) xarakterli beynəlxalq siyasət həyata keçirir. "Monadizm geosiyasəti" nəzəriyyəsi "yeni dünya düzünü" doktrinası kimi məşhurdur. Bu doktrina XX əsrin 70-ci illərindən etibarən amerikan geosiyasətçiləri tərəfindən işlənməyə başlanmışdır. Lakin 1991-ci ildə

Körfəz müharibəsi zamanı Böyük Corc Buş tərəfindən ilk dəfə olaraq geniş səslənmişdir. [116, 100] İqtisadi strategiya ABŞ-ın müasir xarici siyasətinin prioriteti hesab olunur XX əsrin sonlarında bir daha təsdiq olundu ki, iqtisadi amil geosiyasi qüvvələr balansında aparıcı yerlərdən birini tutur. Nəzərə almaq lazımdır ki, 1990 və 2000-ci illərdə Amerika iqtisadiyyatı 27% artmışdır. Bu göstərici Qərbi Avropa dövlətlərində 15%, Yaponiyada isə cəmi 9% olmuşdur. Dünyanın ümumi məhsulunda Amerikanın payı 1996 və 2002-ci illər arasında 25,9 faizdən 31,2%-ə qədər yüksəlmişdir. [139, 38] Bu səbəbdən ABŞ dünyada ən qüdrətli iqtisadi "güc mərkəzi" kimi qəbul edilir. Hərbi potensial baxımından da ABŞ dünyada hegemonluq edir. Elman Nəşirovun qənaətinə görə xarici siyasət potensialının təyinatında ən mühüm göstərici ölkənin müdafiə qabiliyyəti potensialı hesab olunur. Buna görə ABŞ lokal və regional deyil, məhz global "güc mərkəzi"dir. [69, 94-95] Əli Həsənova görə ABŞ dünyanın istənilən regionuna, istənilən dövlət və dövlətlərəsi təşkilatlara, onların qəbul etdiyi qərarlara və yeritdikləri siyasətə əhəmiyyətli təsir etmək iqtidarına malikdir. Buna həm onun iqtisadi, siyasi, hərbi gücü, həm də beynəlxalq nüfuzu imkan verir. [45, 141-142] Rusiyalı tədqiqatçı Anatoli Utkin hesab edir ki, kiçik C. Buş administrasiyası tərkibində 3 komponenti birləşdirən "Milli hərbi strategiya"nın davam etdirir. Bu komponentlər – beynəlxalq mühasirəni təşkil etmək; böhranların bütün cəhətlərinə cavab vermək; ölkəni məlum olmayan gələcəyə hazırlamaqdır. [139, 43] Rusiyalı mütəxəssisin bu fikrinin əksinə olaraq qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə insan hüquqlarının qorunması, beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşməsi prosesi, dünya ticarət və iqtisadiyyatının global sisteminin yaradılması və s. ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasının əsas prinsiplərinə çevrilmişdir. Bu baxımından ABŞ-ın keçmiş Dövlət katibi Madlen Olbraytın fikrinə əsasən ABŞ-ın siyasəti sülhə, çiçəklənməyə, ədalətə və

beynəlxalq normalara riayət etməyə əsaslanır. M. Olbrayt "bizim siyasət dən müxtəliflik kimi fərqlərə məhəl qoymur" ifadəsini də vurğulamışdır. [57, 41]

Geosiyasi proseslərə regional aspektdən (o cümlədən Cənubi Qafqaz regionu da daxil olmaqla) yanaşdıqda qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ soyuq müharibənin başa çatmasından sonrakı dövrün beynəlxalq münasibətlərinin yeni modelini formalaşdırmaq istiqamətində regionlarda çox cəhətli və çox tərəfli siyasətin həyata keçməsinə fəallıq göstərir. Namiq Axundov və Adil Rəcəbli "Müasir ABŞ – Avropa münasibətlərində global və milli mənafe" adlı elmi məqalədə ABŞ-in müasir dövrdə yeni xarici siyasət istiqamətlərinə nəzər salaraq, 1970-1980-ci illərin xarici siyasət istiqamətlərinə nisbətən, onların dəyişməsini qeyd edirlər və yeni istiqamətləri araşdırarkən göstərilir ki, ABŞ xarici siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri də keçmiş SSRİ, sosialist sisteminin nəzarəti və təsiri altında yerləşən dövlətlərlə, o cümlədən yeni yaranmış müstəqil dövlətlərlə, özünün dövlət ideologiyasını nəzərə almaqla, münasibətlərin yaxşılaşmasına nail olmaqdır. [78, 38] Londonda nəşr olunan "European" qəzeti Cənubi Qafqazda ABŞ və Rusiyanın fərqli siyasət yeritməsinə qiymət verərkən 1993-cü ilin avqust ayında yazırdı ki, soyuq müharibə dövrünün nəhəng dövlətləri Gürcüstanda və Qafqazın digər respublikalarında nüfuz əldə etmək uğrunda yeni mübarizəyə cəlb edilmişlər. Rusiyanın Qafqazdakı münasibətlər yaratma siyasətinə qarşı ABŞ bu respublikalara maddi yardım göstərir, təhlükəsizliyin təmin edilməsində maraqlıdır. Hətta bu işə özünün xüsusi xidmət orqanı olan Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsini də cəlb etmişdir. [133, «ЮРОПИОН» О проникуемости США на Кавказ, "Н. ИИИ. ВЪ ЛОНДОН, 3 августа, 1993 год] Bu fikrə nisbətən yaxın olaraq Rusiyalı mütəxəssis A. Parkanskiyin qənaətinə görə isə ABŞ-in bu gün keçmiş sovet respublikaları olan Cənubi Qafqaz respublikalarında marağı onların milli - demokratik inkişafına və Rusiyadan və ətraf nəhəng regional

dövlətlərdən iqtisadi-siyasi cəhətdən müstəqil olmalarını möhkəmləndirməyə kömək etməkdən ibarətdir. [129, 50]

Baxışların müxtəlif olmalarına baxmayaraq, sadələnən fikirlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Rusiya və İrandan fərqli olaraq ABŞ beynəlxalq və regional səviyyədə müasir və sivil siyasət yürütməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Burada da insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, beynəlxalq səviyyənin ümumi inkişafı əsas prioritetdir.

Konkret olaraq ABŞ-in Qafqazdakı strateji maraqlarını araşdırarkən ilk növbədə amerikalı xarici siyasətinin istiqamətləri, bölgənin coğrafi və siyasi vəziyyəti, siyasi proseslərin tarixi-xronoloji, mantiqi, politoloji cəhətləri nəzər alınmalıdır.

Xarici siyasətin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi baxımından ümumi geosiyasi strateji maraqların təmini üçün ABŞ-in hal-hazırkı Cənubi Qafqaz siyasəti əsasən üç istiqamətdə həyata keçirilir. **Birincisi**, ABŞ region dövlətləri ilə birbaşa münasibətlər qurur. **İkincisi**, regiondakı strategiyasının reallaşdırılması üçün Avropanın aparıcı dövlətlərinin (Avropanın beynəlxalq təşkilatları da daxil olmaqla) köməyindən istifadə edir. **Üçüncüsü**, Türkiyənin regiondakı geniş imkanlarından faydalanır. **(Bax, sxem 1.2)** Ümumiyyətlə, ilk baxışda fərqli görünmələrinə baxmayaraq bu istiqamətlər arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Coğrafi-siyasi amillərə görə- Qeyd edildiyi kimi Cənubi Qafqaz dünyanın geosiyasi xəritəsində "Xəzər regionu" adlanan ərazidə yerləşir. Bura Cənubi Qafqazla yanaşı, Rusiya, Orta Asiya, İran və Türkiyə də daxildir. [60, 275] Aleksandr Duqin Qafqazın xüsusi olaraq iki geosiyasi səviyyədə ibarət olmasını göstərir: Şimali Qafqaz və Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistandan ibarət olan üç Qafqaz respublikasının ərazisi. [116,349] Ümumiyyətlə, Qafqaz geosiyasi bir məkan olaraq diqqətə alınmalı biləcək böyüklüyə sahib olmaqla Rusiya ilə Orta Şərq arasında qısa yol, Rusiya – Aralıq dənizi, Rusiya – Orta Şərq yolları üzərində tək keçid yeri, şimal - cənub istiqamətinin kəsişmə nöqtəsində

olması səbəblərlə, bu coğrafi vəziyyətdən faydalanan bir geosiyasi varlıq və dəyərə malikdir. Sahib olduğu enerji qaynaqları isə bu dəyəri gücləndirməkdədir. Cənubi Qafqaz dövlətlərindən Azərbaycan isə, Orta Asiya ölkələrindən bir çox cəhətlərinə görə fərqlənən müsəlman türkköklü dövlətlər içərisində bir Qafqaz ölkəsi kimi bölgəsinin siyasi tarixi və coğrafiyası ilə özündə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan təbii resurslarına geosiyasi dəyərlərə sahib olmaqdan daha çox Qafqaz geopolitikası içərisində, Qafqaz geosiyasetinin mövcudluğunu özündə əks etdirən mühüm geostrateji faktor və bölgələrdən biri kimi önəm daşımaqdadır. Azərbaycanın regional lider dövlətə çevrilmək imkanları yetərinə güclüdür. Qlobal siyasətdə Azərbaycanın geosiyasi mərkəz mövqeyində qəbul edilməsi zəngin təbii ehtiyatları, iqtisadi-intellektual potensialı, Şərqlə və Qərblə sivilizasiyalarının ortaq dəyərlərinə malik olması, Rusiya, İran, Türkiyə və Orta Asiya koordinatlarında geosiyasi kəsişmə nöqtəsini təşkil etməsi və tarazlaşdırıcı funksiya daşması bu imkanların gerçəkləşməsinə əsas verir. Azərbaycan təkcə coğrafiyasına görə deyil, həm də mədəniyyət və düşüncə tipologiyasına görə Şərqlə – Qərbin üzvi vəhdət təşkil edən ərazisidir. Cənubi Qafqazda ABŞ-in təsirinə üstünlük verən Vaqif Abdullayev yazır: "Azərbaycanın özünün geosiyaset mövqeyinə görə bir çox ölkələrin maraq regionuna – Rusiya, İran və Türkiyənin siyasət meydanına çevrildiyi bir vaxtda, yeni diplomatiya təfəkkürü hazırda dünyada yeganə lider olan ABŞ-in regiondakı maraqlarını xüsusilə təhlil etməlidir." [10, 193]

Siyasi proseslərin tarixi-xronoloji və məntiqi, politoloji cəhətlərini nəzər almaq baxımından: 1993-cü ildə Ağ Evə ABŞ-in 42-ci Prezidenti Bill Klintonun gəlişindən sonra 1994-cü ildə Xəzər siyasəti ilə məşğul olan xüsusi işçi qrupu yaradıldı. Bu qrupun tərkibinə Dövlət Departamentinin, Enerji Nazirliyi, Ticarət Nazirliyi, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi və Milli Təhlükəsizlik Şurasının

nümayəndələri daxil oldu. Həmin ildə ABŞ Konqresi enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin xarici siyasətin əsas prioritetləri tərkibində olduğunu qeyd etdi. Qərb mütəxəssisi Olen Hovardın da məlumatına əsasən Amerika administrasiyası Xəzər regionunda enerji ehtiyatları məsələsi ilə məşğul olan işçi qrupu yaratmışdır. Həmin işçi qrupuna Milli Təhlükəsizlik Şurası rəhbərlik edir. [122, 152] ABŞ SSRİ-nin dağılmasından və keçmiş sovet respublikalarının müstəqilliklərini açıq şəkildə bəyan etməsindən dərhal sonra bu regionu özünün milli maraqlarının həyatı vacib zonası bəyan etdi. Amerikan administrasiyasının 1997-ci ilin yanvar ayındakı verdiyi bəyanata görə Cənubi Qafqazın üç respublikası və Orta Asiyanın beş respublikası ABŞ üçün həlledici siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu məqsədlə Xəzər regionunda baş verən problemləri həll etmək üçün ABŞ prezidentinin yanındakı Təhlükəsizlik Şurasının tərkibində məqsədyönlü işçi qrupundan ibarət xüsusi şöbə yaradılmışdır. ABŞ-in müasir regional siyasəti yeni müstəqillik qazanmış ölkələrin – Ukrayna, Gürcüstan və Azərbaycanın, eləcə də digər ölkələrin müstəqilliyinin dəstəklənməsinə yönəldilmişdir. ABŞ bu strateji siyasətə əsasən 1994-cü ildən sonra başlamışdır. O vaxta qədər ABŞ-in mərkəzi, vacib strateji əlaqələri Rusiya ilə birbaşa qurulur, yeni müstəqillik qazanmış ölkələr isə strateji baxımından daha aşağı səviyyəli ölkələr kimi qiymətləndirilirdi. Bu heç şübhəsiz, səhv siyasət idi. Ümumiyyətlə, Qərb ölkələri içərisində "Qafqaz siyasəti"ni ən fəal həyata keçirən dövlət ABŞ-dir. ABŞ bu regionda tez bir şəkildə öz təsirini gücləndirmək və səmərəli şəkildə möhkəmləndirməyə can atır. Məhz bu səbəbə görə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin rəsmi müstəqilliklərini elan etmələrindən dərhal sonra ABŞ rəsmi şəkildə bəyan etmişdir ki, Qafqaz – Xəzər regionu iqtisadi və geoloji problem deyil, ilk növbədə, birinci dərəcəli geosiyasi problemdir. [107, 78]

Siyasi proseslərin təhlili zamanı ümumi geosiyasi-strateji maraqların tərkibi və xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. (Bax, sxemlər 1.1; 1.4) ABŞ-in müasir dövr xarici siyasətində iqtisadi amillərin prioritet təşkil etməsini nəzərə aldıqda Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadiyyatında da strateji maraqlarının əhəmiyyəti aydın olar. Belə bir fikir də mövcuddur ki, ABŞ-in dünyada hegemonluğu hər şeydən əvvəl, iqtisadi təsirlərin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Burada başlıca məqsəd öz milli, iqtisadi, ticarət maraqlarının müdafiəsi və genişlənməsindən ibarətdir. Xarici siyasətdə istənilən fəaliyyət istiqaməti ölkənin iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi məqsədilə işlənilməlidir. N.A.Nartov da hesab edir ki, beynəlxalq münasibətlərin bütün formasını yaradarkən iqtisadi maraqlar birinci yerdə durur. Geosiyasətdə ikinci yeri ölkənin xüsusi coğrafi vəziyyəti tutur. [127, 23] ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə keçmiş müşaviri Z.Bjezinski iqtisadi amillərin siyasətdə böyük rol oynadığını qeyd edir. Məsələn, Bjezinski 1999-cu ilin aprel ayında Vaşinqtonda Kapitolida keçirilən "İpək Yolu" strategiyasına aid konfransda çıxışında bildirdi ki, əgər biz Mərkəzi Asiya və Qafqazı global iqtisadiyyata inteqrasiya olmuş görmək istəyiriksə, əgər biz istəyiriksə ki, onlar Mərkəzi Avropa ilə birləşsinlər, onda açıq əməkdaşlığa xas olan əlaqələr, hər şeydən əvvəl, mədəni əlaqələr və ümumiyyətlə, bütün normal əlaqələr inkişaf etdirilməlidir. Ona görə bizim burada irəli sürdüyümüz təşəbbüs yeni regionların yeni siyasi reallığının sabitliyi üçün vacibdir. Bu yalnız Avroasiyanın sabitliyi üçün deyil, həm də bizim özümüzün təhlükəsizliyimiz, bizim özümüzün tərəqqimiz üçün vacibdir. Bu region global iqtisadiyyatda daha fəal, daha böyük, daha yüksək rol oynamaqdadır." [22, №100, 04.05.1999] ABŞ-in regiondakı Qərbi-Şərqi enerji dəhlizlərindəki strateji marağını onun regiondakı iqtisadi maraqlarının tərkib hissəsi kimi hesab etmək olar. Bu baxımdan ABŞ prezidenti B.Klinton 1999-cu ilin noyabrında İstanbula Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft

kəmərinin çəkilməsinə dair qərar qəbul edilərkən çıxışı zamanı imzalanmış sənədlərin regionun inkişafı və təhlükəsizliyi baxımından həqiqətən tarixi mənasını qeyd etdi. Bill Klinton ABŞ-in Bakı-Ceyhan və Transxəzər layihələrində dörd əsas məqsədi olduğunu bildirdi. Birincisi, enerji ehtiyatlarının müdrikcəsinə inkişaf etdirilməsi Xəzər ətrafında yeni müstəqillik qazanmış ölkələrin istiqbalı üçün bir daha möhkəmləndərək onlara ayaq üstə möhkəm durmaqda və öz talelərini müəyyən etməkdə yardım göstərəcəkdir. Həm də bu vasitə ilə Mərkəzi Asiya ilə Qərbi arasında ticarət və siyasət körpüsü salınacaqdır. İkincisi, bu boru xətlərinin inşası sübut edəcəkdir ki, həmən ölkələr siyasi rəqabətdənsə, iqtisadi və kommersiya əlaqələrindən daha çox qazanc əldə edə bilirlər. Üçüncüsü, Xəzərin təbii sərvətləri ABŞ və digər iştirakçıların global enerji təchizatını daha təhlükəsiz və daha rəngarəng edəcəkdir. Bütün dünya üçün təminat siyasəti demək olan bu boru kəmərləri enerji ehtiyatlarının bir nöqtədən deyil, müxtəlif boru kəmərləri vasitəsilə daşınmasına yardım edəcəkdir. Nəhayət, sonuncusu, - ekoloji məsələdir. Bosfor boğazının ekoloji təhlükəsinin qabağını almaqdır. 1995-ci ildən etibarən ABŞ Xəzər regionundakı enerji məhsullarının beynəlxalq bazarlara daşınması üçün müxtəlif boru kəmərləri yaradılması fikrinin tərəfdarı kimi çıxış edir. [22, №268, 24.11.1999] 2002-ci ilin mayında ABŞ-in Xəzər hövzəsinin enerji diplomatiyası üzrə xüsusi səfəri Stiven Mən də Azərbaycanda olarkən bildirdi ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi yalnız Azərbaycana deyil, həm də bütün regiona xeyir verəcəkdir. Bu, Avroasiya üçün iqtisadi yüksəliş və inkişaf yoludur. [49, №111, 17.05.2002] ABŞ-in 41-ci prezidenti Böyük Corc Buşun Milli Təhlükəsizlik Şurasında Avropa və Sovet işləri üzrə keçmiş köməkçisi Robert Blekyill isə Qərbin regiona marağını belə izah edirdi: "Qərbin Xəzər regionunda və Qafqazda yeganə marağı Xəzər hövzəsində mövcud olan nəhəng enerji resursları ilə bağlıdır. 1995-ci ilin yazında ABŞ dövlət katibi U.Kristoferin

proqram xarakterli çıxışında Rusiyanın qonşularının müstəqilliyinə komayı boyan edilib. İlk növbədə Azərbaycan və Qazaxıstan seçildi. 1995-ci ildə Zbiqnev Bjezinski Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevlə görüşündə bildirdi ki, ABŞ Azərbaycanın geosiyasi potensialını yüksək qiymətləndirir. Z Bjezinskiyə görə strateji cəhətdən əhəmiyyətli olan Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda Azərbaycanın "regionun dayaq elementi" olmaq üçün bütün imkanlar vardır. [117, 210] Robert Blekyillin fikrinə münasibət bildirərkən əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qərbin, xüsusilə ABŞ-in Qafqazda marağı təkcə Xəzərin enerji ehtiyatları ilə bağlı deyildir. Maraqların tərkibi genişdir. Məsələn, Rusiyada Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru A. Quşer Amerikanın Xəzər regionunda əsas 3 marağı olduğunu göstərir: kommersiya marağı, enerji marağı və geosiyasi marağ. O, geosiyasi marağı şərh edərkən qeyd edir ki, hal-hazırda ABŞ-in Xəzərin neft layihələrinin işlənməsində iştirakı iqtisadiyətə daha çox geosiyasi mənə kəsb edir. Xəzər regionu ABŞ-in Avrasiyada Rusiya, Çin və İran kimi geosiyasi rəqiblərinin arasında yerləşir. Region üzərində nəzarət ABŞ-a beş dənizdə (Qara dəniz, Aralıq dənizi, Xəzər dənizi, Fars körfəzi və Ərəbistan dənizi) və bütün kontinentdə global hegemonluğa nail olmağa imkan verir. Buna görə də hesab edilir ki, regionun təbii sərvətləri üzərində nəzarət yaratmaq və bu sərvətlərin ABŞ-in regionda özünə strateji rəqib hesab etdiyi dövlətlərin sərəncamına keçməsinə imkan verməmək lazımdır. Bu məsələnin həlli üçün Vaşinqton hər şeydən əvvəl regionda ABŞ və onun strateji müttəfiqi olan Türkiyədən asılı olan dövlətlərin zonasını yaratmağı vacib sayır, hansı ki, bu zonadan Qərb nəqliyyat dəhlizi keçməlidir. [113, 17] ABŞ Xəzər regionunun tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlarının formalaşma prosesi bu maraqların əhatə dairəsinin tərkibinin genişlənməsini göstərir. (Bax, sxem 1.4) 2002-ci il martın 7-də Vaşinqtonun "Renessans" mehmanxanasında

Amerika –Azərbaycan Ticarət Palatasının növbəti 5-ci illik konfransında çıxış edən senatın beynəlxalq münasibətlər komitəsinin aparıcı əməkdaşı Devid Merkelin söylədiyi kimi, Cənubi Qafqazın ABŞ-in mənafeləri baxımından strateji əhəmiyyət kəsb etməsi heç bir şübhə doğurmur. Müzakirələrin aparıcısı, Harvard Universitetinin Xəzər proqramının rəhbəri professor Qrem Allison həmin fikri təsdiqləyərək bildirmişdi ki, 11 sentyabr hadisələrindən sonra Qafqaz və Orta Asiyanın strateji əhəmiyyəti ABŞ üçün daha da artmışdır [22, №56, 10.03, 2002] ABŞ –in Xəzər regionu, eləcə də Qafqaz siyasəti təkcə Administrasiyanın deyil, eyni zamanda ABŞ Konqresininin də xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ 1997-ci ilin noyabr ayının ortalarında Konqress Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri barədə ABŞ-in siyasəti haqqında qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarı Konqres ilk dəfə olaraq etiraz edirdi ki, ABŞ-in xarici siyasəti və onun beynəlxalq əməkdaşlığı məhdud mənada Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir. Həmin qərara əsasən Konqresin təklifi ilə ABŞ-in bu region barədə siyasəti aşağıdakı məsələləri həll etməli idi: 1) Demokratik hakimiyyət qurulmuş ölkələrin suverenliyi və müstəqilliyinin dəstəklənməsi; 2) Regional münaqişələrin tənzimlənməsinə fəal kömək edilməsi; 3) Region ölkələri ilə dostluq və iqtisadi əməkdaşlıq münasibətlərinin qorunub saxlanılması; 4) Azad bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin əməli surətdə həyata keçirilməsinə kömək edilməsi; 5) Nəqliyyat, kommunikasiya və energetika sahələri üçün zəruri infrastrukturun, eləcə də Qərb– Şərqi ticarət dəhlizinin inkişafına kömək edilməsi, bununla da həmin ölkələrin bir-biri ilə və Avropa-Atlantika İttifaqına daxil olan sabit, demokratik, azad bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüüyü ölkələrlə daxili əlaqələr və kommersiya əlaqələrinin möhkəmlənməsi; 6) ABŞ-in bu regionda işgüzar mənafeləri və sərmayə qoymasının təmin edilməsi. [23, 50] ABŞ-in Xəzər regionunda, eləcə də bu

regionun tərkib hissəsi olan Qafqazda iqtisadi-siyasi maraqlarının əsas mahiyyəti "İpək Yolu" strategiyasında öz əksini tapmışdır. ABŞ senatoru Sem Braun "İpək Yolu" strategiyasında ABŞ-ın "Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqaz bölgəsində maraqlarının nədən ibarət olduğunu açıqlayarkən **ilk növbədə** bu ölkələrdə İran və başqa ölkələrdən şimal istiqamətində anti-qərb ekstremist təməlciliyinin yayılmasını təmin edən qüvvələrin mövcudluğunu göstərmişdir. Malumdur ki, bu da ABŞ-ın bölgə siyasətinə ziddir. Onun fikrinə, İranın bu bölgədəki fəaliyyətinin dünyanın başqa yerlərindən nisbətən az olmasına baxmayaraq, indi iranlılar bu bölgəni öz təsir dairəsinə salmaq və iqtisadi cəhətdən nüfuz altına almaq üçün çox səylə çalışırlar. **İkincisi**, iqtisadi amilləri əsas kimi qeyd etmişdir. Onun fikrinə, Xəzər dənizi hövzəsi öz potensial neft və qaz ehtiyatlarına görə dünyada Yaxın Şərq və Rusiyadan sonra 3-cü yerə çıxır və dəyərinə görə 4 trilyon dollardan artıqdır. Bu bölgəyə qoyulan sərmayə ABŞ-ın sabit olmayan Fars körfəzindən gələn neftin idxal asılılığını son nəticədə azalda bilər. Sem Braunun rəyinə əsasən Fars körfəzindəki son hadisələr ABŞ-ın həyat əhəmiyyətli enerji ehtiyatları üçün dünyanın yalnız bir bölgəsinə bu qədər çox ümid bəsləməyinin təhlükəli hal olduğunu bir daha sübut etmişdir. **Üçüncüsü**, "İpək Yolu" strategiyasının Rusiya və Çin ətrafındakı güclü bazar iqtisadiyyatının onların azadlığa gedən daşlı-kəsəkli yoluna ancaq müsbət təsir göstərə biləcəyinə əsas səbəb olacağını vurğulamışdır. Sem Braun **dördüncü** amil kimi bu ölkələrdən, həmçinin, nüvə istehsal etmək iqtidarında olanların, kütləvi qırqın silahlarının cənub istiqamətində axıb yayılmasının qarşısını almaqda ön cəbhə təşkil etməsini qeyd etmişdir. Nəhayət, bu bölgədə azadlıq və demokratik idealları yaymaq üçün tarixi bir imkanın verildiyini qeyd etmişdir. [22, №229, 04.10.1998]

ABŞ-ın Xəzər regionunda, eləcə də Cənubi Qafqazda **hərbi-siyasi və təhlükəsizliyi təmin etmək maraqları**

formalaşmaqdadır. (**Bax, sxem 1.4**) Ağ ev bu maraqları daha çox NATO vasitəsilə təmin etməyə çalışır. Yeni yaranan geosiyasi şəraitdə müasir dövrün ən güclü hərbi-siyasi strukturu olan və dünyanın istənilən regionunda, xüsusilə də Qafqazda özünün geosiyasi vəzifəsini yerinə yetirməyə imkanı olan NATO-nun rolu xeyli artmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda alyans üçün əsas təhlükəni NATO üzvlərindən birinə hücum təhlükəsi deyil, iqtisadi, sosial və siyasi çətinliklər, etnik münaqişələr, ərazi mübadiləsi, terror və sabotaj aktları və s. doğan sabitsizliklərin meydana çıxması təşkil edir. [79, 65] 90-cı illərin ikinci yarısından etibarən ABŞ-ın Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi maraqları genişlənməyə başladı. 1998-ci il oktyabrın 1-dən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan ABŞ-ın Avropadakı Hava Qüvvələri Komandanlığının cavabdehlik zonasına aid edilmişlər. [105, 380] Nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər regionunda silahlı qüvvələrinin yerləşdirilməsində ABŞ milli mənafelərini güdür. Lakin ABŞ-ın regionda hərbi-siyasi və təhlükəsizlik maraqlarının formalaşmasında müəyyən problemlər də mövcuddur. Məsələn, Azər Əzimli XX əsrin 90-cı illəri üçün Cənubi Qafqaz respublikalarının NATO ilə hərbi-siyasi münasibətlərini təhlil edərkən yazır ki, 1997-ci ilin oktyabrında NATO qərargahında Amerika missiyasının başçısı Robert Hanterin Cənubi Qafqaza səfəri, əgər belə demək mümkündürsə, region dövlətlərinin heç də hamısının NATO ilə əməkdaşlığa eyni dərəcədə hazır olmadığını aşkara çıxardı. R.Hanter Ermənistanda olarkən bu ölkənin rəsmi şəxslərindən yalnız baş nazir R.Köçəryanla görüşmüşdü. Həm Ermənistan prezidenti, həm də müdafiə idarəsinin başçısı ilə görüşlər R.Hanterin səfər gündəliyində əks olunmamışdı. Gürcüstanda bu məsələyə daha böyük maraq göstərilmişdi. Belə ki, NATO ilə Gürcüstan arasında ikitərəfli münasibətlərin dərinləşdirilməsi məqsədi ilə xüsusi milli proqramın işləntib hazırlanması və Alyans üzvü olan dövlətlərlə əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi və fəallaşdırılması qərara alınmışdı.

Üçvəllər təyinatsız qalmış Xəzər dənizi hövzəsi 2002-ci il oktyabrın 1-dən etibarən Birgə Döyüş Komandanlıq Planına əsasən, Birləşmiş Ştatların Avropadakı silahlı qüvvələri komandanlığını əhatə dairəsinə aid edilmişdir [74, 98] 2003-cü il aprelin 18-də Keçid dövrü demokratiyaları layihələrinin rəhbəri, ABŞ-ın NATO-dakı nümayəndəsi Brüs Cekson Azərbaycanda olarkən belə bir fikir səsləndirmişdir ki, NATO-nun yeni üzvlərinin fikirlərinə əsasən Azərbaycan və Gürcüstanla sıx işləmək lazımdır, onlar xüsusi nəzərə alınmalıdır, növbəti dəfə bu ölkələrin həm NATO-ya, həm də Avropa Birliyinə inteqrasiyası üzərində iş getməlidir. Bu isə yeni bir Avropa deməkdir. Qafqazın əlverişli coğrafi mövqeyi, Rusiya, Türkiyə və İrani əhatəsində yerləşməsi, Orta Asiyaya giriş qapılarının olması təbii ki, ABŞ-ın bu bölgəyə hərbi-siyasi maraqlarını cəlb edir. Ümumiyyətlə, Qafqaz, xüsusən Cənubi Qafqaz ABŞ-ın Avrasiyadakı hərbi-siyasi maraqlarının təmini üçün mühüm bölgədir. Politoloq Rövşən Novruzoglunun fikrincə Xəzər dənizi təkcə antik sərvətlərinə görə yox, həm də yüksəkliyinə və yerləşdiyi paralel-coğrafi mövqeyinə görə irili-xırdalı bütün dövlətləri "məşğul" edir. "Xəzər dənizi, sözün həqiqi mənasında, NATO üçün (başda ABŞ olmaqla) misli görünməmiş "antikvar" qədər qiymətlidir." [71, 113] Hətta ABŞ mətbuatında da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu baxımından ABŞ-ın "Boston qlob" qəzeti 2004-cü ilin may ayında ABŞ və NATO-nun Cənubi Qafqazdakı siyasətindən bəhs edərkən yazırdı ki, ABŞ-ın hərbi qüvvələri və NATO-dakı əsas müttəfiqləri hal-hazırda bu regionla hədsiz miqyasda əməkdaşlıq üçün hazırlıq keçirirlər. Bu hazırlıq prosesinə çətinliklər içərisində yaşayan regionun və o cümlədən hərbi qüvvələrinin son nəticədə Qərbi inteqrasiyasına istiqamətlənən əlaqələndirilmiş hərbi və humanitar yardım, təlim və hazırlıq daxildir. Qəzetin yazdığına görə 2004-cü ilin may ayında təhlükəsizlik məsələlərinin araşdırılması üzrə Corc Marşal adına Avropa mərkəzində iki günlük konfrans keçirilərkən Cənubi Qafqaz, xüsusilə regionun idarəedilməyən bölgələri, beynəlxalq terroristlərin məskunlaşa

biləcəyi mərkəzlərdən biri olması məsələsinə toxunulmuşdur. Bu baxımdan həmin regiona diqqət artırılmalıdır. ABŞ Pankısı dərəsində Əl-Qaidə təşkilatlı ilə bağlı olan terrorçulara qarşı güclü mübarizə aparmaq məqsədilə 2002-ci ildən 2004-cü ilin aprel ayına qədər Gürcüstan ordusunun dörd batalyonunun hazırlanması proqramını həyata keçirdi və bu məqsədlə 64 milyon dollar pul xərclədi. Amerikan ordusunun yüksək rütbəli zabiti Albert Zakkoron məlumatına əsasən region dövlətlərinin sərhədlərinin mühafizəsinə kömək də başlıca məqsəddir. Bu baxımdan Azərbaycan və Qazaxıstanın hava, su və quru ərazilərindən sərhədlərinin mühafizəsinə kömək üçün "Kaspiyan qard" (Xəzər regionunun mühafizəsi) adlanan yeni amerikan proqramı tətbiq edilir. [133, «Boston Глоб» О политике США и НАТО в Закавказье. НБЮ-НОПК. 31 мая 2004 года] Hətta bu proqram çərçivəsində 2003-cü avqustun 11-20 Bakı şəhərində neft və qaz platformalarının mühafizəsi üzrə antiterror xarakteri daşıyan "COPLAT" Azərbaycan – ABŞ birgə dəniz təlimləri də keçirildi. [19] 1999-cu ilin aprel ayında senator Sem Braunbəkin təşəbbüsü ilə Kapitolida keçirilən Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin rəhbərlərinin görüşündə ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Ceyms Beyker çıxış edərək bildirdi ki, ABŞ-ın regionda ən fundamental marağı sabitlikdir. Bütün dünyada olduğu kimi, bu regionda da sabitlik daxili təsisatların və xarici əlaqələrin güclənməsi sayəsində başa gəlir. Məhz bu əsasda sabitlik və inkişaf əldə olunur. Bu baxımdan NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı region ölkələrini həm ABŞ-a, həm də NATO üzvü olan digər ölkələrə yaxınlaşdırır. 2001-ci ildən sonra regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün terrorizm əleyhinə birgə mübarizənin həyata keçirilməsi məsələsi də ABŞ-ın əsas strateji maraqları sırasına daxil oldu. Bu baxımdan ABŞ dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə müavini Elizabet Cors ABŞ-ın Montana Universitetində Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunun coğrafi-strateji əhəmiyyətinə həsr edilmiş konfransdakı çıxışında bəyan

etdi ki, Birləşmiş Ştatlar Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın sabit və inkişaf etmiş region olmasını təmin etməlidir. Bu mühüm regionda sabitlik və rifah amerikalılar üçün daha təhlükəsiz dünya, oranın əhalisi üçün isə daha tərəqqili gələcək deməkdir. Bununla yanaşı ABŞ və müttəfiqlərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin təhlükəsizliyini qoruması əsas məqsəddir. Ümumiyyətlə, ABŞ-in regionda hərbi-siyasi və təhlükəsizliyi təmin etmək maraqları iki istiqamətdə, region ölkələri ilə birbaşa münasibətlər qurmaqla və NATO-nun imkanlarından istifadə etməklə təmin edilir. (Bax, sxem 1.4) ABŞ-in NATO-nun imkanlarından istifadə etməsini həm də onun bu regionu Qərba inteqrasiya etməsi siyasəti ilə əlaqələndirmək olar.

ABŞ Cənubi Qafqazda **münaqişələrin dinc vasitələrlə** nizamlanmasını regionda təhlükəsizliyi təmin etmək baxımından öz strateji marağı hesab edir. (Bax, sxem 1.4) Bunun üçün ATƏT-in vasitəçiliyindən istifadə edir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biridir. 1996-cı ildə ilk dəfə olaraq ATƏT-in Lissabon Zirvə toplantısından sonra ATƏT-in Minsk qrupunun 3 həmsədri təyin edildi – Rusiya, ABŞ və Fransa. [32, 20] Lakin münaqişələrin həll edilməməsi ABŞ-in region maraqlarına ağır zərbə vurur. Münaqişələrin həll edilməsini ABŞ regionda öz strateji maraqlarının yüksək səviyyədə təmin olunması üçün mühüm hesab edir. Məsələn, 1997-ci il yanvarın 8-də ABŞ-in Dövlət Katibi vəzifəsinə yenidən təyin olunmuş Madlen Olbrayt Senatın Beynəlxalq Münasibətlər Komitəsi qarşısında çıxış edərkən Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll olunmamasının ABŞ-in region maraqlarına mənfi təsir göstərməsini qeyd edərək demişdi: "ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində indiyə qədər gedən proses sarsıdıcı dərəcədə ləng olub. Bizim bu regionda çox əhəmiyyətli iqtisadi, siyasi və humanitar maraqlarımız var və biz münaqişənin həllinə kömək göstərməklə daha gözə çarpan rol oynamağa hazırıq." [27, 50] Hətta münaqişələrin həll olunmasının əhəmiyyətini nəzərə alaraq 1999-cu il aprelin 16-da prezident Bill Klinton Dağlıq Qarabağ və yeni müstəqil dövlətlərdə

regional münaqişələr üzrə səfir təyin etdi. ABŞ-in Dövlət katibi Madlen Olbrayt 1999-cu il aprelin 25-də ABŞ-da Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan prezidentlərinin görüşü zamanı belə bir fikir səsləndirdi ki, dünya birliyi Cənubi Qafqaza böyük diqqət yetirir. ATƏT-in Minsk qrupunun və onun həmsədrələrindən biri olan ABŞ-in bu regionda sülhün və sabitliyin bərqərar olunmasında xüsusi marağı vardır. Bu marağın təmin olunması üçün münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında nizama salınması məqsədilə ABŞ regiondakı dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmamasını qəbul edir. Məsələn, "Azadlıq" radiosunun Yerevan müxbirinin sualına cavab verən ABŞ-in Ermənistandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Con Orduyev fikrincə, ABŞ-in mövqeyində hər hansı dəyişiklik haqqında şübhə olmamalıdır. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhədlər kimi SSRİ dövründə mövcud olan sərhədlər əsas götürülür. [22, №101,04.05. 2002]

ABŞ-in Qafqazda, eləcə də Cənubi Qafqazda müasir dövr ümumi-geosiyasi strateji maraqlarının təmini üçün xarici siyasətin formalaşmasının aşağıdakı tarixi-siyasi xüsusiyyətlərini və mərhələlərini göstərmək olar. 1) Region dövlətlərinin tanınması və diplomatik əlaqələrin qurulması, yeni müstəqil dövlətlərin beynəlxalq aləmdə müdafiə edilməsi; 2) İqtisadi maraqların meydana gəlməsi, bunun üçün iqtisadi əməkdaşlığın yaranması; 3) İqtisadi və digər maraqların müdafiəsi üçün hərbi-siyasi strategiyanın həyata keçirilməsi; 4) Regiondakı sabitliyin təmini üçün münaqişələrin həllinə kömək edilməsi; 5) Mövcud olan hərbi-siyasi və iqtisadi strategiyadan regionda olan digər maraqlara qarşı istifadə edilməsi; 6) Beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə koalisiyanın təşkili və regional qruplaşmanın yaradılması.

ABŞ-in Qafqaz siyasəti bu regionun ayrı-ayrı dövlətləri ilə yaratdığı münasibətlər çərçivəsində formalaşır. Münasibətlərin yaradılması strateji maraqların meydana gəlməsinin ilkin mərhələsi hesab olunur. ABŞ-in Qafqazdakı strateji maraqlarının mahiyyətinin açıqlanması üçün bu dövlətin Azərbaycan,

Gürcüstan və Ermənistandakı strateji maraqlarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1.2. ABŞ-ın Qafqaz strategiyasında Gürcüstan və Ermənistan. Geosiyasi-strateji maraqlar və mövcud problemlər

Qeyd edildiyi kimi ABŞ-ın Qafqaz strategiyasında strateji maraqlarının təmini üçün xarici siyasətin birbaşa həyata keçmə istiqamətindən istifadə edilir. ABŞ-ın Gürcüstan və Ermənistanla münasibətləri həmin istiqamətin əsaslarını təşkil edir. ABŞ-ın Xəzər regionuna daxil olma və möhkəmlənmə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri birbaşa Xəzər dənizinə çıxışı olan dövlətlərlə, eyni zamanda bu regiona mənsub olan Azərbaycan və Gürcüstanla ilk növbədə ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması oldu. Gürcüstanın birbaşa Xəzər dənizinə çıxışı olmasa da bu dövlətin əlverişli tranzit mövqeyi mövcuddur. Gürcüstanın Cənubi Qafqaz geosiyasətində tutduğu mövqeyə dair müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bu baxımından Amerika analitiki A.Koen Gürcüstanın geosiyasi mövqeyini belə qiymətləndirir: "Qara dənizin Türkiyə ilə sərhədlənən strateji hövzəsinə nəzərət edərək, Ermənistanın dənizə çıxışını Qərbdən kəsərək, Gürcüstan elə bil Qafqaza giriş qapılarının açarlarını öz əlində saxlayır. Qərb ölkələrinin Xəzərə və "İpək yolu"na çıxışı üçün meydan rolunu oynayır." [142, 44] Ümumiyyətlə, regionun coğrafi-siyasi əhəmiyyəti Yaxın və Orta Şərqi qaynar nöqtələrinə yaxınlığına görə artır. Bu baxımdan Qafqazın geosiyasi əhəmiyyətinin əsas faktoru heç şübhəsiz, Xəzərin enerji ehtiyatları və neftin marşrutu ilə əlaqədardır. Bu amil həm də Qafqazın, Gürcüstanın son illərdə müxtəlif dünya güclərinin maraq meydanına, daha daqiqə desək, mərkəzinə daha fəal surətdə çevrilməsi ilə müəyyən olunur. Gürcüstanın Qərb yönümlü siyasət yeritməsinin səbəblərini şərh edən Tbilisi Dövlət Universitetinin müəllimi Zurab Dantazvili Gürcüstanın

Qərb yönümlü siyasət yeritməsinə üç amillə əsaslandırır. Müəllifin fikrinə, birincisi, Qərb coğrafi düşüncə deyil, müasirlik və tərəqqi sinonimidir. İstənilən dövlət tərəqqiyə, demokratiyaya, iqtisadi nailiyyətlərə, siyasi sabitliyə, şəxsiyyət azadlığının təmin olunmasına can atmaq istəyirsə Qərblə inteqrasiya olunmalıdır. Bundan imtina etmək, axının əksinə üzümək ölkəni keçmişə atmaq deməkdir. İkincisi, Qərblə inteqrasiya respublikanın təhlükəsizliyi və müdafiəsi üçün ən yaxşı təminatdır. Əgər Gürcüstan Qərb strukturuna daxil olarsa, ərazi itkisi təhlükəsi öz-özünə ötür keçər. Üçüncüsü, bütün ölkələr gec-tez Qərbə doğru üz tutacaqlar, çünki, Qərb sivilizasiyası və həyat tərzini universal xarakter daşıyır və daha çox Qərb hesab olunmayan regionlara yayılır. [114, 111] Qafqazın tədqiqatçılarından biri olan Zurab Batiaşvili Gürcüstanın geosiyasi mövqeyinə qiymət verərək qeyd edir ki, Gürcüstan hərbi sahədə digər dövlətlərə nisbətən ABŞ-la daha fəal əməkdaşlıq edir və Qərb sivilizasiyasının assosiasiya olunmuş üzvlüyünə namizəddir. Ermənistanla gəldikdə isə, bu dövlət Rusiya ilə hərbi əməkdaşlıq edir və XXI əsrdə öz dövlətçiliyini itirmişdir. [101,105] Yuxarıda qeyd olunan baxışların təhlilində belə bir ümumiləşdirilmiş fikir söyləmək olar ki, Cənubi Qafqazın geosiyasi mühitini Gürcüstanı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Xəzər regionunda Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın enerji siyasətində Qərbə inteqrasiyaya daha çox üstünlük verən bu dövlətin coğrafi mövqeyi onun digər potensialından daha üstündür. Təbii ki, ABŞ da bu dövləti öz tərəfinə çəkmək üçün mümkün vasitələrdən istifadə edir.

ABŞ Gürcüstanda öz strateji maraqlarının təmini üçün maddi yardım strategiyasını həyata keçirir. Məsələn, Gürcüstan prezidenti olmuş E. Şevardnadze qeyd edir ki, Gürcüstan ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşdiyi cari onillikdə ABŞ ona 650 milyon dollar təmənnsiz yardım göstərmişdir. [22, №230, 06.10, 2000] Son 11 il ərzində Gürcüstan hökumət xətti ilə, Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin (USAID) vasitəsilə ABŞ-dan

ən azı 1.1 mlrd. dollar məbləğində maddi yardım almışdır. Dövlət xəttinə paralel olaraq qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə də ABŞ-dan humanitar yardım edilmişdir. [142, 47] ABŞ-ın Gürcüstanda iqtisadi maraqları formalaşmaqdadır. Gürcüstana yatırılan xarici sərmayələrdə ABŞ-ın payı 28,5 faizdir. ABŞ birinci yerdə durur. [83, 35] ABŞ ilə Gürcüstan arasında ticarət əlaqələrinin əvvəllər zəif olmasının başlıca səbəbi SSRİ ilə ABŞ arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinə məhdudiyyətlər gətirən 1974-cü ildə qəbul edilən qanun olmuşdur. Sovet mallarının ABŞ bazarına girməsinə mane olan bu qanun son zamanlara qədər qüvvədə idi. Yalnız 2000-ci ilin son günlərində ABŞ prezidenti B.Klintonun qəbul etdiyi qərarla ABŞ-Gürcüstan ticarət əlaqələrinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. [83, 37]

ABŞ-ın Gürcüstanda hərbi-siyasi təhlükəsizlik maraqları digər Cənubi Qafqaz respublikalarına nisbətən daha güclü şəkildə təmin olunmuşdur. Hələ 1994-cü ildə Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze ABŞ-a ilk rəsmi səfəri zamanı ABŞ-dan hərbi yardım istəməmiş, ayrıca Gürcüstan ordusunun ancaq Rusiyanın yardım və köməyi ilə quracağını bildirmişdir. Bundan fərqli olaraq 1997-ci ildə ABŞ-a ikinci səfəri zamanı hərbi yardım istəmişdir. [83, 37] Gürcüstanın ABŞ-la hərbi əməkdaşlığına önəm verməsinə sübut olaraq 1997-ci il fevralın 18 Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən jurnalistlərin suallarına cavab olaraq bildirdi: "Hesab edirəm ki, Cənubi Qafqaz dövlətlərinə NATO-nun marağı tamamilə əsəlidir, çünki, necə deyərlər, biz ümumavropa məkanına daxildir. Avropa təhlükəsizlik strukturlarının yaradılması prosesində Qafqaz, şübhəsiz ki, özünün müəyyən yerini tutur." [31, 423] Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan Qafqaz ölkələri içərisində iqtisadiyyatın inkişaf sürətinə görə ilk yerlərdən birini tutur. Ölkə NATO ilə sıx əlaqəyə malikdir. ABŞ-ın həlledici hərbi köməyi Gürcüstana öz ordusu üçün NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində müasir silahlar

almağa imkan vermişdir. ABŞ-ın qərarına əsasən Gürcüstan ordusunun hərbi piyada hissələri üçün Amerikada istehsal olunan rabitə avadanlıqlarının alınması üçün 1,35 mln. dollar vəsait ayrılmışdır. [122, 164-165] Pentaqon Gürcüstana 14 hərbi-nəqliyyat vertolyotu vermiş və Tbilisi aviavodunda bir neçə SU-39 tipli qırıcı-bombardımançı təyyarələrinin istehsalı üçün lazımı vəsait ayırmışdır. Gürcüstanın dəniz sahilinin mühafizəsi üçün Amerika 1999-cu ildə 12,3 mln. dollar vəsait ayırmışdır. sonrakı illərdə 14 mln. dollar vəsait verilməsi nəzərdə tutulurdu. "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində Gürcüstan özünün Kapitnari və Marneuli rayonlarındakı hərbi aerodromlarını, hərbi təlim meydanlarını və Poti dəniz limanını NATO-nun sərəncamına verməyə hazır olduğunu bildirmişdi. [105, 380-381] Faktiki olaraq Gürcüstanın hərbi qüvvələri NATO təlimatçılarının təlimi altındadır. 1999-cu ildə Gürcüstan və NATO arasında əməkdaşlıq çərçivəsində Gürcüstanda çoxlu sayda, geniş miqyaslı hərbi-dəniz təlimləri keçirildi. ABŞ faktiki olaraq Gürcüstanın NATO strukturlarına fəal surətdə qoşulmasına kömək edir. Gürcüstanda ABŞ-ın "İrokez" adlı hərbi vertolyotları nümayiş uçuşu keçirmişlər. Kacor adlanan kursantların tədris mərkəzində Amerikanın "komandos" adlı proqramı tədris edilir. [112, 7] ABŞ hökuməti Gürcüstanın dövlət sərhədi infrastrukturunun yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə yardım göstərmək haqqında proqramın yerinə yetirilməsi və sərhəd siyasətinin həyata keçirilməsi üçün 1999-cu maliyyə ilində 12 milyon 378 min dollar ayırmışdır. [22, №125, 04.06.1999] 2000-ci ilin yazında Gürcüstana Çeçenistanla olan sərhəddində monitoring aparılmasına kömək üçün 70 milyon dollar maddi yardım ayırdı. Bu köməyə həmçinin ABŞ hərbi heyətinin kiçik bir kontingenti də daxil idi. [156, 58] Gürcüstanın NATO ilə hərbi əməkdaşlığı eyni zamanda enerji təhlükəsizliyi ilə də əlaqədardır. Bu siyasətin sübutu olaraq Gürcüstan Neft Korporasiyasının prezidenti Georgi Çanturiya 2002-ci ildə

bəyan etdi ki, ABŞ-ın hərbi təlimatçıları Gürcüstan hərbiçilərinə neft kəmərlərini mühafizə etməyi öyrədəcəkdir. Tbilisidə keçirilən mətbuat konfransında çıxış edən G Çanturiyaya görə Gürcüstan NATO ilə əməkdaşlıq sazişi imzalayıb və bu saziş çərçivəsində NATO ölkələrinin boru kəmərlərinin mühafizəsi sahəsindəki təcrübəsi enerji dəhlizinə də tətbiq oluna bilər. Əgər Gürcüstan Türkiyənin boru kəmərlərinin mühafizəsi üzrə təcrübəsindən istifadə edərsə, bu elə qismən NATO təcrübəsindən istifadə etmək deməkdir, çünki Türkiyə NATO-nun üzvüdür [52, № 53, 11-13 may, 2002 | ABŞ Gürcüstan ordusunun təlimatlandırılmasında iştirak etsə də Abxaziya və Cənubi Osetiya problemlərinin həllində hərbi müdaxiləni heç zaman lazım bilməmiş, münafişələrin dinc vasitələrlə həllinə üstünlük vermişdir. Bu baxımdan 2002-ci ildə Azərbaycan mətbuatının yazdığına görə Tbilisiyə gəlmiş Amerika hərbi mütəxəssislərinin birinci qrupunun rəhbəri polkovnik Skott Taynın məlumatına əsasən gürcü hərbi qulluqçularının təliminə böyük əhəmiyyət verirlər. Onun dediyinə görə, amerikalı təlimatçılar Gürcüstanda işə ciddi hazırlaşır. Ümumiyyətlə, proqram çərçivəsində təxminən iki min gürcü hərbi qulluqçusuna təlim keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin polkovnik Taynın fikrinə ABŞ-ın Gürcüstanda hərbi baza yaratmaq planı yoxdur və amerikalı mütəxəssislər tərəfindən gürcü hərbi qulluqçularının hazırlanması gürcü-abxaz münaqişəsinin tənzimlənməsi ilə də əlaqəli deyildir. ABŞ Abxaz münaqişəsinin siyasi yolla tənzimlənməsinin zəruri hesab edən Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadzenin mövqeyini dəstəkləyir. ABŞ və amerikalı hərbi mütəxəssislər Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmaq niyyətində deyillər. [22, № 100, 03.05.2002] Gürcüstan ABŞ-ın hərbi-siyasi maraqlarının təmin edilməsini dəstəkləməyi özünün prioritet strategiyası hesab edir. Bu baxımdan 2003-cü ildə Azərbaycan mətbuatı ABŞ-ın Avropadakı ordusunun komandan müavini, hərbi-hava qüvvələri generalı Çak Uoldun Amerika qəzeti

olan "Defence-News"-a verdiyi müsahibəsinə istinad edərək yazırdı ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin mühafizəsində ABŞ və NATO-nun hərbi xidmətçilərinin iştirak etməsi planlaşdırılır. Hətta 2002-ci ilin dekabrında Gürcüstan parlamenti ölkənin ABŞ-la hərbi sahədə əməkdaşlıq müqaviləsini də təsdiq etdi. Məhz bu sənəd ABŞ-ın Gürcüstanda hərbi-siyasi maraqlarının təmini məqsədilə geniş imkanlar əldə etmək üçün hüquqi baza yaratdı. Məsələn, sənəddə göstərilirdi ki, ABŞ Gürcüstan ərazisinə istənilən hərbi texnikanı gətirə bilər və ölkə ərazisində yenidən yerləşdirə bilər. Bundan başqa həmin sənədə əsasən bu ölkənin hərbi infrastrukturunda xidmət göstərən ABŞ-ın hərbi xidmətçiləri və mülki vətəndaşları Gürcüstanı vizasız gələ bilər, ölkə daxilində sərbəst şəkildə silah gəzdirə bilərlər və eyni zamanda onların diplomatik immunitetliyi mövcuddur. Bu sənədə əsasən amerikalılar onlara vacib olan və ABŞ-ın uçuş aparatları və nəqliyyat gəmilərinin yerləşdirilməsi üçün istənilən ərazini, binanı, qurğunu tuta bilərlər. Amerika hərbiçiləri öz fəaliyyətlərini yerinə yetirmək məqsədləri üçün idxal etdikləri məhsullara görə Gürcüstan ərazisində bütün vergilərdən azad edilirdilər. Gürcüstan tərəfi hərbiçilərin, mülki şəxslərin və ABŞ mülkiyyətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həmçinin hərbi yardım göstərilməsi və s. məsələləri öz üzərinə götürürdü. ABŞ rəhbərliyi "təchizat və təlim proqramına 64 milyon dollar vəsait xərcləmişdir. [100] ABŞ-ın Cənubi Qafqazda və Gürcüstanda strateji maraqlarının formalaşmasının yüksək tarixi-geosiyasi nəticəsi olaraq ABŞ prezidenti Core Buşun 2005-ci il mayın 10-da Gürcüstanı rəsmi səfərinə qeyd etmək olar. Bu ona görə strateji əhəmiyyət kəsb edir ki, regionun tarixində ümumiyyətlə, belə bir yüksək səviyyəli səfər olmamışdır. "Ayna" qəzetinin 2005-ci il 11 may tarixli sayındakı yazıya əsasən Core Buş Gürcüstanı demokratiya və azadlıq yollarındakı islahatlarda dəstəkləyir, ölkədə baş vermiş inqilabın müasir tarixdə güclü an olduğunu bəyan edir. Hətta C. Buş Gürcüstanın NATO-ya üzv qəbul

olunmasına ümid etdiyini də bildirdi. Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvilinin fikrinə, Gürcüstan və ABŞ arasındakı tərəfdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu, strateji məsələlərlə müqayisədə daha vacib münasibətlərdir [64]

ABŞ-in Gürcüstandakı siyasi, iqtisadi və hərbi-təhlükəsizlik maraqlarının əsas mahiyyətini araşdırarkən aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür: 1) ABŞ Gürcüstanda öz strateji maraqlarının təmin olunması üçün bütün sahələrdə normal münasibətlər yaratmışdır. Gürcüstanı müstəqil dövlət kimi hərtərəfli şəkildə möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək, ABŞ-in həyata keçirdiyi əsas ümumi strategiyadır; 2) ABŞ Gürcüstanın iqtisadi-sosial həyatının inkişafı üçün dövlət və qeyri-dövlət xətti ilə maddi yardımları göstərməkdə davam edir. Bu yardımların başlıca məqsədi eyni zamanda Gürcüstanın sosial həyatının inkişafı və iqtisadiyyatının Qərbə inteqrasiya edirlməsidir. Bu, ABŞ-in konkret strategiyasıdır; 3) ABŞ Gürcüstanla ikitərəfli ticarət münasibətləri qurur, mühüm regional (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsi, TRASEKA və digər) iqtisadi layihələrdə iştirakını təmin edir. Bu da ABŞ-in konkret geoiqtisadi-strateji addımıdır; 4) Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpası və qorunması üçün münasibətlərin sülh yolu ilə həll olunmasına kömək, dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyi, ölkənin daxili sabitliyinin təmini də ABŞ-in konkret strategiyasına aiddir. Bunun üçün ABŞ Gürcüstan ordusuna ikitərəfli qaydada və NATO xətti ilə maddi yardım göstərir, müasir texniki vasitələrlə təmin edir, ordunun şəxsi heyətini NATO standartları səviyyəsində təlimatlandırır; 5) Gürcüstanda demokratik sivil cəmiyyətin inkişafına nail olmaq, insan hüquqlarının qorunmasına yardım göstərmək ABŞ-in qarşısında duran mühüm strategiyadır.

Yuxarıda qeyd edilən siyasəti həyata keçirməklə, ABŞ-in öz strateji maraqlarının təmin olunmasında hansı məqsədlərə nail olduğunu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1) ABŞ ümumi strategiyasını həyata keçirməklə Gürcüstanı regionda özünün əsas tərəfdaşlarından birinə çevirir; 2) ABŞ iqtisadi-sosial strategiyasını həyata keçirməklə Gürcüstan cəmiyyətinin sosial-rifah halının yüksəlməsinə çalışır və nəticədə Gürcüstanın Rusiyadan iqtisadi asılılığının müəyyən qədər aradan qaldırılmasına nail olur; 3) ABŞ geoiqtisadi-strateji addım atmaqla Gürcüstanı özünün iqtisadi bazar məkanına çevirir, eyni zamanda iqtisadiyyatını ümumregion iqtisadiyyatına inteqrasiya edir və bu dövlətin əlverişli coğrafi mövqeyindən faydalanaraq regionda özünün iqtisadi maraqlarının təmin olunmasına nail olur; 4) ABŞ Gürcüstanda hərbi-siyasi və təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirməklə Gürcüstanın dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyinə qarşısını almaq üçün, ordunun güclənməsinə, zərurət yaranıqda bu ordudan beynəlxalq hərbi əməliyyatlar zamanı istifadə etməyə, ən əsası isə Gürcüstanın hərbi-siyasi baxımından Rusiyadan asılılığını ləğv etməyə, Rusiyanın burada hər hansı bir hərbi müdaxiləsi zamanı güclü Gürcüstan ordusunun belə təhdidlərin qarşısını ala bilmək imkanını təmin etməyə nail olur. Bu strategiya həm də ABŞ-in regionda qlobal strateji maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir; 5) Gürcüstanda demokratik, dünyəvi və sivil cəmiyyətin qurulması, post-kommunist ideyalarının tamamilə ləğvi ABŞ-in əsas marağıdır.

ABŞ-in Cənubi Qafqazın digər bir dövləti olan Ermənistanda da strateji maraqları mövcuddur. Məsələn, ABŞ Cənubi Qafqaz dövlətləri içində ən çox yardımı Ermənistanı göstərir. Səmye-1 Hantiqona öyrə ABŞ-da ən geniş erməni icmaları Kanoniya, Massaçusets və Nyu-Cersi kimi əsas ştatlarda yerləşmişdir. Burada yaşayan ermənilərin geniş təbliğatı nəticəsində Konqres Azərbaycana xüsusi yardıma qadağa qoymuş və ABŞ adambaşına yardımına görə dünya ölkələri arasında Ermənistanı üçüncü etmişdir. Xaricdən gələn yardım Ermənistanın əsas neçat yoludur və buna uyğun olaraq, Ermənistanı Qafqazın İsraili loqbi qazandırmışdır. [81, 185]

Türkiyəli tədqiqatçı Sinan Oğan isə Qərb mənbələrinə istinad edərək ABŞ yardımına görə Ermənistanın İsraildən sonra ikinci yerdə olduğunu qeyd edir [90, 450] Hələ 1993-cü ilin martında "Nyu-York Tayms" qəzetinin müxbiri Raymond Bonner yazırdı ki, ABŞ Ermənistanı 18 milyon dollar vəsait ayırmışdır ki, Ermənistanın ehtiyacı nəzərə alınaraq bu məbləğin də 3 milyon dolları taxıl ilə əvəz edilmişdir. [133, «НБК-НОРК ТАИМС» О поддержке в России Американской помощи Армении. «Д. ИЛ. ВВ. НБК-НОРК», 23 марта 1993 года] ABŞ-in onlara böyük məbləğdə yardım göstərməsinə baxmayaraq, erməni müəllifləri R.Hrair Dekmecyan və Hovann H. Simonyan əsassız olaraq yazırlar: "Ermənistan 1996-1998-ci illərdə Dağlıq Qarabağı müdafiə siyasətini davam etdirməsinə görə özünü əsaslı şəkildə təcrid olunmuş hiss etdi. Ermənistan Sovetlərdən ayrıldığı andan Azərbaycandakı Qərb şirkətlərinin enerji marağının böyük təzyiği altında qaldı. Amerika-Ermənistan cəmiyyətinin köməyi ilə çiçəklənmiş Ermənistan - ABŞ əlaqələri Vaşinqtonun neft lobbisinin fəaliyyəti nəticəsində zəiflədi." [147, 104] Bu fikrin əsassızlığını göstərməkdən ötrü bir faktı bildirmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikasının büdcə kəsininin böyük hissəsi Dünya Bankının kreditləri və ABŞ-in etdiyi əvəzsiz yardımların hesabına ödənilir. Məsələn, bu məbləğin həmi ildə 100 mln. dolları ötürüb keçir. [105, 130] 2001-ci ilə qədər ABŞ Ermənistanı bir milyard dollardan çox maddi yardım etdi. [85, 61] Umumiyyətlə 1992-ci ildən 2002-ci ilə qədər daxil olmaqla ABŞ Ermənistanı 1,3 mlrd. dollar və əlavə olaraq 218 mln. dollarlıq yüksək keyfiyyətli məhsullar şəklində humanitar yardım göstərmişdir. [129, 55] Hətta ABŞ-in köməyi ilə Ermənistan 2003-cü ilin fevralında Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv seçildi. Azərbaycan isə həmin təşkilata daxil olmaq üçün danışıqlar aparır və bu məqsədlə ABŞ-in köməyinə arxalanır. ABŞ-in Ermənistanla 2003-cü ildə ticarəti dövriyyəsi təqribən 150 mln. dollar, Azərbaycanla isə 2003-cü ildə 120 mln. dollar təşkil etdi.

[129, 51] ABŞ-in Azərbaycan və Ermənistanı 2002-ci maliyyə ilində göstərdiyi maddi yardımlarının müqayisəsi və ABŞ-in hər iki dövlətlə ticarət münasibətlərinin 1996-2003-cü illər üzrə səviyyəsi konkret cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. (Bax, cədvəl 1.1 və cədvəl 1.2) ABŞ-in Ermənistanı hərbi-siyasi və təhlükəsizliyi təmin etmək maraqları mövcuddur. Hətta təhlükəsizliyin təmini üçün 2002-ci maliyyə ilində 10, 2 mln. dollar məbləğində maddi yardım etdi. (Bax, cədvəl 1.1) Ermənistan ordusunun NATO-ya inteqrasiyası ABŞ-in hərbi-siyasi marağındadır. 1998-ci ilin iyun ayında erməni hərbi kontingenti NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində Yunanistanın şimalında keçirilən "Promotey-98" hərbi təlimlərində iştirak etdi. [105, 381] NATO-nun baş katibi Yaap de Hopp Sxeffler 2004-cü ildə Ermənistanı səfəri zamanı bu ölkənin "Mediamaks" informasiya agentliyinə verdiyi müsahibəsində qeyd etdi ki, Ermənistan həm Rusiya, həm də NATO ilə sıx əlaqələrə malikdir, NATO Ermənistanla əlaqələri dərinləşdirmək istəyir. Baş katibin fikrincə Ermənistan uzun illər NATO-nun keçirdiyi tədbirlərə prioritet kimi baxmamışdır və alyansın "planlaşdırma və qiymətləndirmə prosesi"ndə iştirak etməmişdir. Lakin hal-hazırda Ermənistan bu proseslərdə fəal iştirak edir və 35 nəfər hərbiçisi Kosovada xidmət keçir. ABŞ NATO-dakı daimi nümayəndəsi Nikolas Böms 2004-cü ildə Ermənistanın "Mediamaks" agentliyinə verdiyi müsahibəsində bildirdirdi ki, 2002-ci ildən etibarən Ermənistan "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramları çərçivəsində özünün ilk təlimlərini keçirməyə və sülhüqoruma əməliyyatlarında iştirak etməyə başlamışdır. Öz ərazisində "Kooperativ Best Effort -2003" təlimini müvəffəqiyyətlə keçirmiş, Kosovadakı KFOR əməliyyatına qoşulmuş, NATO ilə fərdi əməkdaşlıq proqramı çərçivəsində plan təşkil etmək niyyətində olduğunu bildirmişdir və özünün NATO-da ilk səfirini təyin etmişdir. [133, Интервью постпреда США при НАТО Армянскому информгентству. Ереван, 10 ноября 2004 года] ABŞ-in Ermənistanı qarşı

beynəlxalq aləmdə xüsusi diqqət yetirməyinə baxmayaraq, Ermənistan Rusiya kimi müttəfiqinə görə ABŞ-a qarşı əksər hallarda qeyri-konstruktiv mövqe tutur. Bununla əlaqədar olaraq 2003-cü ildə Azərbaycan mətbuatı yazırdı: "Azərbaycan və Gürcüstan qəti şəkildə Vaşinqtonu dəstəkləyirlər və koalisiyanın aktiv üzvlərindəndirlər. Ermənistana gəldikdə isə bu dövlət nəinki Vaşinqtonun siyasətini müdafiə etmir, hətta ABŞ-ın İraq kompaniyasından ciddi təlaş keçirir. [53] Ermənistanın ABŞ-a qarşı "saymamaq" siyasətinin əksinə olaraq ABŞ bu dövləti daha çox dəstəkləyir və maddi yardım göstərir. ABŞ-ın Ermənistana qarşı xoşməramlı münasibətinin səbəblərini araşdırarkən qeyd etmək olar ki, Klinton hakimiyyəti dövründə Ermənistan çox məharətlə ABŞ yardımından istifadə etməyə müvəffəq olmuşdur. Bunu Klinton hökumətinin mondialist və ya qlobalist mövqeyi ilə də izah etmək mümkündür. Bu həm də Klinton hökumətinin Rusiya ilə bağlı güzəştli siyasət yürütməsi—bu ABŞ hökumətinin Rusiyada gedən islahatlara dəstək verməsi, həm də NATO-nun genişlənməsi zamanı Rusiyanı "qıcıqlandırmamaq" üçün ona həmsərhəd rayonlarda "hərəkət azadlığı" verməsi ilə əlaqədar ola bilər.

ABŞ-ın Ermənistanda strateji maraqlarının təmin olunması üçün müəyyən geosiyasi problemlər vardır. Həmin problemlər əsasən aşağıdakılardır: 1) Ermənistan regionda beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi də daxil olmaqla ərazisinin 20 faizini işğal etməsi ilə Cənubi Qafqazda münaqişələr və gərginlik mənbəyidir. Bu da Cənubi Qafqazın region təhlükəsizliyini şübhə altına alaraq ABŞ-ın vahid region strategiyasının həyata keçirilməsinə əngəl törədir; 2) "Böyük Ermənistan yaratmaq" xülyası məqsədinin reallaşması üçün Ermənistanın Azərbaycan, Türkiyə və eləcə də Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları və uydurma soyqırım iddialarının təmini üçün ABŞ-a edilən ardi-arası kəsilmiş müraciətlər ABŞ-ı dilemma qarşısında qoyur, nəticədə bu amillər də ABŞ-ın region

maraqlarına təsir edir: 3) Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və digər ərazi iddiaları bu dövləti regionun mühüm iqtisadi layihələrindən, məsələn, neft və qazın ixrac marşrutları layihələrindən kənarlaşdırmış. Azərbaycan və Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrdən məhrum etmiş, Qərba inteqrasiyasını çətinləşdirmiş, nəticədə güclü təbii sərvətlərə malik olmayan həmin dövlətin iqtisadiyyatını tamamilə Rusiya və İrandan asılı vəziyyətə salmışdır. ABŞ-ı daimi narahat edən bu amil onun vahid regional iqtisadi maraqlarına mənfi təsir göstərir. 4) Ermənistanın Rusiya və İran ilə hərbi-siyasi və təhlükəsizlik sahəsindəki əməkdaşlığı və vahid regionda parçalayıcı, pozucu siyasət yürütməsi ABŞ-ın regiondakı strateji maraqlarına zərər vuran ən böyük amildir; 5) Türkiyə və Azərbaycanla düşmənçiliyinin olması səbəbindən ABŞ-ın Orta Asiya siyasətində Ermənistanın ümumiyyətlə hər hansı bir rolunu oynadır.

Sadalanan bütün bu amillərə görə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ABŞ hal hazırkı dövrdə Cənubi Qafqazda Azərbaycan və Gürcüstanı geosiyasi cəhətdən öz tərəfinə çəkmə bilməmişdir. Lakin Ermənistan bu dövlətin Cənubi Qafqaz siyasətində "yaralı yeri" nə çevrilmişdir. ABŞ-ın Ermənistana etdiyi maddi yardımının yüksək olmasının və bəzi siyasi məsələlərdə bu dövləti daha çox dəstəkləməsinin bu "yara"nın sağalmasına xidmət etdiyi barədə fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Bu siyasət eyni zamanda ikili standartın olduğunu da göstərir.

1.3. ABŞ-ın Azərbaycan siyasəti. İqtisadi, hərbi-siyasi və təhlükəsizlik strategiyası

Azərbaycanla yaradılan birbaşa münasibətlər də ABŞ-ın Xəzər regionu strategiyasında geosiyasi-strateji maraqların təmin üçün həyata keçirilən birbaşa xarici siyasət istiqamətinin əsasını təşkil edir. (Bax, sxem 1.1) Azərbaycanın Cənubi Qafqazda geniş potensialını nəzərə alaraq ABŞ bu dövlətdə öz strateji

maraqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına daha böyük maraq göstərir.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya aktı qəbul edildəndən sonra onun müstəqilliyini ilk tanıyan dünya dövlətlərindən biri də ABŞ oldu. Həmin il dekabrın 25-də ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdığını bəyan etdi. Diplomatik münasibətlər 1992-ci il martın 18-də yaradıldı. [45, 145] 1992-ci ilin martın 17-də ABŞ-in Azərbaycanda, 1992-ci ilin noyabrında isə Azərbaycanın ABŞ-da səfirliyi açıldı. ABŞ-in Azərbaycandakı ilk səfiri Riçard Mayls olmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ABŞ-in regionda, xüsusən Azərbaycanda maraqlarının həyata keçirilməsi müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir: **Birinci** mərhələ ABŞ tərəfindən regionun geosiyasi vəziyyətinin öyrənilməsi, dövlətlərlə münasibətlərin yaradılmasıdır. Dövlət müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası ABŞ-la diplomatik münasibətlərin sahəsini genişləndirdi. Amerika diplomatiyası və xarici siyasət institutları Azərbaycan da daxil olmaqla yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin siyasi iqtisadi və strateji vəziyyətlərini öyrənməyə fəal qoşuldular. ABŞ-la diplomatik münasibətlərin qurulmasına qədər Azərbaycan Amerika siyasətçilərinin, analitiklərinin və həmçinin amerikan cəmiyyətinin diqqət mərkəzindən kənar qalmamışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 1990-cı ilin 20 yanvar və digər faciəli hadisələr amerikan mətbuatının, başqa kütləvi informasiya vasitələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. [111, 77] 1992-ci il fevralın 12-də ABŞ Dövlət Katibi Ceyms Beyker Bakıda səfərdə olarkən öz administrasiyasının iradəsini ifadə edərək qeyd etdi ki, Amerika - Azərbaycan münasibətlərinin sonrakı perspektivləri Azərbaycanda demokratik institutların yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid və insan hüquqlarının müdafiəsindən asılıdır. C.Beykerin Bakıya ilk rəsmi səfəri ilə ABŞ-in

Azərbaycanda strateji maraqlarının əsasının qoyulması başlandı. [111, 78] 1992-ci ildə geostrateji əhəmiyyətinə görə Azərbaycan ABŞ-in siyasi, iqtisadi maraq dairəsinə aid edildi. Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ regionda ümumi geosiyasi-strateji maraqların təmini üçün xarici siyasəti həyata keçirərkən regionun yeni dövlətlərinə maliyyə yardımı göstərir. **(Bax, sxem 1.4)** Lakin 1992-ci ildə ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi və yenidən müstəqillik qazanmış ölkələrə dövlət səviyyəsində maddi yardımını nəzərdə tutan "Azadlığa Müdafiə Aktı"na əlavə olaraq Azərbaycana maddi yardımını qadağan edən "907-ci düzəliş"in qəbulu ABŞ-in Azərbaycandakı strateji maraqlarına böyük zərbə vurdu. Bununla yanaşı Azərbaycan da bu düzəlişin olması ucbatından mənfəət mənada iqtisadi və siyasi cəhətdən azab çəkdi. Məsələn, demokratiyanın inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə "Azadlığa dəstək aktı"nda keçmiş Sovet respublikalarının 11-nə 460 mln. ABŞ dolları məbləğində yardım göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Respublikası bu akta "907-ci düzəliş"lə yardımdan məhrum edildi. [111, 79] ABŞ-in Azərbaycana qarşı bu düzəlişinin əsas səbəblərini araşdıran rusiyalı politoloq K.S. Hacıyevin fikrincə bu sənədin qəbulunun əsas səbəbi erməni diasporunun lobbicilik fəaliyyəti ilə əlaqədardır, eyni zamanda ABŞ-in daxilində postsovet dövlətlərinə qarşı siyasi kursun həyata keçirilməsinə dair müxtəlif maraqların olması da səbəb göstərilir. Utarıda Hüseynova bu fikrə əlavə olaraq həm də əsas səbəb kimi Əbülləz Elçibəy hakimiyyətinin Qərbin, ilk növbədə ABŞ-in geosiyasi maraqlarına uyğun olmayan siyasət yeritməsi ilə əlaqələndirir. Rusiya ilə Azərbaycan arasında müqavilənin bağlanması Konqresin narazılığına səbəb oldu. Bu vəziyyətdən erməni lobbisi məharətlə istifadə etdi. Rövşən Novruzoglu bu faktı təsdiq edərək yazır: "ABŞ Konqresinin 1992-ci ildə torpaqları işğal olunmuş Azərbaycan üçün nəzərdə tutduğu "Azadlığı müdafiə aktı"na "907-ci düzəliş" isə ədalətsiz bir qərar olmaqla yanaşı qaranlıq məqamlara

da malikdir. Bu akta edilən düzəliş 1992-ci ildə müstəqil Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə bir hərbi bağlaşmasından sonra edildi. Cəbhə hakimiyyətinin Yeltsin hakimiyyəti ilə bağladıkları hərbi müqaviləyə əsasən Rusiya Azərbaycana edilən hər hansı bir hücumu cavab olaraq, ona yardımçı olmalıdır və yaxud əksinə, Rusiya bu təhlükəni hiss edərsə, Azərbaycan tərəfi ona əlindən gələni yardım edəcəyini öhdəsinə götürür. Bağlanmış bu gözlənilməz müqavilə Amerika tərəfini qane etmədi. Təəssüf ki, 1992-ci ildə Bakı ilə Moskva arasında bağlanmış müqavilənin şərtləri bu günə kimi qaranlıq qalır. Fikrimizcə, bu məsələnin geniş şərh olunması həm Amerikaya, həm də Azərbaycana sərf etmir. Müqavilə isə beynəlxalq hüquq normalarına görə, 2010-cu ilədək qüvvədə qalacaq. [72, 189-190] Musa Qasnov bu məsələyə münasibət bildirərkən qeyd etmişdir ki, "907-ci düzəliş" iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafına mane olurdu. ABŞ rəsmi dairələrində yuxarı Qarabağın Azərbaycan tərəfindən "blokadaya alınması", "təcavüzkarlıq" fikirlərinin mövcudluğu Azərbaycan haqqında haqiqəti bilməməkdən, bilmək istəməməkdən və qeyri-obyektivlikdən başqa bir şey deyildi. Azərbaycan diplomatiyasının bu stereotipin qırılmasından ötrü səmərəli fəaliyyət göstərməsi zəruri idi. [54, 61] Bu düzəliş ABŞ-in Azərbaycandakı maraqlarına ciddi zərbə vurmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycanın Qərba inteqrasiyasına, onun inkişafına böyük maneə idi. Bu düzəliş Azərbaycan ictimaiyyətinin ABŞ-a qarşı münasibətində mənfi hal kimi də qiymətləndirmək olardı. Belə ki, dövlətin xarici siyasəti istiqamətinin müəyyən olunmasında ictimai rəy mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyin ilk illərində maddi yardıma böyük ehtiyacı var idi. "907-ci düzəliş" həm də Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməkdə davam etməsində bir növ arxayınçılıq yaradırdı. Çünki, beynəlxalq aləmdə güclü müdafiəsi olmayan Azərbaycana qarşı ABŞ-in də siyasəti birtərəfli olaraq mənfi idi. Məhz bu

səbəbdən Azərbaycan diplomatiyası maneəni aradan qaldırmaq məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı. 1993-cü ildən etibarən ABŞ-in Azərbaycana qarşı siyasət strategiyasında nisbətən dönüş əldə olundu. Dövlət rəsmiləri Azərbaycana səfərlər etməyə başladılar. 1993-cü il sentyabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev ABŞ prezidenti Bill Klintonu, vitse-prezident Albert Qora və Konqresin spikeri Tomas Foliyu məktub göndərdi. Məktubda 1992-ci ilin dekabrında ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul olunmuş "Azadlığı müdafiə haqqında" məlum aktın ləğvi xahiş edilirdi. [28, 125] 1993-cü ilin sentyabrında ABŞ prezidenti Heydər Əliyevin ona ünvanlanmış müraciətinə cavab olaraq göndərdiyi məktubda Amerikanın Azərbaycana bundan sonra "907-ci düzəliş" qüvvədə qalmaqla, qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə ciddi kömək göstərəcəyinə söz verirdi. [45, 153] 1993-cü ildə ABŞ Dövlət Departamentinin keçmiş SSRİ respublikaları üzrə xüsusi səlahiyyətli və fəvqəladə səfiri Stroub Telbottun Azərbaycana səfərindən sonra ABŞ xarici siyasət idarəsinin tövsiyəsi ilə hökumət Konqresə "Azadlığı Müdafiə Aktı"na bir sıra dəyişikliklər haqqında təkliflər verdi. Bu təkliflərdə "907-ci düzəliş" in ləğv olunması nəzərdə tutulurdu. Konqresin təklifləri qəbul etməməsinə baxmayaraq, faktın özü münasibətlərin yeni dövrünün başlanmasından xəbər verirdi. [1] 1993-cü il sentyabrın 11-də ABŞ prezidentinin MDB ölkələri üzrə nümayəndəsi Stroub Telbott Bakıya səfəri zamanı birinci dəfə olaraq Amerika-Azərbaycan münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və inkişafında ABŞ-in strateji maraqları haqqında açıq şəkildə danışdı. Azərbaycanın xarici işlər naziri olmuş Həsən Həsənovun fikrincə, ABŞ prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Stroub Telbottun 1993-cü ildə Azərbaycana gəlməsindən sonra iki dövlətin başçıları səviyyəsində ünsiyyət yaradıldı. [25, №57, 26.03.1994] Həmin dövrdə Azərbaycan Prezidentinin xarici siyasət məsələləri

üzrə dövlət müşaviri vəzifəsində işləmiş Vəfa Quluzadə Azərbaycan - Amerika əlaqələrini şərh edərkən əsas problemlərdən biri kimi "907-ci düzəliş"i göstərir. O, qeyd edir ki, Amerika qanunvericiliyindən ABŞ-ın öz milli maraqlarına zərər vurmaqla Ermənistan və onun tərəfdarlarının təcavüzkar maraqları naminə istifadə edilir. [56, 211] Onu qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da qanunvericilik üçün ideyalar mənbələrinə məhdudiyət yoxdur və təklif olunan qanun layihələri müxtəlif insan təbəqələri arasında yaradılır. Onlardan birincisi, əlbəttə, konqres üzvünün təklif etdiyi ideya və layihədir. Bu üzvün palataya seçiləcəyi təqdirdə öz seçicilərinə xüsusi bir sahə ilə bağlı qanunvericilik aktı təqdim edəcəyi haqqında seçki kampaniyasında verdiyi vəd zamanı meydana çıxır. Kampaniya tam şəkildə bir və ya bir neçə belə təklifdən ibarət ola bilər. [26, 10] ABŞ-ın erməni lobbisi Konqresdə "Azadlığa müdafiə aktı"na "907-ci düzəliş"in qəbulunda və Azərbaycan əleyhinə digər sənədlərin qəbuluna cəhd edərkən ABŞ Konstitusiyasının bu bəndindən məharətlə istifadə etmişlər və etməkdə davam edirlər. Onlar ermənipərəst konqresmenləri müxtəlif vasitələrlə ələ alırlar və öz maraqları naminə istənilən qanun layihələrini palata üzvləri vasitəsilə Konqresə təklif etdirirlər. "907-ci düzəliş" eynilə ABŞ-ın Azərbaycan maraqlarına ciddi zərbə idi. Ona görə də "907-ci düzəliş"in olmasına baxmayaraq ABŞ administrasiyası Azərbaycanda öz strateji maraqlarının təmini üçün qeyri-hökumət təşkilatlarından istifadə etməyə başladı. Belə ki, 1994-cü il yanvarın 14-də ABŞ hökuməti Azərbaycan xalqı üçün təyyarə ilə 1.3 milyon dollar məbləğində 39 ton dava-dərman göndərdi. Həmin yardım "Relief international" xeyriyyə təşkilatı tərəfindən məcburi köçkünlərə paylandı. [22, №10, 15.01.1994] Bununla yanaşı 1994-cü ilin sentyabrında prezident Heydər Əliyevlə ABŞ prezidentinin şəxsi nümayəndəsi, ABŞ-ın BMT-dəki daimi təmsilçisi Madlen Olbrayt arasında Bakıda keçirilən görüşdə ABŞ

prezidentinin Azərbaycan və Qafqazla bağlı təklif və təşəbbüsləri müzakirə edildi, eyni zamanda "907-ci düzəliş"ə dair fikir mübadiləsi aparıldı. 1994-cü ilin ikinci yarısında politoloq Z.Bjezinski, ABŞ konqresmeni C.Kennedi, T.Penni və başqaları həm prezident Bill Klintonla, həm də Konqresə müraciət edərək, Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələrin önəmliyini airdədilər, bu ölkəyə qarşı Konqresin qəbul etdiyi "907-ci düzəliş"i aradan götürməyə çağırtdılar. [45, 157] ABŞ prezidenti Bill Klintonun da 1995-ci il mayın 21-də prezident Heydər Əliyevə göndərdiyi məktubda əsasən 3 məsələyə toxunulmuşdu. Uzun sürən sülhün öldə olunmasına dəstək vermək, Xəzər dənizindəki neft yataqlarından istifadə etmək, bazar islahatlarında və demokratik seçkilərin keçirilməsində tərəqqiyə nail olmaq. [22, №97, 26.05.1995] 1990- cı illərin ortalarından etibarən ABŞ Konqresində müəyyən senatorların da Azərbaycana dair münasibəti müsbət mənada dəyişməyə başladı. Məsələn, 1995-ci il avqustun 22-də ABŞ senatoru Riçard Şelbi Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevlə Bakıda görüşündə bildirdi ki, Azərbaycan həm ABŞ, həm də bütün bölgə üçün önəmliyətlidir. Bu baxımdan ABŞ bu bölgəyə daha geniş mövqedən yanaşmalı, burada münaqişənin aradan qaldırılması və sülhün bərqərar olması üçün əlindən gələni etməlidir. O, həmçinin Amerikanın milli mənafeyindən çıxış edərək vurğuladı ki, ABŞ-da yaşayan bir milyonluq erməni çoxmilyonluq Amerika xalqının iradəsinə təsir göstərə bilməz. [22, №158, 23.08.1995]

ABŞ-ın Azərbaycanda siyasi maraqlarının güclənməsində iqtisadi amillər əsas rol oynayır. Bu amillərin mövcudluğunu təsdiq edən ABŞ-ın məşhur politoloqu Z. Bjezinski 1996-cı ildə prezident Heydər Əliyevlə görüşündə belə bir fikir söylədi ki, bu dövrdə Azərbaycanla - ABŞ arasında iqtisadi münasibətlər mümkün olan hədudlara qədər genişlənməlidir, çünki bu ABŞ-ın Azərbaycandakı siyasi rolunu da gücləndirəcəkdir. İqtisadi münasibətlər ABŞ-da

Azərbaycanın dostlarının sayını artıracaq və ABŞ-ın daxilindəki bəzi qıvıvələrin yaratdığı halların, o cümlədən "Porter olavəsi" kimi halların aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir. "Porter olavəsi"ndə ABŞ-ın Azərbaycan və Dağlıq Qarabağa ayrı-ayrılıqla yardım etməsi göstərilirdi. Bu da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü şübhə altına alırdı. [85, 59] Azərbaycan diplomatiyasının uğurlu fəaliyyəti və ABŞ-ın bir çox rəsmi şəxslərinin, güclü siyasətçilərinin səmərəli işləri sayəsində ABŞ-ın Azərbaycana qarşı münasibətlərində müsbət dönüş əldə olunmağa başladı. Məsələn, 1996-cı il iyulun 30-da ABŞ Konqresinin nümayəndələr palatasının Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri, Dövlət Departamentinin yeni müstəqil dövlətlərə kömək məsələsi üzrə koordinatorunun müavini Con Herbsin məlumatına əsasən müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası ABŞ-dan 80 mln dollar maddi yardım almışdır. [111, 102] ABŞ Konqresindəki müəyyən bir qrupla administrasiya arasında Azərbaycana münasibətdə bəzi fikir ayrılıqlarının olması ABŞ-ın Azərbaycan strategiyasında mənfəi amildir. Hətta bir çox hallarda ABŞ administrasiyası bəzi problemlərin mövcudluğundan dilemma qarşısında qalmışdır. Məsələn, 1996-cı ildə Azərbaycan əleyhinə "Porter Olavəsi"nin Konqresdə müzakirə edilməsi Azərbaycanı narahat etməklə yanaşı ABŞ hökumətinin də kəskin etirazına səbəb oldu. 1996-cı ilin iyununda ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Riçard Kozlariçin verdiyi məlumata əsasən ABŞ hökumətinin bu məsələ ilə əlaqədar rəsmi bəyanatında ABŞ hökumətinin "Porter Olavəsi"nə tamamilə etiraz etdiyi bildirilirdi. "Porter olavəsi" barədə hökumətin mövqeyinə görə Azərbaycana humanitar yardım göstərmək və qaçqınların, köçkünlərin ehtiyaclarını ödəmək işinə mane olur, bir növ siyasi dillo bu işə qarşır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və milli müstəqilliyini, suverenliyini təhlükə altına alırdı. ABŞ isə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına sadıqdır. [22, №112, 14.06.1996] ABŞ Konqresində Azərbaycan əleyhinə işləyən konqresmenlərlə

yanaşı müdafiə edənlər də var idi. Məsələn, ABŞ Konqresinin Asiya və Sakit Okean ölkələri ilə Beynəlxalq əlaqələr üzrə Komitəsi sədrinin müavini Pit Kinq 1997-ci ildə Azərbaycana – dünyanın ən yeni enerji regionundan birinə, birbaşa humanitar yardım göstərilməsini qadağan edən "Azadlığı Müdafiə Akti"na "907-ci düzəliş"in dərhal aradan götürülməsi haqqında qanun layihəsini irəli sürəcəyini bildirdi. Konqresmenin fikrinə Qafqazda ABŞ-ın siyasəti Amerikanın milli maraqlarına düzgün xidmət etmir. ABS Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə daha ədalətli yanaşmalıdır. [22, №158, 27.07.1997] Ümumiyyətlə, 1990-cı illərin ortalarında Azərbaycan-ABŞ münasibətləri mövcud olan özünəməxsus çətinliklərə baxmayaraq, normallaşmağa doğru gedirdi. Bunun başlıca səbəblərindən biri də ABŞ şirkətlərinin Azərbaycan neftində böyük pay alması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın siyasətdə əsas rol oynadığını və strateji maraqların əsasını təşkil etməsini nəzərə alsaq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, neft siyasətində iştirak ABŞ-ın Azərbaycandakı strateji maraqlarının başlanğıcı və sonrakı inkişaf mərhələsi idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il iyulun 27-də ABŞ-a ilk rəsmi səfərini tarixi-siyasi nöqteyi-nəzərdən ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafında **növbəti mərhələ** kimi qiymətləndirmək olar. 1997-ci il avqustun 1-də Vaşinqtonda imzalanmış Amerika – Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanat bu baxımdan mühüm sənəd kimi qiymətləndirilməlidir. (**Qeyd, Birgə Bəyanatın mətni əlavədə verilmişdir.**) Həmin gün prezident H.Əliyevin ABŞ prezidenti Bill Klinton və ABŞ-ın dövlət katibi Madlen Olbraytla görüşü zamanı "907-ci düzəliş"in ləğvinin zəruriliyi, neft müqavilələrində ABŞ şirkətlərinin iştirakının əhəmiyyəti, Dağlıq Qarabağ məsələsi və s. məsələlər müzakirə edildi. [33, 239-240] Eyni zamanda prezident H.Əliyev səfərdən qayıdarkən jurnalistlərə bildirdi ki, ABŞ Azərbaycana çox böyük maraq göstərir. Bu baxımdan ABŞ ilə Azərbaycan arasında Xəzər dənizindəki

və Mərkəzi Asiya, Qafqaz bölgəsindəki enerji ehtiyatlarından və nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunması haqqında həm xüsusi sazişin imzalanması, həm də bu məsələnin iki prezidentin imzaladığı sazişdə öz əksini tapması çox əhəmiyyətlidir. "İnvestisiyaların qorunması haqqında" sənəd, "İnvestisiyaların təşviqi haqqında", "Eksimbank"la sənəd ABŞ tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. İmzalanan bu sazişlər Azərbaycan–Amerika əlaqələrinin hüquqi, normativ bazasını yaradırdı. İndiyə qədər Azərbaycanın belə bir hüquqi, normativ sənədləri yox idi. Prezident H. Əliyevin fikrinə, sənədlərin çox böyük bir normativ bazası yarandı. "Şevron", "Mobil", "Eksxon", "AMOKO" şirkətləri ilə 4 müqavilə Ağ Evdə imzalandı. Ağ Evdə ABŞ prezidenti Bill Klinton və Azərbaycan prezidenti H.Əliyev arasında imzalanan birgə bəyanat isə iki dövlət arasındakı əlaqələrdə iki prezident tərəfindən imzalanmış ilk sənəddir. [22, №169, 09.08. 1997] 1997-ci ilin sonlarında ABŞ Konqresi Cənubi Qafqaz ölkələrinə 250 milyon ABŞ dolları məbləğində yardım ayırdı. Bu yardım aşağıdakı nisbətdə bölüşdürüldü: Gürcüstan üçün 37%, Ermənistan üçün 35%, regionda, xüsusən Abxaziyada və Dağlıq Qarabağda münaqişələrin nəticələrini aradan qaldırmaqdan ötrü yenidənqurma və bərpa işləri üçün 28%. Azərbaycan hökumətinə isə birbaşa yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmurdu. 90-cı illərin ikinci yarısından sonra ABŞ Konqresində Azərbaycana qarşı münasibət dəyişməyə və Azərbaycanı müdafiə edən qruplar formalaşmağa başladı. 1998-ci il yanvarın 8-də Konqresmen Ayk Skelton başda olmaqla – konqresmenlər Cen Teylor, Silvester Reyes, Bob Klement Azərbaycana rəsmi səfər etdilər. Ayk Skeltonun fikrinə, ABŞ konqresmenlərinin Azərbaycana səfərləri çox vacib idi. Çünki Azərbaycan strateji baxımdan elə bir ərazidə yerləşir ki, o dünyada gedən azadlıq prosesinə təsir edə bilər. [22, №6, 09.01.1998] 1990-cı illərin sonlarına yaxın "907-ci düzəliş" in qüvvəsi tədricən zəifləyirdi. Bunun nəticəsi olaraq 1998-ci il yanvarın 28-də Bakıya ABŞ-dan dövlət

səviyyəsində ümumi dəyəri 2 milyon ABŞ dolları olan ilk humanitar yardım gətirildi. "Ümid" proqramı çərçivəsində həyata keçirilən və ABŞ-ın Dövlət Departamenti ilə əməkdaşlıq şəraitində "Amerika humanitar servis" və "Proyekt Nope" firmaları tərəfindən göndərilən yardımın əsas tərkibi tibb məhsulları idi. Səfir Stenli Eskudeyro bildirdi ki, "907-ci maddə"nin zəiflədilməsi və Azərbaycanda demokratiyanın inkişafına kömək göstərmək üçün ötən illərdən fərqli olaraq bu il respublikaya iki dəfə çox humanitar yardım ediləcəkdir. [22, №22, 29.01.1998] Hətta ABŞ prezidentinin və dövlət katibinin Xəzər regionunda enerji siyasəti məsələləri üzrə xüsusi müşaviri Riçard Morninqstar da Konqresdə çıxış edərkən "907-ci düzəliş" in ləğv edilməsinə xahiş etdi. Onun sözlərinə görə "907-ci düzəliş" ABŞ-ın Azərbaycanda səmərəli işləmə qabiliyyətini azaltmaqda davam edir və bölgədə diplomatiya üçün ciddi mane olaraq qalır, bu maddə ABŞ-ın sülh səylərinin irəliləyişinə kömək etməyibdir. Bu bir yana, Azərbaycanda iqtisadi, hüquqi və tənzimləmə sahəsinə aid islahatları təşviq edə bilməyimiz geniş əsasda iqtisadi inkişaf sahəsində və Şərqi Qərbi dahlizinin yaradılmasında tərəqqini sarsıdır. Bir sözlə, "907-ci maddə" ABŞ-ın maraqlarına mane olur. [65, 67] Zəfər Nəcəfov "907-ci düzəliş"lə əlaqədar ABŞ hökuməti ilə Konqres arasındakı münasibətləri şərh edərək yazır ki, əgər Klinton idarəsi Konqresin Azərbaycana "soyuq münasibətlərini" dəyişməyə nail olarsa, Azərbaycan Qafqazda ABŞ-ın bir nömrəli tərəfdaşına çevrilə bilər. Azərbaycan regionda "qüvvələr boşluğu ərazisi" hesab edilir, Rusiyanın hərbi və siyasi iştirakından tamamilə uzaqlaşan yeganə region dövlətidir. Qardaş Türkiyə ilə dərün əlaqələri nəzərə almasaq, ABŞ-la yaxınlıq iqtisadi və siyasi müstəqilliyimizə böyük töhfələr bəxş edə bilər. [68, 9] ABŞ –Azərbaycan Ticarət Palatası tərəfindən Vaşinqtonda "Azərbaycan XXI əsrdə" mövzusunda keçirilən konfransda çıxış edən ABŞ-ın energetika naziri

Benyanın fikrinə, "907-ci düzəliş" ABŞ hökumətinin Azərbaycana bərbəş yardımını qadağan edir. Bunu ləğv etmək lazımdır. Onun açıqlamasına görə Ermənistan İsrail və Mısırdən sonra əhalisini sayma görə ABŞ-dan maliyyə yardımı alan 3-cü ölkədir [144]

ABŞ-ın Azərbaycanda strateji maraqlarının tarixi formalaşma prosesi mövcuddur. Bununla yanaşı strateji maraqların özünəməxsus **tərkib hissələri və xüsusiyyətləri** də vardır. Azərbaycan cəmiyyətində demokratiyanın inkişafı, insan hüquqlarının müdafiəsi də əsas strateji maraqdır. Bu baxımdan Azərbaycan cəmiyyətində seçki proseslərinin demokratik keçirilməsi ABŞ-ın xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu siyasətin sübutu olaraq 1998-ci il oktyabrında Azərbaycanda keçiriləcək prezident seçkilərini izləmək məqsədilə Respublikaçılar partiyasının nümayəndəsi Uilyam Parker və Demokratlar partiyasının nümayəndəsi Donald Fauler başda olmaqla ABŞ hökumətinin müşahidəçiləri Azərbaycana səfər etdilər [22, №235, 11.11.1998]. 1990-cı illərin sonlarına qədər "907-ci maddə"nin qüvvədə qalması ABŞ-ın Azərbaycanda strateji maraqlarının həyata keçirilməsi üçün ən əsas maneə olaraq qalmaqda davam edirdi. 2001-ci il yanvarın 9-da ABŞ Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri cənab Cessi Helmsin rəhbərliyi ilə bir qrup senator prezident B.Klintonu müraciət edərək, Azərbaycana qarşı tətbiq edilən "Azadlığa Müdafiə Aktı"na "907-ci düzəliş"i prezident səlahiyyətlərindən istifadə edərək öz sərəncamı ilə ləğv etməyə çağırıldı. Müraciətdə deyilirdi ki, "907-ci düzəliş" ABŞ-la Azərbaycan Respublikası arasındakı mövcud strateji əlaqələrin daha da güclənməsinə mane olmaqla bərabər, həm də Azərbaycanla Ermənistan arasında davamlı sülhə nail olmağa əngəl törədir və sülh danışıqlarında ABŞ-ın "viedanlı imic"inə zərbə vurur. [22, №10,13.01.2001] 2000-ci ildə ABŞ-da Respublikaçılar partiyasından olan Core Buş (oğul Buş) prezident seçildi. 2001-ci ildən fəaliyyətə başlayan ABŞ-ın

Yeni hökuməti ölkənin qanunverici orqanına 2002-ci maliyyə ilində Azərbaycana yardımı 46 faiz artırmaq, Ermənistana ayrılan məbləği isə 22 faiz azaltmaq barədə təklif verdi. [22, №87, 19.04.2001] 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da ləşətlə terror hadisəsinin baş verməsindən sonra Azərbaycanın ABŞ-a siyasi dəstəyi belə demək mümkündürsə, ABŞ-ın Azərbaycan strategiyasında kəskin dönüş yaratdı. 2001-ci il sentyabrın 12-də Azərbaycan prezidenti H.Əliyev ABŞ-da baş verən hadisələrlə əlaqədar xüsusi bəyanatla çıxış etdi. Elə həmin gün "2001-ci ilin sentyabrın 11-də baş vermiş terror aktlarının günahsız qurbanlarının xatirəsinin yad edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı verildi. Azərbaycan terrorizmlə mübarizədə tamamilə ABŞ-ın mövqeyini dəstəklədiyini bildirdi. Bunun nəticəsi olaraq ABŞ administrasiyasının Azərbaycana qarşı münasibəti müsbət istiqamətdə dəyişdi. ABŞ-ın Dövlət Katibi Kolin Pauell Konqresin 8 nüfuzlu üzvünə ünvanladığı məktubda Azərbaycana qarşı qadağanın aradan qaldırılmasını dəstəkləməyə çağırırdı. [22, №241, 21.10.2001] Nəticədə ABŞ senatoru Sem Braunbək 2001-ci il oktyabrın 9-da Senatın üzvləri qarşısındakı çıxışında "Azadlığa dəstəkləmə aktı"na "907-ci düzəliş" barədə qanun layihəsinin təqdim etdi. Bu layihəyə əsasən, ölkənin milli təhlükəsizlik maraqlarının qorunması tələb edərsə, ABŞ prezidentinə "907-ci düzəliş"in qüvvəsini bir müddət dayandırmaq səlahiyyəti verilirdi. 2001-ci il oktyabrın 24-də ABŞ senatında "xarici əməliyyatlar üzrə təxsisatlar" haqqında qanun layihəsi çərçivəsində "Azadlığa Dəstək Aktı"na "907-ci düzəliş"in qüvvəsinin dayandırılması haqqında Amerika prezidentinə müvafiq səlahiyyətlərin verilməsinə aid sənəd bəzi dəyişmələrlə qəbul edildi. Bu sənədə əsasən ABŞ prezidenti "907-ci düzəliş"in dayandırılmasını aşağıdakı şərtlər əsasında həyata keçirə bilərdi: antiterrorizm mübarizəsində ABŞ-ın söylərini, Amerika hərbi qüvvələrinin əməliyyat hazırlığını, koalisiya tərəfdaşlarını dəstəkləmək, Azərbaycanın sərhəd

tablikəsizliyini təmin etmək üçün. Ayrıca maddə ilə qeyd olunurdu ki, bu addım Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin sülh yolu ilə həlli ətrafında aparılan danışıqlara maneə törətməməli və yaxud Ermənistanı qarşı hücum xarakterli əməliyyatlara əsas yaratmamalıdır [22, №245, 26.10.2001]. 2002-ci il yanvarın 25-də prezident C. İlhamovun Buş Konqresinə ona verdiyi səlahiyyətlərdən istifadə edərək "Azadlığa Dəstək Aktı"na "907-ci düzəliş" in qüvvəsinə dayandırılması haqqında müvafiq sənədləri imzaladı. Sənədlərin qanunvericiləri xəbərdar etmək üçün Konqresə göndərildi. Bununla da 1992-ci ildən bəri Amerika hökumətinin Azərbaycana birbaşa yardımına qoyulan qadağalar ilk dəfə olaraq dayandırıldı [12, 63]. Azərbaycanın Amerikadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Hafiz Paşayev ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərh edərkən göstərir ki, 2001-ci ilin 11 sentyabrından əvvəl Qafqaz və Orta Asiya barəsində ABŞ-in bəyan etdiyi coğrafi-strateji maraq və məqsədlər demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafı, bu regiondakı ölkələrdə müstəqil dünyəvi dövlətlərin möhkəmlənməsi, Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının istifadəsi ilə bağlı idi. 11 sentyabr hadisələrindən sonra isə Amerika-Azərbaycan münasibətlərində vacib keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi. Amerika hökuməti terrorizmlə mübarizədə Azərbaycanın rolunu və əhəmiyyətini yaxşı dərk edərək, 907-ci düzəlişə həmişə bəyan etdiyi etirazını əməli tədbirə çevirə bildi. Bu dəfə, nəhayət, Amerikanın milli maraqları erməni lobbisinin maraqlarına üstün gəldi. [74, 97]. ABŞ-in Azərbaycan siyasətindəki dəyişikliklərə qiymət verən fəlsəfi elmlər doktoru, professor Ramiz Mehdiyev "XXI əsrdə milli dövlətçilik" adlı kitabında yazır: "Azərbaycan XXI əsrdə öz milli mənafelərini və dünya meydanında rolunu aydın dərk edərək, özünün yaxın və uzunmüddətli xarici siyasət vəzifələrini dəqiq görürək qədim qoymuşdur. Azərbaycanın prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci ilin sentyabr hadisələrinə reaksiya verərək beynəlxalq antiterror koalisiyası

çərçivəsində ABŞ-in planlarına kömək etməyə hazır olduğu barədə bəyanatı Qərbdə yüksək qiymətləndirilmiş və bu, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə imicinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır." [59, 130]. Eyni zamanda 2002-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanda səfərdə olan ABŞ Dövlət Katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə müavini Xanım Elizabet Consun fikrincə Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Azərbaycan arasında münasibətlərdə yeni mərhələ açılmış. Azərbaycan ilə ABŞ arasında indiyə qədər mövcud olan bəzi maneələr artıq aradan götürülmüşdür. Ona görə də, iki ölkə arasında əməkdaşlığa dair yeni proqramlar, yeni layihələr yaranmaqdadır. Bəzi mütəxəssislər hətta hesab edirdilər ki, ABŞ artıq Azərbaycanda möhkəmlənmiş, maraqlarını müəyyənləşdirmiş və regionda Azərbaycanı özünə başlıca müttəfiq saymağa başlamışdır. [7, 92]. Azərbaycanın anti terror mövqeyi ABŞ Konqresinə də müsbət təsir etdi. Belə ki, 2003-cü il martın 27-də ABŞ Senatı Azərbaycan da daxil olmaqla anti-terror koalisiyasını dəstəkləyən ölkələrə minnətdarlıq ifadə edən xüsusi qətnamə qəbul etdi. [19]. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən ABŞ-in Azərbaycana qarşı siyasət mövqeyində dönüşün əldə edilməsindən sonra Azərbaycanda davamlı sosial, elm və mədəniyyət sahələrini inkişaf etdirmək istiqamətində maraqlarının təmini üçün xarici siyasət siyasətində də növbəti müsbət addımlar atıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasət ABŞ-in regionda ümumi geosiyasət-strateji maraqlarının tərkib hissəsidir (Bax, sxem 1.4). Belə ki, 2002-ci il aprelin 19-da ABŞ Dövlət Departamentinin MDB ölkələrində həyata keçirdiyi "Ümid" layihəsi çərçivəsində Bakıdakı 8 tibb müəssisəsinə avadanlıq göndərildi. [19]. 2002-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycanda Amerika Milli Onkologiya Koalisiyasının humanitar yardımının təqdimatına mərasim keçirilmiş, Onkoloji humanitar yardımının təqdimatına mərasim keçirilmiş, Onkoloji mərkəzə 520 min ABŞ dolları dəyərində müxtəlif tibbi avadanlıq-laboratoriya-diaqnostika aparatları, cərrahiyyə masaları, çarpayılar verildi. [19]. ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi və «Mercy Corps» təşkilatı bərpa sağlamlıq və ailə

planaşdırılması layihələri çərçivəsində Azərbaycanı 1 milyon 628 min dollar məbləğində 2 qrant ayırdı. [19] Ümumiyyətlə 1992-ci ildən 2002-ci il də daxil olmaqla ABŞ Azərbaycana 335 mln dollar və əlavə olaraq 115 mln dollar məbləğində şəxsi firmalar vasitəsilə humanitar yardım etmişdir. [129,55] 2002-ci il sentyabrın 4-də ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri R. Uilson, Azərbaycanın Təhsil naziri M. Mərdanov və Amerikanın „ACCELS“, „JREX“, „PROJEKT“, „HARMONI“ təhsil təşkilatlarının Bakı nümayəndəlikləri rəhbərlərinin iştirakı ilə mətbuat konfransı keçirildi. Tədbirdə ABŞ Dövlət Departamenti və qeyri-hökumət təşkilatlarının 2002-ci ildə ölkəmizdə həyata keçirəcək təhsil proqramları ilə bağlı məsələlər müzakirə olunmuşdur. [19] 2003-cü ilin yanvar ayında ABŞ Mülki Tədqiqatlar və İnkişaf Fondunun (MTİF) prezidenti G. Şerri başçılıq etdiyi nümayəndə heyət Azərbaycan olarkən əsasən Milli Elmlər Akademiyası və MTİF arasındakı əlaqələr, elm sahəsində əməkdaşlığın inkişafı, Cənubi Qafqazda yerləşən universitetlərin elmi tədqiqatların aparılması üçün müasir tələblərə cavab verən avadanlıqlarla təchiz olunması, üç Qafqaz ölkəsi üçün bir əlaqələndirmə mərkəzinin yaradılması və s. məsələlər müzakirə edildi. ABŞ-ın ADRA Beynəlxalq Humanitar Təşkilatı "Azərbaycan və ABŞ birlikdə fəaliyyət göstərir" proqramı çərçivəsində Ağcabədi rayonunda təhsil mərkəzi açmışdır. 2003-cü il oktyabrın 11-də Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri V. Quliyev ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri R. Harnişi qəbul etdi. Görüşdə Sülh Korpusunun Azərbaycan üçün nəzərdə tutduğu yardım proqramı ilə bağlı sənəd imzalandı. Sənədə əsasən orta təhsil səviyyəsində 26, universitet səviyyəsində isə 4 ingilis dili müəllimi Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi üçün Bakıya gəldilər. Müəllimlər Bakı istisna olmaqla Azərbaycanın rayon və digər şəhərlərindəki orta məktəb və tədris müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi ilə məşğul olacaqdı. Sənədin maliyyələşdirilməsini ABŞ hökuməti öz boynuna götürdü. [19] 2002-ci il oktyabrın 14-də Dövlət Katibinin köməkçisinin birinci müavini M. Parnli

Mərkəzi Seçki Komissiyasının sədri M. Pənahov, Ombudsman E. Süleymanova, Prezidentin İcra Aparatının rəhbəri R. Mehdiyev, Dini İşlər üzrə komitənin sədri R. Əliyev və Xarici İşlər nazirinin müavini M. Məmmədquliyevlə görüşmüş, insan hüquqları, demokratiya, regionda vəziyyət, ictimaiyyətin münasibətləri müzakirə etmişdilər.

ABŞ-ın Azərbaycana müxtəlif sahələrdə maddi yardım göstərməsi bir növ bu dövlətin Azərbaycanda geniş strateji maraqlarının formalaşmasına müşabət təsir edirdi. Belə ki, ABŞ-ın bu siyasəti Azərbaycan dövləti və ictimaiyyəti tərəfindən müşabət qarşılanırdı. ABŞ-ın Azərbaycan siyasətindəki müşabət tendensiyaların nəticəsi olaraq ABŞ prezidenti C. Buş "Azadlığa Dəstək Aktı"nın Azərbaycan hökumətinə yardımıla bağlı "907-ci düzəliş"nin qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması müddətinin uzadılması haqqında 2003-cü ildə də qərar qəbul etdi və bu barədə Dövlət Katibi Kolin Pauelə memorandum göndərdi. Memorandumda deyilirdi: "Xarici əməliyyatlar, ıxrac-maliyyə təxsisatları proqramlarını nəzərə alaraq, mən bu sənədlə qərara alıram və təsdiq edirəm ki, "Azadlığa Dəstək Aktı"nın Azərbaycan hökumətinə yardımıla bağlı "907-ci düzəliş"inin (1992-ci il) qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması müddətinin uzadılması-ABŞ-ın beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəsini dəstəkləmək üçün zəruridir; - ABŞ silahlı qüvvələrinin əməliyyatlara və ya koalisiya üzrə tərəfdaşların beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəyə hazırlanması üçün əhəmiyyətlidir; - Azərbaycan sərbədlərinin təhlükəsizliyi üçün lazımdır; - Bu qərar Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişənin sülh yolu ilə həllinə dair davam edən danışıqlara mane olmayacaq və ya Ermənistanı qarşı heç bir zor məqsədi üçün işlənməyəcəkdir. Ona görə də mən "Azadlığa dəstək aktı"nın Azərbaycan hökumətinə yardımıla bağlı "907-ci düzəliş"inin qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması müddətini uzadıram." [22, № 15, 19.01, 2003]

Azərbaycan cəmiyyətinin demokratikləşməsində maraqlı olan ABŞ həm də Azərbaycandakı seçkilərə böyük maraq

göstərir. Bu baxımından 2003-cü il oktyabrın 4-də Dövlət Departamentinin mətbuat katibi R. Baucer ABŞ-ın Azərbaycan hökuməti, müxalifət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə fəaliyyət göstərərək, beynəlxalq standartlara uyğun seçkilər keçirməkdə Azərbaycana yardım edəcəyini bildirdi. O, ABŞ-ın bu məqsədlə 2 milyon dollar vəsait ayırdığını və seçkilər izləmək üçün 150 beynəlxalq müşahidəçi göndərdiyini qeyd etdi. [19] ABŞ-ın Azərbaycanda səfəri olmuş Ross Uilsonun açıqlamalarına görə Amerika dövlətinin region ölkələrində biri olan Azərbaycanda köklü, sabit və dinamik inkişaf meyillərinə söykənən maraqları mövcuddur. Və bu maraqlar hər hansı bir totalitar ideologiyaya, siyasi konyukturaya deyil, konstruktiv əməkdaşlığa, qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlığa əsaslanır. Həmin maraqların mənbəyində iqtisadi yüksəlişə xalqın rifahına, təhlükəsizliyə təminat krediti durur. [70]

Eyni zamanda ABŞ-ın regionda maraqları Azərbaycan dövlət və milli mənafeyinə zərər vurmada təmin olunmalıdır. Siyasi strategiyadan hər iki tərəf faydalanmalıdır. Bu gün Cənub Qafqaz respublikaları, o cümlədən Azərbaycan dünya siyasətində təkqütblü sistemə keçid proseslərindən istifadə edərək öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırlar. Bunun üçün iki şey lazımdır: 1) Qlobal qüvvəyə (ABŞ-ın münasibətdə loyallıq siyasət yeritmək; 2) Öz geosiyasi mövqeyindən və potensialından düzgün istifadə edərək regional qüvvəyə çevrilmək. Bəzi politoloqlara görə geosiyasi gücün başlıca amili əlverişli coğrafi məkandır. Lakin dövlət güclü olmasa əlverişli coğrafi məkandan milli mənafe üçün istifadə edilməsi qeyri-mümkündür. Qloballaşma prosesində dövlətlər əlverişli geosiyasi iqtisadi inteqrasiyaya qovuşur. Azərbaycan dövləti ölkənin milli, səciyyəvi cəhətlərini saxlamaqla qloballaşma prosesində iştirak edir. Dünyanın aparıcı dövlətləri geosiyasi gücə malik olan ölkələr ilə əlaqələrə üstünlük verirlər. Məhz Azərbaycanın tədricən artan potensialı ABŞ-ın bu dövlətə qarşı „soyuq“ münasibətinin dəyişməsinə səbəb olmuş və geostrateji maraqları formalaşmışdır.

Azərbaycanın geosiyasi gücünü aşağıdakı amillərlə izah etmək olar: 1) Azərbaycan Qərbi və Şərqi arasında körpü rolunu oynayır; 2) Avropa - Qafqaz - Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında fəal iştirak edir; 3) İpək Yolunun bərpasında fəal iştirak edir; 3) Zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Tədqiqatçı Aleksandr Rondeli kiçik dövlətlərin də dünya siyasətində minimal rol və əhəmiyyətinin olduğunu göstərir. [153] Lakin dövlətlərin coğrafi və geosiyasi mövqeyi, eləcə də beynəlxalq siyasi proseslərdə iştirakının səviyyəsi həmin dövlətlərin regional və beynəlxalq siyasi rolunu artırır. Tədqiqatçılar müasir dövrdə baş verən hadisələrin regional xüsusiyyətləri ilə bərabər qlobal xüsusiyyətlərinin də olduğunu qeyd edirlər. Yəni hadisələr həm regional, həm də qlobal xüsusiyyətlərə malikdirlər. [78, 37] Bu fikirlərə əsasən qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın Xəzər regionunda əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqeyi ilə yanaşı 2001-ci il sentyabr hadisələrindən sonra beynəlxalq siyasi proseslərdə oynadığı rol onun regional çəkisi ilə yanaşı beynəlxalq əhəmiyyətini də artırmışdır. ABŞ da Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə geosiyasi çəkisinin yüksəlişinə kömək etmişdir.

Qeyd edilənlərə əsasən ümumi olaraq belə bir fikir söyləmək olar ki, ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi-siyasi, təhlükəsizliyi təmin etmək, daxili sosial, mədəniyyət və elmi sahələrini inkişaf etdirmək və eyni zamanda geniş iqtisadi maraqları formalaşmaqdadır. Ümumi geosiyasi-strateji maraqların formalaşması qısa tarixi bir dövr keçsə belə, bu istiqamətdə perspektivlərlə yanaşı müəyyən problemlər də vardır. ABŞ-ın göstərdiyi maraq sahələrinin hər biri geniş tədqiqat obyektidir. ABŞ Azərbaycandakı strateji maraqları daha çox iqtisadiyyat sahələrində, eləcə də hərbi-siyasi və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində cəmləşir.

ABŞ-ın Azərbaycanda strateji maraqları ən çox iqtisadiyyat sahələrində-neft və qeyri neft sektorunda cəmləşmişdir. Dünyanın əksər politoloqları neftin geosiyasətdə başlıca amil olmasının qeyd

edirlər. Nəftin dünya iqtisadiyyatında aparıcı rolunu və eləcə də bütün strategiyanın demək olar ki, iqtisadi maraqların qorunmasına yönəlməsini nəzərə alsaq, onda neft amilinin iqtisadiyyatda oynadığı rolu qiymətləndirmək mümkündür. Xəzər regionunun neftlə zəngin olmasını, Azərbaycanın da bu regionun tərkib hissəsinə aid olduğunu dərk edərək, dünya iqtisadiyyatında aparıcı rola malik olan ABŞ-ın Azərbaycanda iqtisadi maraqlarının formalaşmasının geosiyasi səbəblərini və əhəmiyyətini başa düşmək olar. Məsələn, ABŞ-ın "Çikaqo Tribün" qəzetinin yazdığına görə əvvəla, Amerikanın energetika təhlükəsizliyi ABŞ-a neft göndərilməsinə çoxsahəli xarakter verməyi tələb edir. Xəzər bölgəsi öz neft ehtiyatlarına görə İran körfəzindən sonra ikinci yeri tutur və 40 ildən artıq bir dövrdə Qərbi üçün daimi enerji mənbəyi ola bilər. Həqiqətən, Azərbaycanda imzalanmış ilk neft layihəsində gündə 2 milyon barrelədən çox neft çıxarılması nəzərdə tutulur. Bu da OPEK-in üzvü olan ərəb ölkələrindən ABŞ-ın idxal etdiyi neftin miqdarına bərabərdir. [22, №209, 25.10.1997] Qeyd etmək lazımdır ki, II dünya müharibəsindən sonra neft amili ABŞ xarici siyasətinin doktrinasında daima olmuşdur. Elman Nəsirovun yazdığına görə 2000-ci il iyunun 1-də ABŞ hökumətinin qəbul etdiyi qərara əsasən, ölkənin ərazisinin 1/3-də yeni ekoloji baxımdan təmiz benzinin istifadə olunması qaydası tətbiq olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan nefti təmizlik parametrləri baxımından Fars körfəzi rayonunda çıxarılan neftdən, o cümlədən İraq neftindən xeyli dərəcədə yüksəkdir, onda ABŞ-ın məhz Azərbaycanın enerji potensialına böyük marağının motivlərini başa düşmək olar. [69, 148-149] ABŞ-ın hegemonluq siyasətində global təhlükəsizlik sisteminin yaradılması mühüm yer tutur. ABŞ hərbi strategiyasına görə yalnız hərbi güc vasitəsilə deyil, global iqtisadi inteqrasiya yolu ilə təhlükəsizliyin təmin edilməsi mümkündür. ABŞ enerji mənbəyi olan Azərbaycana böyük əhəmiyyət verir. Məsələn, "Bi-Pi/Amoko" şirkətinin hasilat

bölmünün prezidenti Devid Vudvord 2000-ci ildə belə bir fikir açıqlamışdır ki, "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" və "Şahdəniz" "Bi-Pi/Amoko"-nun dünya üzrə iş gördüyü ən böyük strukturlardır və buna görə də şirkətin rəhbəri Braun Azərbaycanı Meksika körfəzi, Anqola və Trinidad ilə birlikdə "Bi-Pi/Amoko"-nun beş-on il ərzində böyük sərmayələr qoyacağı dörd ən vacib bölgə adlandırmışdır. [22, №52, 05. 03.2000]

Xəzər regionunda neft ehtiyatlarının həcmi araşdıran mütəxəssislər rəqəmləri fərqli göstərsələr də, ümumi baxımdan bu ehtiyatların kifayət qədər olduğu qənaətinə gəlmək olar. Məsələn, OPEK-in və Dünya Enerji Agentliyinin məlumatına əsasən Xəzər regionunda 23 mlrd. tonn neft ehtiyatları mövcuddur. ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin hesablamasına görə Azərbaycanda neftin ümumi ehtiyatı 27 milyard, bəzi amerikan mütəxəssislərinin fikrinə isə 32 mlrd. tondur. "AMOK"-nun ilk prezidenti Terri Adamsın hesablamalarına görə isə 4-6 mlrd. tondur. [136, 19] ABŞ Energetika Nazirliyinin qiymətləndirməsinə əsasən Xəzər dənizi regionu dünyada ən iri işlənilməmiş karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. O cümlədən aşkar edilmiş ehtiyatlar 17-dən 33 mlrd. barrele qədər neft və 232 trilyon kub. fut təbii qaz təşkil edir. [4, 174] Türkiyədə nəşr olunan "21. yuzyılda Türk Dış Politikası" kitabında Xəzərin neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 253-270 milyard barrel, qaz ehtiyatlarının həcmi isə 571-576 milyard kub fut olduğu yazılmışdır. Azərbaycanın ümumi neft ehtiyatlarının həcmi isə 36-45 milyard barrel, qaz ehtiyatlarının həcmi isə 46 trilyon kub fut məbləğində göstərilmişdir. (Bax, cədvəl, 1.3) Cədvələ əsasən görmək olar ki, Xəzərdə neft ehtiyatlarına görə Azərbaycan Qazaxıstan və Türkmənistandan sonra üçüncü yerdədir. Xəzər regionunun enerji sərvətlərinin çoxluğu məhz ABŞ-ın bu regionun geosiyasetinin formalaşmasında əsas iştirakçıya çevirmişdir. Xəzər regionuna ABŞ-da xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu baxımdan Bill Klinton Administrasiyasında Dövlət Katibinin müstəqil

dövlətlər üzrə xüsusi müşaviri S.Sestanoviç qeyd edirdi: "Xəzər hövzəsinin enerji resursları məsələlərində olan strategiya Qafqaz ölkələrinin çiçəklənməsi, müstəqilliyinin və suverenliyinin müdafiəsi məsələsində ABŞ administrasiyasının güclənməsinin əsas motividir." [117, 215] Karbohidrogen xammalına stabil çıxışın təminatı ABŞ-ın xarici siyasətinin prioritetlərindən biridir və enerji siyasəti ABŞ-ın xarici siyasət fəaliyyət sistemində mərkəzi yer tutur. Məsələn, rusiyalı politoloq Hacıyevin fikrincə, Qafqaz istiqamətində ABŞ xarici siyasətinin əsas prioriteti enerji resurslarıdır ki, Vaşinqton hələ də bunu öz nəzarəti altında saxlamağa cəhd edir. [105, 372] Hacıyevin fikri ilə razılaşmaq olar. Belə ki, dünya iqtisadiyyatına həlledici təsir göstərə bilən ABŞ-ın bu siyasətini təbii qəbul etmək lazımdır. ABŞ regionun iqtisadiyyatına təsir etməklə inkişafa nail olmaq üçün əsas stimül yaradır. Bu iqtisadi inkişaf da siyasi sabitliyin təmin olunmasının əsas şərtlərindən birinə çevrilir. Məsələn, regionun təhlükəsizliyi üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri əsas amillərdən birinə çevriləcək. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır. İqtisadi əlaqələrin yüksək inkişafı regionun bu dövlətləri arasında siyasi münasibətlərin normallaşması üçün vacib element olub ABŞ-ın region geosiyasətinə xidmət edir. Belə siyasətin mövcudluğuna sübut olaraq eyni zamanda 1993-cü il avqustun 17-də Azərbaycan Respublikası prezidentini səlahiyyətlərini icra edən, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev Azərbaycanda aparıcı neft şirkətlərinin və korporasiyalarının nümayəndələri ilə görüşdə Xəzər neftinin gələcək uğurlarını şərh edərkən belə bir fikir söyləmişdi ki, Azərbaycan Respublikasının ən zəngin sərvəti olan neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə istismarına müsbət yanaşmaq lazımdır. Əgər dünyanın böyük ölkələrinin neft şirkətləri Azərbaycanın neft yataqlarına maraq göstərsələr, o ölkələrin dövlət dairələrini Azərbaycan Respublikasının

bugünkü ictimai-siyasi vəziyyəti də maraqlandırmalıdır. Onların burada fəaliyyət göstərməsi bu dövlətlərin Azərbaycana olan münasibətinin daha da yaxşılaşacağına ümid verir. [28, 87] Burada dövlət rəhbəri çox düzgün olaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq Qərbin, xüsusilə, ABŞ-ın marağını cəlb etmək, iqtisadi əlaqələr qurmaq və ölkəyə sərmayələr gətirmək yolu ilə ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasının mühüm istiqamətlərindən bir çoxunu da Azərbaycana yönəltmək məqsədini güdmüşdür. Belə hesab etmək olar ki, bu siyasi xətt prinsipi Azərbaycan - Ermənistan münasibətinin beynəlxalq siyasət müstəvisində həllinə kömək edə bilərdi. Yəni iqtisadi kapitalın və sərmayənin mənsub olduğu ABŞ-ın öz iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üçün xarici siyasət strategiyasını maksimum səfərbər etməyə cəlb etmək siyasi sabitliyin əldə olunması üçün əsas prinsip idi. Vəfa Quluzadə də qeyd edir: "Xəzərətrafi dövlətlər ABŞ-la iqtisadi əməkdaşlığa can atırlar və konkret olaraq Xəzərin neft resurslarının Qərb, o cümlədən amerikalı şirkətləri ilə birlikdə istismarı tamamilə təbiiyədir. Bu, Xəzər regionu dövlətlərin milli maraqlarına cavab verir. Bu ölkələrin sərmayələrə və yeni texnologiyalara böyük ehtiyacları var, hansı ki, bunlarsız dənizin dərinliklərində yerləşən neft ehtiyatlarının istismarı mümkün olmazdı. Bunlar isə Rusiyada yoxdur, Xəzər regionu dövlətlərin Amerika tərəfə dönmələri ilk növbədə iqtisadi xarakter daşıyır." [110, 58-59] Siyasi proseslərdə iqtisadi amillərin olması faktını təsdiq edən Musa Qasımovun fikrincə, ABŞ-ın burada mənafeyi vardırsa, orada da maraqları vardır. Azərbaycandakı iqtisadi və strateji maraqlarını siyasi maraqlarına çevirmək olar. [54, 41] Lakin 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-ın Azərbaycana iqtisadi maraqlarını cəlb etmək və bundan da siyasi dividendlər qazanmaq ağır siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətdə olan Azərbaycan üçün çox çətin idi. Məsələn, həmin dövrün Azərbaycanın neft diplomatiyasına qiymət verən ARDNŞ-nin vitse prezidenti

işlənmiş İllam Əliyevin dediklərinə əsasən xarici şirkətlərlə müqavilənin bağlanması üzrə danışıqlar prosesi çox çətin keçirdi. Xəzər dənizi statusunun həll edilməsi problemi çox kəskin qoyulmuşdur. Şirkətlər Xəzərin statusu məsələsinin həllini bir bənd kimi müqavilədə göstərirdilər. Azərbaycana təzyiqlər çox güclü idi. ABŞ hökumətinin müdaxiləsindən sonra xarici neft şirkətləri bu bəndi çıxarmağa razı oldular [39, 73-75].

ABŞ-ın Azərbaycanda iqtisadi maraqlarının əsas bünövrəsi "Əsrin müqaviləsi" ilə qoyuldu. 1994-cü il sentyabrın 20-də "Gülüstan" sarayında imzalanan "Əsrin müqaviləsi"ndə Amerikanın "AMOKO", "Yunokal", "Pennzoyl", "Makdermot" şirkətləri iştirak etdilər. Sonradan müqaviləyə Amerikanın "Eksson və Amerada Hess" şirkətləri də qoşuldu. [16, 167-168] Müqavilədə onların payı 47% təşkil edirdi. "Production Sharing Agreement" (Hasılatın pay bölgüsü) tipli müqavilə olan "Əsrin müqaviləsi"ndə ən böyük pay ümumilikdə ABŞ şirkətlərinə mənsub idi. [84, 62] Neft müqavilələrində ABŞ şirkətlərinin iştirak payını göstərən cədvəl əlavədə verilmişdir. (Bax, cədvəl 1.4) "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və bu konsorsiumda ABŞ şirkətlərinin iştirak etməsi ilə eyni zamanda ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionunda, xüsusən də Azərbaycanda əsas xarici iqtisadi siyasət strategiyasının genişlənmə və sürətlənmə mərhələsi başladı. Bu baxımından 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanda "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanma mərasimindən sonra keçirilən mətbuat konfransında amerika hökumətini təmsil edən ABŞ-ın energetika nazirinin müavini Uilyam Uayt jurnalistlərin suallarına cavab olaraq bildirdi ki, bu müqavilənin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ABŞ hökuməti ilə Azərbaycan hökuməti birgə çalışacaqlar, müqavilənin həyata keçirilməsi sayəsində neft hasilatının artırılması hər iki tərəfin mənafeyinə uyğundur. Təhlükəsizlik və ətraf mühitin çirklənməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. [29, 265] Eyni zamanda 1994-cü il sentyabrın 20-də ABŞ prezidenti Bill Klintonun Azərbaycan

prezidenti Heydər Əliyevə göndərdiyi təbrik məktubunda qeyd edilirdi: "Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq və ölkələrimiz arasında artırmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Azərbaycan neftinin işlənməsi, Dağlıq Qarabağ regionunun daxilində və onun ətrafında uzun müddət sürən münaqişnin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq göstərilməsində mühüm rol oynaya bilər. Biz çox şadiq ki, siz qüdrətli iqtisadi gələcəyə doğru bu həlledici addımı atdınız." [34, 46] ABŞ şirkətlərinin Azərbaycan neftində iştirakını Azərbaycanın böyük qələbəsi hesab etmək olar. Bir çox tədqiqatçılar da bu faktı təsdiq edirlər. Məsələn, Utarıda Hüseynovanın fikrincə, ABŞ-ın siyasətçilərinin, iqtisadçıların, işgüzar dairələrin rəhbərlərinin əvvəlcə əsas diqqəti Qafqaz regionuna geosiyasi məsələləri ilə, qüvvələrin münasibəti, maraqların toqquşması ilə məşğul olmağa yönəlmişdi. Ancaq müqavilənin imzalanmasından sonra işə başqa və daha vacib problemlər – neftin çıxarılması, mühafizəsi və daşınması meydana çıxdı. [111, 83] İsvəcin "Uppsala" Universitetinin tədqiqatçısı Svante E.Kornell ABŞ-ın Qafqaz və Xəzər regionu siyasətinin qısa tarixi şərhini verərkən qeyd edir ki, 1990-cı illərin lap əvvəllərinə nisbətən 1994-95-ci ildə ABŞ-ın xarici siyasəti müsbət istiqamətə doğru keçid mərhələsində idi. [152] Daha sonra tədqiqatçı Qərbin Xəzər regionunda və Qafqazda marağının başlıca olaraq neft və qaz ehtiyatlarının olmasında göstərir ki, bunun da heç zaman regionun geostrateji əhəmiyyətinə təsir edən yeganə faktordan uzaq olmadığını bildirir. Eynilə Vaqif Abdullayev yazır: "Bu gün Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasında neft amilinin aktuallaşmasını obyektiv olaraq enerji biznesinin qloballaşması ilə bağlayırlar. Hazırda müasir dünya iqtisadiyyatının ən mühüm inkişaf meyillərindən biri enerji

biznesinin vacibliyini şərtləndirən qlobal enerji kompaniyalarının inteqrasiyası və ölkələr arasında yanacaq uğrunda rəqabətin üstünlük təşkil etməsidir." [11, 180] 1995-ci il aprelin 19-da Azərbaycanın beynəlxalq neft konsorsiumundakı payının bir hissəsini ABŞ-ın "Eksson" neft şirkətinə verildi. "Eksson"un payı konsorsiumda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə məxsus olan hissənin 5 faizindən ibarət oldu. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış neft müqaviləsində Azərbaycanın payı 20 faiz idi. Həmin hissədən 5 faizi Türkiyənin neft şirkətinə verilmiş, yerdə qalan 5 faizi isə həmin sənədə əsasən "Eksson" şirkətinə verildi. [30, 385] 1995-ci il noyabrın 10-da "Qarabağ" yatağına aid bağlanan ikinci müqavilədə ABŞ-ın "Pennzoil" şirkətinin payı 30% müəyyənləşdi. [15, 321] "907-ci düzəliş" in olmasına baxmayaraq, ABŞ hökuməti Azərbaycandakı iqtisadi maraqlarını özünün nəhəng iqtisadi korporasiyaları vasitəsilə təmin etməyə başlamışdı. Bunun da nəticəsi yəni də iqtisadi və siyasi baxımından ABŞ dövlətinə xidmətə gətirib çıxarırdı. Məsələn, 1995-ci il noyabrın 10-da "Gülüstən" sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı perspektivli "Qarabağ" strukturunda və ona bitişik ərazidə kəşfiyyat aparılması, yatağın işlənməsi və çıxarılacaq neftin bölüşdürülməsi haqqında Azərbaycan Dövlət Neft şirkəti ilə bir qrup xarici neft şirkəti arasında müqavilənin imzalanma mərasimində ABŞ-ın energetika nazirinin müavini Çarlz Görtis bildirdi ki, ABŞ hökuməti Xəzər dənizinin təbii sərvətlərindən istifadə olunmasında özünün böyük şirkətlərinin iştirak etməsindən məmnundur. [34, 203] Azərbaycan dövləti də ABŞ şirkətlərinin neft müqavilələrində yüksək səviyyədə iştirakını özünün strateji məqsədi hesab edir. Buna görə də şirkətlərin fəaliyyəti üçün müvafiq imkanlar yaradı. Qafqazın cənub bölgəsində Azərbaycan iqtisadi potensiala görə güclü ölkədir. ABŞ öz milli mənafeyini həyata keçirmək üçün Azərbaycanın geostrateji məkanını üstün qiymətləndirir. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi, "açıq qapı" siyasəti aparması

Amerika – Azərbaycan geosiyasi münasibətlərinin yaranmasına imkan verir ABŞ regionda öz iqtisadi maraqlarını qorumaq, şirkətlərin fəaliyyətini əlaqələndirmək, iş adamlarının fəaliyyətini tənzimləmək, kömək etmək, istiqamət vermək, onlara müəyyən proqnozlar vermək və şirkətlərə dövlət köməyi göstərmək məqsədilə 1996-cı ilin dekabrında Azərbaycanda ABŞ-Azərbaycan Ticarət Palatasını yaratmışdır. [31, 164] Ticarət Palatasının idarə heyətinə siyasi xadimlər, iri neft şirkətlərinin prezidentləri və sədrlərindən ibarət 12 nəfər nüfuzlu şəxs daxildir. ABS – Azərbaycan Ticarət Palatası Vaşinqtonda yerləşən qeyri-dövlət, müstəqil təşkilatdır. O, 1996-cı ilin aprel ayında tam fəaliyyətə başlamışdır. [34, 460] ABŞ-ın məşhur siyasətçiləri, keçmiş dövlət xadimləri siyasi və partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ABŞ-ın regionda iqtisadi maraqlarının müdafiəsinə cəlb edilmişlər.

ABŞ şirkətləri Azərbaycanın Xəzər dənizində yerləşən yataqlarından neftin hasilatına dair imzalanmış müqavilələrlə yanaşı quruda da yerləşən yataqlarına dair imzalanmış müqavilələrdə iştirak edirlər (Bax, cədvəl 1.5) 1998-ci ilin sonuna olan məlumata əsasən ABŞ-ın neft şirkətləri Azərbaycana 1 mlrd dollardan artıq sərmayə qoymuşlar. [56, 38] Azərbaycanda 1995-ci ildə birgə müəssisələr və xarici firmalara qoyulan ümumi sərmayələrin 8,1 faizi ABŞ-ın payına düşürdü [66, 312]

Sürətlə inkişaf edən ABŞ iqtisadiyyatında enerji tələbatı ilbəlil yüksəlməkdədir. Müasir dünyada baş verən proseslər ABŞ-ın enerji ehtiyacının ödənilməsi uğrunda siyasi fəallığını artırır. Bu baxımdan 2001-ci ildə ABŞ prezidenti C. Buşın sərəncamı ilə vitse-prezident Riçard Çeyninin rəhbərliyi altında ABŞ hökumətinin milli enerji siyasətinə dair doktrinasını hazırlamaq üçün işçi qrupu yaradıldı. Prezident C. Buş R.Çeyninin başçılıq etdiyi işçi qrupunun "Birləşmiş Ştatların milli enerji siyasəti haqqında" hazırladığı məruzə əsasında ABŞ hökumətinin yeni enerji doktrinasını açıqladı. Bu mühüm sənəddə Xəzər regionuna, o cümlədən Azərbaycana

xüsusi bölmə də həsr olunmuşdur. Sənəddə Azərbaycan və Qazaxıstanın neft ehtiyatları dünyanın digər regionlarındakı iri neft hövzələri olan Şimal dənizi. Prudo körfəzi ilə yanaşı yüksək qiymətləndirilir. bu ölkələrlə neft diplomatiyasının genişləndirilməsinə çağırılır, eyni zamanda neftin istehsalı və ixracının əhəmiyyəti qeyd edilirdi. (ABŞ hökumətinin milli enerji siyasətinə dair doktrinasının mətninin Azərbaycana aid bölməsindən bəzi çıxarışlar əlavədə verilmişdir)

Xəzər neftinin ixracı da ABŞ-ın regiondakı iqtisadi strategiyasına aiddir. (Bax, sxem 1.4) ABŞ region neftinin çoxvariantlı ixracı siyasətini həyata keçirir. Bunun başlıca səbəbi kimi regiona edilə biləcək kənar təzyiqlərin qarşısını almaqdan ibarətdir. 1995-ci ildə ARDNŞ və ABƏŞ (Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti) Azərbaycan neftinin Şimal və Qərb marşrutları ilə dünya bazarına çıxarılmasını nəzərdə tutan, neftin erkən çıxarılması layihəsinin həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Azərbaycan nefti "Xam neftin Azərbaycan ixrac qarışığı" və ya "Azeri Blend" markası ilə dünya bazarlarına çıxarılmalı idi. ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi Nikolas Berns hələ 1995-ci ildə mətbuat brifinqində Xəzər neft ixrac boru kəmərinin çəkilişi ilə bağlı bildirmişdi ki, ABŞ beynəlxalq neft konsorsiumunun öz neftinin nəqli üçün 10 il ərzində iki iri neft kəməri çəkmək barədə qərar qəbul etməsindən çox razı qalmışdır. Neft kəmərlərindən biri Xəzər dənizindən Rusiya ərazisi ilə Rusiyanın Qara dəniz sahilindəki limanlarına, digəri isə Azərbaycandan, Xəzər dənizindən Gürcüstan, sonra isə Türkiyə ərazisi ilə Türkiyənin iri limanına uzanacaqdır. Neftin əsas ixrac marşrutunun seçilməsi üçün isə bir neçə variant mövcud idi. Şimal marşrutunu genişləndirmək, Qara dənizin sahilinə qədər Gürcüstan ərazisindən keçməklə ikinci neft kəmərinə çəkmək, nəhayət, cənub-qərb istiqamətində Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçməklə yeni bir kəmər çəkmək. Hətta Xəzər neftini şərq istiqamətində ixrac etdirmək üçün Əfqanıstan və Çin, eyni zamanda İran ərazisindən də kəmərlərin çəkilməsi

variantı mövcud idi. Lakin şərq istiqaməti, eləcə də İran variantı bir çox siyasi, bəzən də iqtisadi parametrlər baxımından qəbul edilmirdi.

Xəzər neftinin Qafqaz ərazisindən daşınması üçün boru kəmərlər marşrutlarının əsas variantları 2.5 sayılı cədvəldə göstərilmişdir. Qeyd edildiyi kimi Amerika Birləşmiş Ştatları Xəzər neftinin çox variantlı ixracına dair öz razılığını bildirmiş və bu balanslaşdırılmış siyasəti dəstəkləmişdir. Məsələn, ABŞ-ın energetika nazirinin müavini Çarlz Kertis 1996-cı il iyunun 4-də "Xəzəmeftqaz 96" üçüncü beynəlxalq sərəğinin açılış mərasimində bildirmişdir: "Buradakı energetika ehtiyatlarının miqyasının müəyyənləşdirilməsi bizi qəti inandırır ki, burada çoxsahəli, çoxistiqamətli boru kəmərlərinin olması həqiqətən vacibdir. Elə kəmərlər ki, regionun məhsullarının dünya bazarlarına nəql olunmasını təmin etsin." Çarlz Kertis ABŞ hökumətinin eyni zamanda Türkiyə ərazisi ilə Ceyhan limanına çəkiləcək iri həcmli boru kəmərlərindən istifadə olunacağını müdafiə etdiyini də bildirmişdi. [34, 415- 417] 1997-ci il noyabrın 12-də "ilk neft" in Rusiya ərazisindən keçən şimal boru kəməri vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə nəqlinin başlanması münasibətilə Bakıda keçirilmiş təntənəli mərasimə ABŞ-ın energetika naziri F. Penya da mühüm siyasi bəyanat xarakterli çıxış edərək vurğuladı ki, nefti nəql etmək üçün yeni əsas boru kəməri Bakı ilə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilindəki Ceyhan limanını birləşdirəcək boru kəməri çəkiləcəkdir. [23, 46] Neftin ixrac marşrutlarının əsas istiqamətlərini müəyyən olunması Qərb mətbuatının da diqqət mərkəzində idi. Londonda nəşr olunan "European" qəzetinin müxbiri Roman Rollnikin 1997-ci ilin avqust ayında yazdığına görə ABŞ-ın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən iri neft şirkətləri ABŞ-ın Azərbaycana tətbiq etdiyi "907-ci düzəliş"dən narahatlıq hissi keçirir, amerika hökumətindən neftin çıxarılması və kəmərlərin çəkilməsində onlara zəmanətlanmış hökumət yardımı göstərilməsini istəyirdilər. [133, «РОССИИ» О Каменской нефти. ЛОНДОН, 12 августа, 1997 года]

1999-cu il aprelin 15-də ABŞ prezidenti Bill Klintonun Bakı – Supsa ilkin neft xəttinin rəsmi açılışının iştirakçılarna göndərdiyi təbrik məktubunda ifadə etdiyi fikirlərə görə Bakı–Supsa xəttinin açılışı çoxdan gözlənilən məqsədi Xəzər regionunun neft və qazını dünya bazarlarına çatdırmaq üçün neft kəmərləri şəbəkəsi yaradılması məqsədini həyata keçirir. Bu xətt Şərq – Qərb dəhlizinin təməl daşı olacaq, bütün Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin inkişafına kömək edəcəkdir [22, №87, 18.04.1999] Qeyd edildiyi kimi ABŞ regionda çox tərəfli kəmərlər variantına üstünlük versə də əsasən BTC-nin (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri) xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alırdı. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan da Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi variantını qəbul etmiş və bu istiqamətdə siyasət həyata keçirirdilər. Bununla əlaqədar olaraq 1998-ci il oktyabrın 28-də hər üç respublikanın dövlət rəhbərləri, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov, habelə ABŞ-ın energetika naziri Bill Riçardson Xəzər regionunun enerji ehtiyatlarının, xüsusən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çatdırılması üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan Ankara bəyannaməsini imzaladılar. Bu bəyannamə Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin reallaşması üçün mühüm sənəddir. **(Bax, Ankara bəyannaməsinin mətnindən bəzi çıxarış əlavədə verilmişdir)** Həmin dövrdə ARDNŞ-nin I vitse prezidenti vəzifəsində işləmiş İlham Əliyevin fikrinə Bakı – Ceyhan əsas ixrac boru kəməri üzrə danışıqlar prosesi üçün başlıca təkan 1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentlərinin, Amerika Birləşmiş Ştatlarının energetika nazirinin imzaladıqları Ankara bəyannaməsi oldu. [39, 82] Lakin Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsində müəyyən şübhələr var idi. Bu kəmərin reallaşmasını istəməyərək ona mane olan qüvvələr də fəaliyyət göstərirdilər. 1999-cu il mayın 27-də İlham Əliyev də Türkiyədə, "Nərgiz - TV"

kanalına müsahibə verərkən belə bir faktın olduğunu qeyd etdi. Onun dediklərinə görə xarici neft şirkətləri, konsorsiumun üzvləri Bakı–Ceyhan boru xəttinin tikilməsinin iqtisadi baxımdan faydalı olmadığını bildirmişdilər. Şirkətlərin hesablamalarına görə xərclərin 3,7 mlrd. dollar həcmində olacağı göstərilirdi. Azərbaycan tərəfinin ABŞ nümayəndələri ilə birgə apardıqları araşdırmalara görə isə bu rəqəm 2,4 milyard dollar müəyyənlanmışdı. Bunun nəticəsində konsorsiumun üzvləri Azərbaycanla razılaşdılar Əhəmiyyətli cəhət bundan ibarətdir ki, konsorsiumun üzvləri, hətta Amerika hökuməti də, Türkiyə də bu təkliflə razılaşır və bildirdilər ki, əgər boru xəttinin tikilməsinə 2,4 mlrd. dollardan çox vəsait tələb olunarsa, o zaman əlavə, izafi xərcləri Türkiyə hökuməti ödəyəcəkdir. Hələ 1999-cu ilin aprel ayında İstanbulda ARDNŞ-nin nümayəndəsi və Türkiyənin Enerji Nazirliyinin nümayəndəsi arasında bir protokol imzalandı. Protokolda qeyd olunurdu ki, artıq ən önəmli məsələlər çözülmüştür. ABŞ prezidentinin xüsusi müşaviri cənab Morninqstar şahid kimi həmin protokolu imzalamışdı. Xəzər siyasəti 90-cı illərin sonunda qloballaşaraq artıq ABŞ xarici siyasətinin prioritetinə çevrildi, ABŞ-ın siyasi dairəsində proqresiv fikirlər formalaşdırdı. Hətta ABŞ prezidenti bu regionun əhəmiyyətini nəzərə alaraq 1999-cu ildə yeni bir vəzifə yaratmışdı: ABŞ prezidentinin Xəzər regionu üzrə xüsusi müşaviri vəzifəsi. Bu vəzifəyə də Riçard Morninqstar təyin edildi [38, 62] ABŞ prezidentinin və dövlət katibinin Xəzər regionunda enerji siyasəti məsələləri üzrə xüsusi müşaviri Riçard Morninqstarın ABŞ Konqresindəki fikirlərinə əsasən Bakı – Ceyhan marşrutu lazımı müsbət stimula olarsa, kommertiya baxımından mütəbər marşruta çevriləcəkdir. Türkiyənin regional iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi kimi qalmasına təminat verəcək, bölgədəki yeni müstəqil dövlətlərin suverenlik və müstəqilliyini təmin etməyə səbəb olacaqdır. Türkiyə Bakı – Ceyhan layihəsini kommertiya baxımından cəlbedici etmək üçün zəruri stimulların yaradılmasına görə

məsuliyyəti açıq-aşkar öz üzərinə götürür. Bakı - Ceyhan boru kəməri son nəticədə minimum 2, maksimum 4 mlrd. dollara başa gələcəkdir. [65, 65-67] Qeyd etmək lazımdır ki, Şərq-Qərb boru kəmərləri şəbəkəsi və enerji nəqliyyatı dəhlizinin yaradılmasına Amerika yardımı ABŞ-in həmin bölgədə daha geniş xarici siyasət maraqlarının tərkib hissəsidir. Bütövlükdə Xəzərin enerjisi ilə bağlı ABŞ siyasəti bu bölgədə dörd strateji məqsəd daşıyır: Yeni Xəzəryanı dövlətlərin müstəqilliyi, suverenliyi və çiçəklənməsini möhkəmləndirmək, siyasi və iqtisadi islahatlara maraq yaratmaq, bölgənin yeni dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələr yaratmaq yolu ilə regional münafiqləri aradan qaldırmaq. ABŞ-in və müttəfiqlərinin enerji təhlükəsizliyini, habelə neft və qazın dünya bazarına sərbəst nəqlini təmin etməklə Xəzər bölgəsinin enerji müstəqilliyini möhkəmləndirmək, Amerika şirkətlərinin ticarət imkanlarını genişləndirmək.

Ümumiyyətlə, Ankara bəyannaməsinin imzalanması ABŞ-da böyük razılıqla qarşılandı. Bu baxımından ABŞ-Azərbaycan Ticarət Palatası tərəfindən Vaşinqtonda "Azərbaycan XXI əsrdə" mövzusunda keçirilən konfransda ABŞ-in energetika naziri Penya nitqində bildirmişdi: "Mən ABŞ-in dəstəklədiyi və Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanın Şərq-Qərb enerji və nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissəsi olan BTC-nin layihəsinin inkişafı üçün tam qərara gəlməklərində əldə etdikləri proqresi yüksək qiymətləndirirəm." [144] Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinə alternativ layihədə Azərbaycandan Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa şəhərindəki boru kəməri çəkilməsi nəzərdə tutulurdu. Klinton hökuməti isə bu variantı dəstəkləmədi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi üçün uzun sürən danışıqlar prosesinin və diplomatik fəaliyyətin nəticəsi kimi 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda ATOT-in növbəti zirvə toplantısı çərçivəsində ABŞ-in iştirakı ilə imzalanan sənədlər olmuşdur. Həmin sənədlər "Xam neftin Azərbaycan respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri

ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında saziş" in, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin layihəsini dəstəkləmək, Qazaxıstanın neft həcmələrini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-in şahidliyi ilə Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikası, Gürcüstan və Qazaxıstan respublikaları arasında "İstanbul bəyannaməsi"nin, Transxəzər qaz kəməri barədə Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikası, Gürcüstan və Türkmənistan arasında "Hökumətlərarası bəyannamə"nin, Azərbaycan qaz layihələrinin inkişafını və Azərbaycan qazının Türkiyə Respublikasına və digər beynəlxalq bazarlara satışını dəstəkləyən sənəd kimi Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında "Qarşılıqlı anlaşma memorandum"u idi. BTC-nin çəkilməsi üçün qərar qəbul edilməsində ABŞ-in dəstəyi əvəzsiz olmuşdur. Çünki bu marşrut ABŞ-in bölgə maraqlarına tam xidmət edir. ABŞ prezidenti Bill Klinton neft kəmərlərinə münasibət bildirərkən demişdir: "Xəzərin enerji sərvətlərinin sürətli inkişafını və onun çoxşaxəli borularla dünya bazarına nəqlini Azərbaycanda sağlam iqtisadi islahatlar ilə birləşdirmək Azərbaycan üçün ən çox arzulanan uzunmüddətli yüksəlişin və regionda iqtisadi əməkdaşlığın zəruri amilidir." [34, 322] Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, ABŞ-in xüsusilə İraqda apardığı əməliyyatlar Xəzər neftinə diqqəti azalda bilərdi. Onu qeyd etmək vacibdir ki, enerji amilinin dünya iqtisadiyyatında oynadığı rol o dərəcədə artaraq əhəmiyyət kəsb edir ki, nəinki hal-hazırda istismar edilən mövcud neft hövzələrinə, eləcə də iqtisadiyyatın bu cür inkişaf sürətini nəzərə alsaq, gələcəkdə istismar ediləcək dünyanın digər neft hövzələrinə də tələbat yüksək olacaqdır. Bu baxımdan ABŞ-in enerji diplomatiyasının neft və qazın istismarında olduğu kimi, dünya bazarlarına ixracı siyasətində də güclənəcəyini və ixracı güclü nəzarət edəcəyini gözləmək olar. Elman Nəsirov 2001-ci

il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş verən dəhşətli terror hadisələrindən sonra ABŞ-ın dünyadakı enerji doktrinasını şərh edərkən bildirir ki, İraqda rejimin dəyişməsi, İraq neftinin dünya bazarına çıxarılması Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin əhəmiyyətini azalda bilməz. Onun fikrinə, ABŞ Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin əsas və həlledici müdafiəçisidir. Bunun da əsas səbəbi kimi vitse-prezident Riçard Çeyninin rəhbərliyi altında qarşıdakı onilliklər üçün ölkənin enerji strategiyasını və doktrinasını hazırlamaq məqsədilə işçi qrupunun yaradılması və bu qrupun fəaliyyətinin nəticəsi kimi energetika planının olması göstərilir. [69, 145-147]

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin Azərbaycan üçün siyasi əhəmiyyətini təhlil edərkən onu qeyd etmək vacibdir ki, bu kəmə ABŞ-ın regional, xüsusən də Azərbaycana diqqətini artıran əsas amildir, sabitlik üçün fundamental səbəbdir. Eyni zamanda ABŞ-ın Azərbaycana qarşı siyasi kursunun mənfi istiqamətə doğru dəyişməməsi üçün zəmanət vasitəsidir. Ermənistanın gələcəkdə Türkiyə və Azərbaycana qarşı düşmənçilik siyasətinin məcburi olaraq dəyişməsində mühüm amil ola bilər. Bunu bir çox mütəxəssislər də qeyd edirlər. Məsələn, Qafar Əliyevin fikrinə, Azərbaycan neftinin nəqli problemlərindən danışarkən belə bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu, müasir beynəlxalq problemlərdə və regional siyasətdə, xüsusilə regiondakı münafişələrin tənzimlənməsində olduqca mühüm rol oynayır. Ona görə ki, mövcud regional problemlər neft və qazın çıxarılması, nəqli ilə birbaşa sıx bağlıdır. [41, 57]

Nəhayət, uzun sürən diplomatik mübarizədən sonra 2000-ci il aprelın 28-də ABŞ-ın Dövlət Departamentində ABŞ, Türkiyə Gürcüstan və Azərbaycan nümayəndə heyətinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin yekun sənədi paraflandı. ABŞ hökuməti həmin dövrdə Şərqi-Qərbi dahlizini əlverişli hal kimi qiymətləndirirdi. Çünki o, eyni zamanda Xəzəryanı dövlətlərin inkişafına təkan verəcəkdir. ABŞ Avropadakı

münafiqləri ilə də sıx əməkdaşlığı davam etdirir. Onların Londonda birgə bəyanat vermələri, bu sənəddə Xəzər hövzəsindəki qaz və neftin dünya bazarlarına təhlükəsiz daşınması üçün bir çox boru kəmərlərinin olmasının vacibliyini vurğulaması gələcək perspektivlərin yaranmasına dəlalət edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, BTC-nin çəkilişində tikinti layihəsi üzrə sponsorlar qrupunda ABŞ-ın "YUNOKAL" şirkəti 7,48 faizlə, Delta Hess şirkəti isə 2,03 faizlə iştirak edirdilər. Türkiyənin "TPAO" şirkətinin payı isə 5,02 faiz idi. [49, №72, 01.04.2001] Londonda Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri Şirkətinin yaranması da rəsmi Vaşinqton tərəfindən çox müsbət qarşılandı. Dövlət Departamentinin bununla bağlı 2002-ci il avqustun 2-də yaydığı xüsusi bəyanatda bildirilirdi ki, ABŞ bu şirkətin yaranmasını Xəzər dənizi bölgəsinin neftini dünya bazarına ixrac etmək sahəsində mühüm addım kimi qiymətləndirmişdir. Diplomatiya proseslərinin nəticəsi olaraq 2002-ci il sentyabrında Bakıda Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməli qoyulmuş və mərasimə ABŞ-ın energetika naziri Spenser Abraham da iştirak etmişdir. Bu hadisəni kəmərin payçısı olan ölkələrin siyasi-iqtisadi qələbəsi kimi dəyərləndirmək olar. ABŞ prezidenti C. Buş 2002-ci il sentyabrın 18-də prezident Ə. Əliyevə göndərdiyi təbrik məktubunda ABŞ-ın "Yunokal" və "Delta Hess" şirkətlərinin BTC-nin tikinti layihəsində iştirakını məqbul hal kimi qiymətləndirirdi. Həmçinin bu layihəni uzunmüddətli təyinat təmin edəcək yeni Şərqi-Qərbi enerji dahlizinin mərkəzi komponenti adlandırmışdır. 2003-cü il mayın 23-də Gürcüstanın Tetri Skaro şəhərində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin bu ölkənin ərazisindən keçəcək hissəsinin təməli qoyuldu.

ABŞ neftin ixracı ilə yanaşı təbii qazın ixracı layihələrini də dəstəkləmək strategiyasını həyata keçirir. ABŞ Dövlət Departamentinin mətbuat katibi Riçard Bauçerin bəyanatında ABŞ Azərbaycanıdakı "Şahdəniz" təbii qaz yatağı layihəsinin

İqtisadi tərəfləşlər tərəfindən təsdiqlənməsini və layihənin inşaa mərhələsinə keçməsinə alqışladığı göstərilirdi. Bəyanata əsasən Birləşmiş Ştatlar bu hadisəni BTC-nin də daxil olduğu Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin inkişafında əsas məqam kimi dəyərləndirir. ABŞ hesab edir ki, "Şahdəniz" qazı Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafına töhfələr verəcək, qaz təchizatını artırmaqla Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyini genişləndirəcək, həmçinin Türkiyə bazarını etibarlı surətdə və kifayət qədər qazla təmin edəcəkdir. İllik hasilatı 20 mlrd. kubmetr olacaq "Şahdəniz" layihəsi cənub-şərqi Avropa bazarlarında da mühüm rol oynaya bilər. BTC-nin Azərbaycan üçün siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı iqtisadi faydası da vardır. BTC əsas ixrac boru kəmərləri ilə bütün neftin ixracından Azərbaycanın gəlirləri 40 mlrd. dollardan 60 mlrd. dollaradək təşkil edə bilər. (1 barrel neftin qiyməti 25 dollar olduqda). Bundan başqa, müqaviləyə əsasən boru kəmərləri istismara verildiyi andan 20 il sonra Azərbaycanın mülkiyyətinə keçəcəkdir. [4, 210]

Neft sektoruna geniş cəlb edilmiş ABŞ Azərbaycanın neftdən kənar iqtisadi potensialını nəzərə alaraq qeyri-neft sektorunda da strateji maraqlarını formalaşdırmaqdadır. Bu baxımından 1997-ci il avqustun 20-də "Azərqızıl" Dövlət şirkəti ilə Amerikanın "R.V. Investment Qrup servisi LLC" şirkəti arasında Azərbaycan Respublikasının Gədəbəy, Qoşa, Ordubad qrupu, Söyüdlü, Qızılbulaq və Vəcnəli yataqlarının istifadəsinə dair saziş imzalanmışdı. Sazişin göstəricilərinə görə bu yataqlardan təxminən 400 ton qızıl, 2500 ton gümüş, 1,5 milyon ton mis hasil etmək nəzərdə tutulurdu. Bu vəsaitin 30-40 mln. dolları kəşfiyyat işlərinə yönəldiləcəkdir. Sazişin müddəti 15 ildir, sonra o, 5 il və daha 5 il artırıla bilər. Əldə edilən gəlir hasilatın pay bölgüsü prinsipi əsasında bölüşdürüləcəkdir. [33, 14]

ARDNS-nin I vitse prezidenti İham Əliyev 1998-ci il mart ayının axırlarında Vaşinqtonda "Azərbaycandan keçən Avrasiya nəqliyyat dəhlizi" mövzusunda təşkil olunmuş

seminarda iştirak edərək çıxışında bildirdi ki, ABŞ-in 120 şirkəti Azərbaycanda podratçı kimi çıxış edir və 200 mln. dollarlıq işi həyata keçirirlər. [37, 43]

1999-cu il aprelin 14-də Bakıda Kaspian Amerikan Telekom (KATEL) Azərbaycan - Amerika birgə müəssisəsi açıldı. Birgə müəssisənin təsisçiləri və üzvləri Azərbaycanın Rabitə Nazirliyi, Amerikanın peyk rabitəsi sistemi sahəsində böyük təcrübəyə malik "Omni kommunikeyns" şirkəti, habelə KATEL-in əsas investoru olan ABŞ-in "Metromedia internəşnl telekommunikeyns" korporasiyasıdır. 90-cı illərin ikinci yarısından sonra Azərbaycanda ABŞ kapitalının həcmi artdı. ABŞ Ticarət Nazirliyinin məlumatına əsasən 1999-cu ildə Amerika korporasiyalarının Azərbaycanda birbaşa sərmayələrinin ümumi həcmi 823 mln. dollar, 2000-ci ildə 896 mln. dollar, 2001-ci ildə 1 mlrd. dollar, 2002-ci ildə isə 1,3 mlrd. dollar olmuşdur. Bu sərmayələrin 90%-i neft sahəsində cəmlənmiş, qalan 10% isə xidmət bölməsinə yatırılmışdır. Amerikanlıların hesablamalarına görə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan birbaşa xarici investisiyalarda onların payı 26%-dir. ABŞ-in xarici ölkələrdə birbaşa sərmayə qoymalarında Azərbaycanın payı 1%-dən azdır. [129, 53]

Azərbaycanla ABŞ arasında 2002-ci ilin yanvar-iyun aylarında ticarət dövriyyəsi 90 mln. 229.8 min ABŞ dolları təşkil etmişdi. İdxal: 41 mln. 47.5 min ABŞ dolları, ixrac isə 49 mln. 182.3 min ABŞ dolları məbləğində idi. Azərbaycanla ABŞ arasında 2003-cü ilin yanvar-iyun aylarında ticarət dövriyyəsi 110 mln. 600 min ABŞ dolları olmuşdu. İdxal: 51 mln. 800 min ABŞ dolları, ixrac isə 58 mln. 800 min ABŞ dolları idi. [19]

ABŞ Ticarət Palatası İdarə Heyətinin üzvlərindən biri olan Deyv Coremon 2001-ci ildə belə bir fikir səsləndirmişdi ki, bu gün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Amerika Ticarət Palatasının 85 şirkətindən ibarət üzvləri vardır. Bu şirkətlər təkcə ABŞ-in şirkətlərindən ibarət deyildir. Eyni zamanda Amerikanın maraqlarını təmin edən "Bi-Pi", "Lufthanza" şirkətləri, hətta "Maykrosoft" və

"Helvud Pakkat" şirkətlərini təmsil edən "Azərbaycan elektronikasi" şirkəti də daxildir. Palatanın üzvü olan şirkətlər təkcə Azərbaycanda 13 müxtəlif biznes sektorunda fəaliyyət göstərirlər. [22, №148, 04.07. 2001] Azərbaycanda son 3 ildə ABŞ şirkətlərinin sayı iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında 25% artmışdır və belə tendensiya perspektivdə də gözlənilir. [5. 106] ABŞ-in Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətləri xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Məsələn, ABŞ-in "Ekson" şirkəti müxtəlif kitablar nəşr etdirir, təhsil üçün təqaüdlər ayırır, səhiyyə, elm, ətraf mühitin qorunması və mədəniyyət sahəsində müəyyən layihələr həyata keçirir. [148, 55] 2003-cü il avqustun 7-də Gənclər, İdman və Turizm nazir Ə.Qarayev Dövlət Departamentinin eksperti, "LLC" şirkətinin prezidenti S.Veyn ilə görüşdü. Görüşdə Azərbaycanın turizm potensialı müzakirə edildi.

ABŞ-in Azərbaycanda iqtisadi strategiyasının təhlilindən bir çox müsbət geosiyasi-iqtisadi nəticələri qeyd etmək olar: 1) ABŞ yeni texnologiyalar tətbiq etməklə Azərbaycanın neftinin səmərəli və məhsuldar istismarına nail olur; 2) Azərbaycanın neft müqavilələrində iştirak, kapital axını Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin inkişafına stimül verir, nəticədə daxili sosial həyatın yüksəlişinə səbəb olan amillərdən birinə çevrilir; 3) ABŞ-in Azərbaycan iqtisadiyyatında iştirakı daxili siyasi sabitliyə kömək edir; 4) İqtisadiyyatda fəal iştirak Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına ümid yaradır.

Xəzər və eləcə də Qafqaz regionunun müstəqillik əldə etməsi ABŞ-in bu regionda yaranan ilkin iqtisadi maraqlarının ardınca **hərbi-siyasi və təhlükəsizlik maraqlarını** cəlb etmişdi. Bu maraqlar da ABŞ-in regiondakı ümumi geosiyasi-strateji maraqlarına aiddir. (Bax, sxem 1.4) 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq ABŞ-in Azərbaycanda hərbi-siyasi maraqları, eləcə də təhlükəsizliyi təmin etmək maraqları meydana gəldi və bunun üçün ilkin siyasi addımlar atıldı. İlk növbədə hərbi-siyasi sahədəki fəaliyyət aktları ABŞ-in üzvü olduğu və əsas rol

oynadığı NATO çərçivəsində həyata keçirilirdi. Azərbaycan 1994-cü ildə NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşuldu, 1995-ci ilin aprelində isə Azərbaycan dövlətinin başçısının NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahına səfəri zamanı müvafiq prezentasiya sənədi təqdim olundu. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ilə Şimali Atlantika İttifaqı arasında əməkdaşlıq başlandı. Lakin "907-ci düzəliş" ABŞ-in hərbi-siyasi maraqlarının qarşısında da ən böyük maneə idi. Məsələn, ABŞ prezidenti Bill Klintonun 1994-cü il Polşaya səfəri zamanı irəli sürdüyü "Varşava təşəbbüsü" nə əsasən, Mərkəzi-Şərqi Avropa və yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq üçün maliyyə yardımı edildi. MDB dövlətlərinin əksəriyyəti təlimlərdə məhz bu yardımın hesabına iştirak edirdi. Azərbaycan isə məlum "907-ci düzəliş"ə görə bu yardımdan məhrum olmuşdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əgər Azərbaycan 1997-ci il üçün SNT proqramı çərçivəsində 44 tədbirdən 34-də və ya 75%-də iştirak etmişdirsə, 1998-ci ildə isə bu rəqəm rekord miqyasə çataraq 100% təşkil etdi. Bu isə 144 tədbir, təlim və seminar demək idi. [43, 102] 1994-cü il may ayında NATO üzvü olan 16 ölkənin daimi nümayəndələri keçirilən toplantıda bəyanat qəbul etdilər. Həmin bəyanatın 21-ci maddəsində deyilirdi ki, NATO dövlətləri Cənubi Qafqazda yerləşən üç ölkənin (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan) ərazi bütövlüyünü qəbul edirlər. "Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı"nın çərçivə sənədinin 8-ci bəndində yazılırdı: "Tərəfdaşlığın hər hansı fəal iştirakçısı hesab etsə ki, onun ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə və ya təhlükəsizliyinə qarşı birbaşa qorxu mövcuddur, onda NATO həmin tərəfdaşla məsləhətləşmələr keçirəcəkdir." [22, №87, 07.05.1994] Buradan görünür ki, ABŞ başda olmaqla NATO-nun Cənubi Qafqaza, eləcə də Azərbaycana marağı geosiyasi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. 1994-cü il mayın 15-də ABŞ dövlət katibinin xüsusi müşaviri, ABŞ-in yeni müstəqil

dövlətlər üzrə siyasətinin baş əlaqələndiricisi Ceyms Kollinzin başçılığı ilə ABŞ Dövlət Departamentinin regional münafişlər idarəsinin rəisi, ATƏT-in Minsk qrupunda nümayəndəsi Cozef Pressel, ölkənin müdafiə, maliyyə, energetika nazirliklərinin nümayəndələri Azərbaycana səfər etdilər. Bu səfərin əsas məqsədinin regional, eləcə də Azərbaycanda ABŞ-in ilkin hərbi-siyasi və təhlükəsizlik maraqlarının təmin etmək olduğu şübhəsizdir. Bununla yanaşı 1996-cı il iyulun 16-da ABŞ dövlət katibinin beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri üzrə müavini Linn Devisin Azərbaycanda verdiyi bəyanatda deyilirdi ki, səfərin əsas məqsədi Azərbaycanın, o cümlədən bütün digər yeni müstəqil dövlətlərin müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və rifahına ABŞ-in möhkəm dəstəyini bir daha təsdiq etməkdir. Bu prinsiplərə əsaslanaraq ABŞ üç Qafqaz dövlətinin regional əməkdaşlığı genişləndirməyə yönəldilmiş söylərini dəstəkləyir. Bəyanatda NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına Azərbaycanı daha tam şəkildə cəlb etmək yollarını müzakirə edilməsi, Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqaviləni və onun bütün Avropada sabitliyin təmin olunması üçün əhəmiyyətinin müzakirə edilməsi də göstərilirdi. [22, №936, 18.07.1996] NATO-nun baş katibi Xavyer Solananın Cənubi Qafqaza, eləcə də Azərbaycana 1997-ci il fevralın 13-də iki günlük rəsmi səfəri zamanı verdiyi bəyanatda da "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində işləmək, regional vəziyyət, 1997-ci ildə NATO-nun fəaliyyəti haqqında, ümumiyyətlə, sülhün qorunması və təhlükəsizliklə bağlı məsələlərin müzakirə olunduğu qeyd edilirdi. [22, №30, 14.02. 1997] 1997-ci il fevralın 13-də NATO-nun baş katibi Xavyer Solananın Azərbaycana səfərinə qiymət verən prezident Heydər Əliyev deyirdi: "NATO-nun baş katibi Xavyer Solananın Azərbaycana səfəri əlamətdar bir hadisədir, mən bunu yüksək qiymətləndirirəm. Xüsusən də ona görə ki, bu səfər təkcə Azərbaycana deyil, Zaqafqaziyada olan ölkələrə

Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanadır. Biz "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının həyata keçirilməsi barəsində çox ətraflı fikir mübadiləsi apardıq və belə fikrə gəldik ki, İndiyə qədər Azərbaycan onun üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetiribdir." [31, 405 | Vəfa Quluzadənin fikrincə, Azərbaycan ABŞ və NATO-ya tərəqqiparvar dostluq qüvvəsi kimi baxır. Təkcə elə onların mövcudluğu Azərbaycanın suverenliyi və müstəqilliyinin mənəvi dayacağıdır [56, 8 | ABŞ prezidenti Bill Klinton 1997-ci il fevralın 24-də Konqresə göndərdiyi məruzəsində birmənalı şəkildə elan etdi ki, NATO-nun genişlənməsində mühüm strateji məqsəd Rusiya, keçmiş Sovet respublikaları və Avropa ərazisində yeni demokratik ölkələr daxil olmaqla yeni Avropa yaratmaqla yanaşı diplomatiya, ticarət və Avropa qitəsində və onun qurduqlarından kənarında ABŞ üçün daha güclü və daha etibarlı tərəfdaş yaratmaqdır. [10, 245-246 | ABŞ-in Azərbaycanda hərbi-siyasi maraqlarının təmini üçün həyata keçirilən xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycan ordusunun NATO standartları səviyyəsində hazırlanması üçün təlim keçirilməsindən ibarətdir. (Bax, sxem 1.4) Bu məqsədlə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində 1997-ci il iyulun 28-dən avqustun 8-dək ABŞ-in Virjiniya ştatının Norfolk şəhərində sülhməramlı təlimlərdə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələri də iştirak etdilər. Bu proqram çərçivəsində həmin il noyabrın 4-dən 6-dək isə Bakıda "Kooperativ Demond-97" təlimlərinin planlaşdırılmasına həsr edilmiş 2-ci proqram keçirildi. [43, 101 | NATO-nun Fərdi Əməkdaşlıq Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələri Şimali Atlantika Alyansının Böyük Britaniyada keçirilən "Kooperativ Bear-98", münafişlərin idarə edilməsi üzrə Brüsseldə keçirilən "SMX-98", Makedoniyada keçirilən "Kooperativ Best Effort-98", Neapolda keçirilən "Kooperativ Key-98", İzmirdə keçirilən "Kooperativ Determineyşn-98", Afınada keçirilən "Olimpiya-98", ABŞ-in

Arizona Ştatında keçirilən "Kooperativ Zenit-98 təlimlərində həmçinin konfranslarda iştirak etdi. [149]

Bu gün Azərbaycanın NATO-ya üz tutması, əgər belə demək mümkündürsə siyasi, sosial və hərbi məcburiyyət addımıdır. Ermənistanın Rusiya tərəfindən silahlandırılması onun ərazisində yerləşdirilən hərbi bazaların potensial təhlükəsi və bu gün Azərbaycanda rus ordusuna alternativ hərbi qüvvənin olmaması, Rusiya dövlətinin Dağlıq Qarabağ probleminin həllində konstruktiv deyil, açıq-aşkar ermənipərəst mövqe tutması Azərbaycan diplomatiyasının NATO strategiyası ilə tərəfdaşlığa sövq etdi. 90-cı illərin ortalarından etibarən ABŞ Azərbaycana hərbi-siyasi marağını artırmışdır. 1997-ci il martın 16-da Azərbaycanda səfərdə olan ABŞ dövlət katibi müavininin siyasi-hərbi məsələlər üzrə baş köməkçisi Erik Nyusom ABŞ səfirliyində keçirilən mətbuat konfransında Bakıya səfərinin başlıca məqsədinin regional təhlükəsizlik məsələlərinə dair rəsmi ikitərəfli dialoq keçirməkdən ibarət olduğunu bildirdi. Avropadakı adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilə barəsində fikir mübadiləsi də edilmiş, Avropa təhlükəsizliyi hüduqlarının genişləndirilməsinə dəstəkləməyin vacibliyi, nüvə silahının Qafqazda yayılmamasına dair müzakirələr aparıldı. "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında Azərbaycanın iştirakı məsələsinin müzakirəsi zamanı Amerika tərəfi NATO-nun Tərəfdaşlıq Şurasında gələcəkdə Azərbaycanın fəal iştirak etməyə marağı göstərdiyinə razılıq bildirdi. Erik Nyusomun fikrincə ABŞ hökuməti bütün region dövlətlərinin təhlükəsizliyi məsələlərini nəzərə alaraq, regionda imkan daxilində tarazlı siyasət yeritmək üçün hər şeyi edir. ABŞ bütün Qafqaz ölkələri ilə yaxşı münasibət saxlamaq niyyətindədir və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti də regiona bu məqsədlə gəlmişdir. [22, №51, 15.03.1997] ABŞ-a ilk rəsmi səfəri zamanı prezident Heydər Əliyev 1997-ci il iyulun 31-də ABŞ-ın müdafiə naziri Uilyam Kohen ilə də görüşdü. Nəticədə ABŞ ilə Azərbaycan arasında müdafiə və hərbi sahədə gələcək

münasibətlər barədə birgə bəyanat imzalandı. [33, 185] Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası "Cinah" sazişinə qoşuldu və NATO ölkələrinin kollektiv bəyanatı, eləcə də ikitərəfli Azərbaycan-Amerika bəyanatı ilə Azərbaycanın razılığı olmadan ərazisində xarici qoşunların yerləşdirilə bilməməsi barədə təminat aldı. [56, 26] ABŞ ilə Azərbaycan arasında təhlükəsizliyə dair dialoqun dördüncü mərhələsində iştirak etmək məqsədi ilə 1999-cu il aprelin 10-da Azərbaycana səfər edən ABŞ nümayəndə heyətinin rəhbəri, dövlət katibinin regional təhlükəsizlik üzrə köməkçisinin müavini Robert M. Bikroftun fikrinə əsasən ABŞ Cənubi Qafqaz regionu ilə çox maraqlanır. Bikroft Azərbaycanın əsas narahatlığının bölgədəki qüvvələr nisbəti tarazlığının pozulması ilə əlaqədar olduğunu bildirdi. Onun sözlərinə görə ABŞ Azərbaycanın bu fikri ilə tam şərikdir ki, bölgədə həqiqətən qüvvələrin tarazlığı olmalıdır. Çünki bu problem Birləşmiş Ştatların özünə də məlumdur. ABŞ yalnız bu bölgədə deyil, ümumiyyətlə, bütün dünyada, hər şeydən əvvəl özü ilə Rusiya arasında qüvvələr tarazlığının olmasına çalışır [22, №81, 11.04.1999] ABŞ-ın regionda hərbi təhlükəsizlik maraqlarına qlobal baxımından kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına imkan verməmək siyasəti də aiddir. Bu səbəbdən 1999-cu il sentyabrın 28-də Vaşinqtonda ABŞ ilə Azərbaycan arasında təhlükəsizlik sahəsində ilk ikitərəfli saziş kimi kütləvi qırğın silahının yayılmaması haqqında saziş imzalandı. Saziş Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə 2000-ci il fevralın 8-də təsdiq edildi. [17, №2 (509), 29.02. 2000 | 2000-ci ilin mart ayında ABŞ Hərbi Donanmasını və Hərbi Hava Qüvvələrini təmsil edən zabitlərin daxil olduğu ABŞ hərbi kollecinin nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etdi. ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyinin müşaviri xanım Elizabet Şelton məlumat verərək bildirdi ki, milli təhlükəsizlik və müdafiə strategiyasını öyrənməkdən ötrü bu görüşə gələn zabitlərə bir il vaxt ayrılmışdır. Onlar tədris proqramının praktiki hissəsi kimi ABŞ-ın maraqlı bəslədiyi

təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərini müzakirə etmək üçün müxtəlif ölkələrə səyahətə gedir və həmin ölkələrin liderləri ilə görüşürlər. 2000-ci ilin noyabr ayında ABŞ hərbi komandanlığının baş qərargah rəisinin müavini general Riçard Mayerz və müdafiə nazirinin müavini Valler Slokombe başda olmaqla ABŞ nümayəndə heyəti Azərbaycanda səfərdə oldu. Riçard Mayerzin dediyinə görə bu, indiyə qədər ABŞ Müdafiə Nazirliyindən Azərbaycana gələn nümayəndə heyətləri arasında ən yüksək səviyyəli idi. [22, №264, 15.11.2000] Tədqiqatçı Cənnatxan Eyvazovun fikrinə, Qərbin Xəzər regionunda iqtisadi maraqlarının dinamikasını nəzərə alaraq müstəqil Azərbaycan amili Qərbin regional siyasətində daha böyük rol oynamağa başlamışdır. Azərbaycanın Alyansla əməkdaşlığı geosiyasi dairədə hərbi-siyasi təhlükəsizliyinin qorunması üçün neytrallaşdırıcı rolu oynayır. Azərbaycan NATO ilə birgə əməkdaşlıq etməklə respublikanın təhlükəsizliyinin hərbi-siyasi aspektləri ilə yanaşı iqtisadi və ekoloji cəhətlərini də təmin etmək imkanına malik olur. [149]

2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra Azərbaycan anti-terror əməliyyatlarında ABŞ-a güclü dəstək verdikdən sonra iki ölkə arasında hərbi-siyasi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq daha da gücləndi. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri Səfər Əbiyev jurnalistlərə müsahibəsində bildirdi ki, ABŞ-da terror hadisələrindən sonra bu dövlət başda olmaqla antiterror alyansı yaradılmış və Azərbaycan Respublikası da bu alyansa qoşulmuşdur. Bu mənada Azərbaycan Respublikası öz hava məkanını ABŞ hərbi hava qüvvələrinin təyyarələrinə açdı.

2001-ci il dekabrın 15-də ABŞ-ın müdafiə naziri Donald Ramsfeld müstəqil Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq ABŞ-ın müdafiə naziri kimi Azərbaycana səfər etdi. Prezident H.Əliyevlə görüşərkən Donald Ramsfeld bildirdi ki, Azərbaycanın terror hadisələri baş verdikdən dərhal sonra beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə bu alyansda iştirak

etməyə öz razılığını və hazırlığını bəyan etməsini ABŞ-ın xalqı, hökuməti daim yadında saxlayır. Nazirin fikrinə "907-ci düzəliş" aradan qaldırıldıqdan sonra ABŞ ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığı artırmaq mümkün olacaqdır. O, hətta mətbuat konfransında da bu fikri təsdiq etdi. [22, №287, 16.12.2001] ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi strategiyasının inkişafında növbəti addım kimi 2002-ci il mart ayının sonuncu ərəzlərində Bakıda müdafiə sahəsində keçirilən Azərbaycan–Amerika məsləhətləşmələrinin birinci sessiyası mühüm rol oynadı. Bu sessiyada ABŞ müdafiə nazirinin regional və milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə köməkçisi ilə müzakirələr zamanı hərbi sahədə əməkdaşlığın üç mühüm istiqaməti müəyyənləşdirildi. Bunlar Azərbaycanın sülhü müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, su sərhədlərinin təhlükəsizliyinin artırılması üçün dəniz donanmasının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və hava məkanının mühafizəsinin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması layihələrindən ibarətdir. [70] 2002-ci ildən etibarən ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi-siyasi maraqları daha da genişlənməyə başladı. Belə ki, 2002-ci ilin mart ayında ABŞ müdafiə nazirinin Avrasiya ölkələri üzrə köməkçisinin müavini xanım M.Rikardelin başçılığı ilə nümayəndə heyəti Azərbaycanda olarkən Azərbaycanın müdafiə naziri S.Əbiyevlə görüşdü. Müdafiə sahəsində ikitərəfli Azərbaycan–ABŞ məsləhətləşmələrinin birinci iclası həmsədrlərinin birgə bəyanatı qəbul olundu. [19] Bu səfərin ardınca 2002-ci ilin mayında ABŞ silahlı qüvvələrinin Avropa komandanlığının xüsusi əməliyyatlar üzrə komandanı L.Fullerin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ikitərəfli hərbi texniki əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirəsi məqsədilə Bakıda oldu. ABŞ Azərbaycanda hərbi-siyasi və təhlükəsizlik maraqlarına neft və qazın ixrac marşrutlarının təhlükəsizliyini qorumaq da daxildir. Bu məqsədlə 2002-ci ilin iyununda boru kəmərinin təhlükəsizliyi üzrə ABŞ ekspertlərindən ibarət nümayəndə heyəti Bakıda səfərdə oldu, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi.

Müdafiə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi və ARDNŞ nümayəndələrinin iştirakı ilə Baş nazirin müavini A.Şorifovun başçılıq etdiyi Nazirlər Kabinetində keçirilmiş birgə görüşdə iştirak etdi. 2002-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanda səfərdə olan Dövlət Departamentinin terrorizmə qarşı mübarizə siyasəti, planları, proqramları və ictimai diplomatıya üzrə ofisinin əlaqələndiricisinin müavini xanım S.Kimminin iştirakı ilə terrorizmə qarşı mübarizə və neti kəmərlərinin mühafizəsi üzrə seminar təşkil edildi. ABŞ yüksək təlim keçmiş Azərbaycan ordusunun beynəlxalq sülhü qoruma əməliyyatlarında iştirakını təmin etməkdə maraqlıdır. Bu baxımdan 2002-ci ildə keçirilmiş gündəlik brifinqdə Dövlət Departamentinin mətbuat katibinin müavini F.Riker Azərbaycan hərbiçilərinin Əfqanıstana göndərilməsi ilə əlaqədar suala münasibət bildirərək, sülhməramlı qüvvələr tərkibində Azərbaycan təqımının iştirakının ABŞ tərəfindən alqışlandığını söylədi. [19] Azərbaycanın beynəlxalq hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsinin ABŞ-ın strateji hərbi əməkdaşlıq maraqlarına aid olması 2003-cü il martın 17-də ABŞ prezidenti Corc Buşun Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevə göndərdiyi məktubda öz əksini tapdı. Məktubda Azərbaycanın antiterror əməliyyatlarında ABŞ-a dəstək olması, ərazidən ABŞ hərbi təyyarələri üçün uçuşa icazə verilməsi, hüquq-mühafizə və informasiya mübadiləsi sahəsindəki əməkdaşlığın terrorçu qruplara qarşı davam edən əməliyyatların uğurla keçməsinə çox yardım etməsi, Azərbaycan əsgərlərinin Əfqanıstanda iştirakı çox müsbət qarşılandı. Məktubda gələcək əməkdaşlıq barəsində belə bir fikir də irəli sürülürdü ki, Səddam Hüseynə qarşı çətinliklərlə üzlaşan zaman ABŞ-a Azərbaycanın köməyi lazım olacaqdır. [22, №63, 20.03.2003] 2003-cü il martın 21-də İraq ətrafında yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi bəyanat verdi. Bəyanatda koalisiyanın İraqda istənilən fəaliyyətinin Azərbaycan tərəfindən dəstəkləndiyi bildirilirdi. [19] Azərbaycan beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq ABŞ-ın İraq əməliyyatlarına siyasi dəstək

verdikdən sonra, nəticədə ABŞ-ın bir daha dəstəyini qazandı. 2003-cü il aprelin 22-də prezident H. Əliyev ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri R. Uilsonu qəbul edərkən İraqda mövcud vəziyyət, İraqın gələcək taleyi, ölkədə həyata keçiriləcək quruculuq işlərində Azərbaycanın iştirakı, İraqa 150 nəfər Azərbaycan hərbiçisinin göndərilməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə olundu. 2003-cü il martın 27-də ABŞ senatorları anti İraq koalisiyasını dəstəkləyən ölkələrə minnətdarlıq ifadə edən xüsusi qətnamə qəbul etdilər. Qətnamədə deyilirdi ki, 2003-cü il fevralın 5-də Azərbaycan, Əfqanıstan, Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Özbəkistan və digər dövlətlər də ABŞ-a öz diplomatik və strateji dəstəyini bildirdikləri barədə bəyanat verdilər. Senatorlar ABŞ-ı dəstəklədiklərinə görə bu ölkələrin təkə hərbiçilərinə deyil, bütün mülki əhəlinə təşəkkürünü bildirmişlər. Onlar həmçinin qeyd etdilər ki, bütün koalisiya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar öz söylərini müharibədən sonrakı İraqın bərpasına yönəldəcəklər. [22, №69, 29.03.2003] Səfir Hafiz Paşayevin fikrinə, Amerika hökuməti ilk dəfə olaraq, Azərbaycan və Ermənistanla hərbi əməkdaşlıq siyasətində tarazlığın saxlanılmasında imtina edərək, Azərbaycanla hərbi-siyasi, təhlükəsizlik, hüquq-mühafizə sahələrində əməkdaşlığı sürətlə genişləndirdi. Azərbaycan terrorizmə qarşı beynəlxalq koalisiyanın ehtibarlı üzvü kimi tanındı. 1997-ci ildə təsis edilmiş "ABS Azərbaycan təhlükəsizlik dialoqu" və 2002-ci ildən başlayan "Müdafiə sahəsində ABS-Azərbaycan əməkdaşlığı qrupu" müntəzəm olaraq növbə ilə Bakıda və Vaşinqtonda öz iclaslarını keçirərək, görülən və görülməli işlərə nəzarət və koordinasiya funksiyalarını görür. [74, 98]

2002-ci ildə ABŞ tərəfindən Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyinə təhlükəsizlik sahəsində 4,4 milyon dollar məbləğində yardım ayrıldı ki, bu da 2001-ci ilə nisbətən 4 dəfə artıq idi. İlk dəfə olaraq beynəlxalq hərbi təlim və təhsil proqramı üzrə Azərbaycanın bir qrup zabiti təhsil

almaq üçün ABŞ-a göndərilmişdir. Azərbaycan 2002-ci il ortasında ABŞ-ın təklifi ilə təhlükəsizlik və müdafiə sahələrini əhatə edən 11 proqrama qoşuldu. [74, 98] ABŞ-ın Dövlət Departamenti 2002-ci maliyyə ilində Azərbaycan sərhədlərinin mühafizəsini gücləndirmək üçün əlavə olaraq 3 mln dollar pul ayırdı. Bu vəsait xüsusi olaraq dəniz sərhədlərinin mühafizəsi və terrorizmlə mübarizə üçün nəzərdə tutulmuşdu. [129, 55] ABŞ-ın Avropa Komandanlığının Qərargah rəisinin müavini general Çarlz Uoldun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2003-cü il noyabrın 21-də Azərbaycanda olarkən və Azərbaycan Respublikasının yeni seçilmiş prezidenti İlham Əliyev ilə görüşərkən ABŞ-la Azərbaycanın hərbi qüvvələri arasında əməkdaşlığın daha yüksək səviyyəyə qalxmasını arzuladı. Azərbaycanın müdafiə naziri ilə əsas etibarilə, regional və Xəzər dənizindəki təhlükəsizlik mövzusunda daima söhbətlər apardığını bildirdi. Çarlz Uoldun fikrinə görə ABŞ Azərbaycana hərbi sahədə yardım etmək niyyətindədir və bu yardım regional təhlükəsizlik baxımından çox əhəmiyyətli olacaqdır. ABŞ Qazaxıstanda belə təşəbbüs göstərmişdir. İlk növbədə, Xəzər dənizinin və ümumiyyətlə, regionun təhlükəsizliyi nəzərdə tutulurdu. Bu bir model olacaqdır. Həmin modelə əsasən, Xəzər dənizində həm suüstü, həm sualtı məkana, həm də ki, hava məkanına eyni vaxtda nəzarət imkanı qazanılacaqdır. Lazımı anda oradan yüksək komandanlığa məlumat çatdırılacaqdır. Ç Uold bunu həm regionun, həm də dünyanın təhlükəsizliyi üçün vacib bir model adlandırırdı. 2004-cü ilin yanvar ayında bu işə başlamaq nəzərdə tutulurdu. Çarlz Uold eyni zamanda Gürcüstanda həyata keçirdikləri "Gürcüstan treninq və təchizat" proqramına oxşar bir proqramı da Azərbaycanda həyata keçirmək istədiklərini də bildirdi. [44, 19] Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi regionda sabitlik, təhlükəsizlik tam mənada bərqərar olmamışdır. Buna görə də Azərbaycan öz müdafiə potensialını gücləndirmək əzmindədir. Əlbəttə ki, bu

baxımdan ikitərəfli əməkdaşlıq və gələcəkdə göstəriləcək yardımlar Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir.

ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi-siyasi və təhlükəsizliyin təmin edilməsi maraqlarının inkişafında növbəti addımı bu ölkənin müdafiə naziri Donald Ramfeldin 2003-cü ilin dekabr ayında Azərbaycana növbəti səfəri oldu. D.Ramfeld prezident İlham Əliyevlə görüşərkən bildirdi: "Biz, həqiqətən, Azərbaycanla mövcud olan strateji əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət veririk. Hərbi əməkdaşlıq gündən-günə genişləni və güclənir." ABŞ-ın müdafiə naziri Donald Ramfeldin bəyanatında deyilirdi: "Biz NATO-nun "Sülhə naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq məsələsini müzakirə etdik. Bu, həm NATO, həm də Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir. Biz eləcə də ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq, Xəzər dənizində sərhədlərin möhkəmləndirilməsi məsələlərini müzakirə etdik. Qarşdakı illərdə bu əməkdaşlığı daha da genişləndirməyi və möhkəmləndirməyi nəzərdə tuturuq." [22, №278, 04.12. 2003]

ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi siyasətinə dair araşdırmalar apararkən bəzi ümumiləşdirilmiş fikirləri və prinsipləri bildirmək olar. (Bax, sxem 1.4) 1) Cənubi Qafqazda hərbi-coğrafi mövqeyinə və potensialına görə Azərbaycan ABŞ-ın diqqətini cəlb edir; 2) ABŞ Azərbaycandakı iqtisadi maraqlarının müdafiəsi məqsədi ilə hərbi siyasəti istisna etmir; 3) Azərbaycan ordusunun gücləndirilməsi ABŞ-ın diqqət mərkəzindədir; 4) ABŞ-ın Xəzər regionu siyasətində həyata keçirdiyi rəqabət siyasətində Azərbaycandakı hərbi siyasətinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

ABŞ-ın Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik maraqlarının təmin olunmasında regional münaqişələrin, o cümlədən Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi də prioritet məsələdir. (Bax, sxem 1.4) Regionda sabitlik ABŞ-ın bütün sahələrdəki strateji maraqlarının təmin olunması üçün əsas şərtidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi 1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq

daha çox beynəlxalq əhəmiyyətli məsələyə çevrilmişdir. 1992-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Respublikası Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) üzvü oldu. Həmin il iyulun 8-də ATƏM-in Helsinkidə keçirilən Zirvə toplantısında onun sənədlərini imzalamışdı. [27, 11] 1993-cü ilin yanvar ayında ABŞ və Rusiya prezidentləri Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan- Azərbaycan konfliktindən narahatlıqlarını bildirərək konflikti nizam salmaq məqsədilə dərhal ATƏM-in Minsk konfransının çağırılmasına tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər. [10, 240] ABŞ beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən ATƏT-də daimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü müdafiə etmişdir. 1994-cü il dekabrın 3-7-də Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində ATƏT-in zirvə toplantısında ilk dəfə olaraq dekabrın 6-da Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi məsələ kimi müzakirə olundu və "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" haqqında qətnamə qəbul olundu. [25, 117] Budapeşt sammitində ABŞ-in BMT-dəki daimi nümayəndəsi Madlen Olbrayt və Dövlət Departamentinin yeni müstəqil dövlətlərlə baş əlaqələndiricisi C.Kollintin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü təşkil olundu. Bundan başqa, Amerika nümayəndələrinin yaxından köməyi ilə Minsk qrupunun yarandığı 1992-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq Azərbaycanı tamamilə təmin edən mühüm bir qətnamə qəbul edildi. [45, 157] 1996-cı ildən Minsk qrupuna ABŞ də həmsədrlik etməyə başladı. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi Azərbaycanda neft müqavilələrinin bağlanması və ABŞ-in müqavilələrdə fəal iştirak etməsi oldu. Məlumdur ki, iqtisadi maraqların təmini üçün siyasi sabitliyin mövcudluğu əsas şərtidir. ABŞ rəsmiləri də hesab edirdi ki, münaqişəyə, silahlı toqquşmaya yol verməmək və iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi üçün siyasi sabitliyin qorunması regionda vacib şərtidir. 1994-cü ilin mayı ayında senatorlardan Q.Reyd və P.Saymons Dağlıq Qarabağda vəziyyətlə əlaqədar Senata

218-ci qətnamə təqdim etdilər. Qətnamədə ilk dəfə olaraq Ermənistan münaqişəsinə iştirakçısı kimi göstərilir. ABŞ-in regiondakı siyasətində dəyişikliklərin zəruriliyi irəli sürülürdü. [1] Əli Həsənovun fikrincə, 1994-cü il sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Nyu-Yorkda ABŞ prezidenti Bill Klintonla görüşləri zamanı amerika tərəfi atəşkəs rejimini razılıqla qarşıladı. ABS prezidenti Dağlıq Qarabağ problemi yaranan gündən bəri ilk dəfə olaraq bu məsələdə rəsmi Yerevanın deyil, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etdiyini bildirdi və Azərbaycanın Amerika üçün arzu edilən, əhəmiyyətli ölkə olduğunu bəyan etdi. Əgər bu görüşə qədər rəsmi Vaşinqtonda Dağlıq Qarabağ problemi deyiləndə yalnız bu qrup daxili erməni qüvvələrinin adı çəkilirdisə, bu zaman artıq tərəf kimi Ermənistanın adı çəkilməyə başlayırdı. [45, 156] Elçin Əhmədovun yazdığına görə 1995-ci ilin ikinci yarısı Qərbin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda fəaliyyətinin güclənməsi hiss olunurdu. Belə ki, ABS, Türkiyə və Almaniya özünün ATƏT-in Minsk qrupundakı nümayəndələrinə Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesində iştirak etmək üçün xüsusi səlahiyyətli səfir statusu verdilər. 1995-ci il avqust ayının sonlarında ABŞ-in Dağlıq Qarabağ üzrə damışqlarda xüsusi nümayəndəsi Cozef Pressel və ATƏT-dən xüsusi nümayəndəsi Sem Braun Azərbaycan, Ermənistan və Dağlıq Qarabağa səfər etdilər. ABS nümayəndəsi Cozef Pressel bildirdi ki, Amerika hökuməti heç də bütün münaqişə nöqtələrinə özünün xüsusi səfirini göndərmir, onun regiona bu missiya ilə gəlişi Qarabağ münaqişəsinin tezliklə həllində ABŞ-in maraqlı olduğuna bir daha sübutdur. Buna baxmayaraq o, münaqişəyə dair heç bir planın olmadığını bildirdi və demək olar ki, əvvəlki fikirlərini bir daha təkrar etdi. Amerika nümayəndəsi ABS-in əvvəlki kimi yenə də məsələnin həllində Minsk qrupunun fəaliyyətini əsas götürdüyünü qeyd etdi. Nümayəndə onu da bildirdi ki, münaqişə edən tərəfləri öldür

olunacaq sülh sazişinin şərtlərini yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün bölgəyə ATƏT-in sülhməramlı qüvvələrinin göndərilməsi nəzərdə tutulur və ATƏT-in əsas vəzifəsi bu kontingentin formalaşdırılmasından ibarətdir. [27, 37] "Azərbaycan" qəzetinin yazdığına görə münaqişə başlayanda ABŞ-ın maliyyə cəhətdən güclü erməni lobbisi münaqişə barəsində informasiya boşluğundan sui-istifadə edərək Dağlıq Qarabağda "gözlənilən soyqırım" barədə Amerika ictimaiyyətinə saxta informasiya verməyə müvəffəq olmuşdu. Bu saxtakarlığa uyan ABŞ Konqresi "yazıq" ermənilərlə həmrəyini ifadə edən və heç bir hüquqi qüvvəsi olmayan bir neçə bəyanat da qəbul etdi. [58] ABŞ-ın münaqişənin həll edilməsində əsas marağı onun neft müqavilələrində iştirakını tam təmin etməkdən ötrü regionda sabitliyin yaradılmasından ibarətdir. Bu baxımından 90-cı illərin ortalarından etibarən münaqişədəki strategiyasını gücləndirdi. Azərbaycanın dövlət və milli mənafeyinə hörmətlə yanaşmağa başladı.

1996-cı ilin martında ABŞ prezidentinin təhlükəsizlik məsələsi üzrə müşavirinin müavini S.Berqer bəyan etdi ki, ABŞ neft problemini Dağlıq Qarabağ problemi həll edilməmiş ölü nöqtədən tərpədə bilməz. O, bu bəyanatı kəmərin Dağlıq Qarabağ ərazisindən keçmə variantı ilə əlaqədar vermişdir. [117, 122] 1996-cı il may ayında ATƏT-in Minsk qrupunda ABŞ-ın xüsusi nümayəndəsi Cozef Pressel Azərbaycana səfər edərkən bildirdi ki, bu münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün hamıya bəlli olan xarici təsirlərin olduğu nəzərə alınsa sülh axtarışlarının davam etdirilməsində ABŞ Azərbaycana və Ermənistanla öz köməyini göstərməlidir. [22, №99, 25.05.1996] ABŞ-ın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmasına sübut olaraq 1996-cı il sentyabrın 18-də Amerika Birləşmiş Ştatları Nümayəndələr Palatası və Senatın uzlaşdırıcı komissiyasının keçirilən iclasında "Porter" düzəlişi tamamilə rədd edildi. Bu qanun layihəsinin tərkib hissəsi olan izahedici mətndə "Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ regionu daxil olmaqla..." variantı qəbul edildi. Mətnin bu variantının

qəbul edilməsi bir daha sübut edir ki, Dağlıq Qarabağ regionu ABŞ qanunvericiliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul olunurdu. ABŞ prezidenti Bill Klinton 1997-ci il mayın 10-da prezident Heydər Əliyevə göndərdiyi məktubda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunmasına xüsusi qayğı göstərərək Minsk qrupunun həmsədrliyini ABŞ-ın öz üzərinə götürdüyünü bildirərək bəyan etdi ki, 1997-ci ildə bu sahədə nailiyyət əldə etmək lazımdır.

Lakin ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindəki mövqeyinə zərbə vuran ermənipərəst konqresmenləri də fəaliyyət göstərirlər. Buna görə ABŞ administrasiyası ilə qanunverici hakimiyyəti arasında bəzi fikir ayrılıqları da mövcuddur. Məsələn, 1997-ci ildə ABŞ konqresində Ermənistan maraqlarını müdafiə edən qrupun həmsədri, respublikaçı konqresmen F.Pallone Ermənistanla, və oradan da Azərbaycan tərəfinin icazəsi olmadan Dağlıq Qarabağ bölgəsinə səfər etdi və "DQR" parlamentinin xüsusi sessiyasında çıxış etdi. Lakin ABŞ Dövlət Departamenti F.Pallonenin "DQR" parlamentində çıxışına mənfi qiymət verərək belə bir mövqə bildirdi ki, ABŞ hökuməti Qarabağ probleminin sülh yolu ilə nizamlanmasında fəal surətdə iştirak edir. Dövlət Departamenti ABŞ-ın dövlət siyasətinin bəzi amilləri ilə fikir ayrılığında olan konqresmen F.Pallone ilə mübahisə etmək fikrində deyildir. Bəyanata əsasən ABŞ 1996-cı ildəki Lissabon sammitində ATƏT-in 53 üzvü ilə birgə Dağlıq Qarabağ probleminin nizamlanmasının 3 əsas prinsipini bir daha dəstəklədiyini bildirdi. ABŞ administrasiyasının bu mövqeyi prezident Bill Klintonun Amerikanın 13 erməni təşkilatının ATƏT-in Lissabon sammiti zamanı Birləşmiş Ştatların tutduğu mövqeyin yekunları haqqında ona ünvanlanmış 1997-ci il 7 yanvar tarixli məktubuna cavabında da öz əksini tapdı. Bununla yanaşı 1997-ci il iyunun 20-də B.Klinton, B.Yeltsin və J.Şirak ABŞ-da Denverdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair birgə bəyanat imzaladılar.

Böyanatda ABŞ prezidenti B.Klinton, Fransa prezidenti J.Şirak, Rusiya prezidenti Boris Yeltsin davam etməkdə olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həll olunmasına kömək etmək üçün birgə six işləmək niyyətlərini bildirdilər. ATƏT-in Minsk qrupunun Fransa, Rusiya və ABŞ-ı təmsil edən həmsədrləri münaqişənin hərtərəfli həlli üçün bütün tərəflərin qanuni maraqlarını və narahatlıqlarını nəzərə alan yeni təklif irəli sürdülər. Bu təklif qarşılıqlı razılığa gəlmək üçün münasib baza təşkil edirdi. Bununla belə, ən əsas məsuliyyət münaqişə tərəflərini və onların liderlərinin üzərinə düşürdü. 1997-ci il avqustun 19-da Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Bill Klintonla göndərdiyi məktubda Azərbaycan tərəfinin Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin iki mərhələdə həll olunmasına razılıq verməyə hazır olduğunu bildirdi: "Azərbaycanın işğal olunmuş altı rayonunun azad edilməsi, qaçqınların bu rayonlara qaytarılması, dağıdılmış bütün kommunikasiyaların bərpa edilməsi; Şuşa və Laçın rayonlarının azad edilməsi ilə yanaşı Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinin həll edilməsi. [33, 408-409] ABŞ-ın Azərbaycanda işləyən şirkətləri də sabitliyin tam təmini üçün ABŞ-ın münaqişənin ədalətlə həll edilməsinə kömək göstərməsi marağındadırlar. Məsələn, ABŞ-ın "Frontera Resources Korporeyns" şirkətinin Azərbaycandakı ofisinin vitse-prezidenti Robert E.Berls ABŞ-ın Mərkəzi Asiya və Qafqazda strategiyasının formalaşmasını şərh edərkən qeyd edir: "ABŞ hökuməti münaqişədə iştirak edən tərəflərə Minsk qrupu vasitəsilə təzyiqli gücləndirərək əsl sülh şərtlərini qəbul etdirməyə nail olmalıdır. Klinton hökuməti açıq-aşkar bildirib ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həll edilməsi və bu regionda iqtisadiyyatın inkişafı ABŞ-dan ötrü strateji əhəmiyyət kəsb edir. Klinton hökuməti regional münaqişələri tənzimləməyə cəhd göstərərək qarazsız mövqe tutmalıdır, eyni zamanda gələcəkdə yenidən münaqişə yaranması ehtimalını azaltmaq üçün regionda qüvvələrin tarazlığına nail olmalıdır. [23, 50]

ABŞ Dövlət Katibinin müavini S.Telbott 1998-ci ildə Vaşinqtonda Xarici siyasət fəaliyyəti üçün büdcə təsisatı üzrə senatın yardımçı komitəsinin "Qafqaz bölgəsi barədə ABŞ-ın siyasəti" mövzusunda keçirilən iclasında çıxış edərkən belə bir fikir səsləndirdi ki, ABŞ Dağlıq Qarabağda möhkəm və ədalətli nizam salmaya nail olmaq sahəsində səylərini davam etdirəcəkdir. Silahlı münaqişəyə son qoyulduqdan sonra birinci mərhələdə təhlükəsizlik məsələləri diqqət mərkəzində oldu. Qeyd edildi ki, bu mərhələnin ardınca Dağlıq Qarabağın statusuna dair danışıqlar aparılmalıdır. S.Telbottun fikrinə, bütün tərəflər üçün qəbul edilmiş statusu hələlik işlənilməmişdir, ABŞ hər hansı bir qərarı bu və ya digər tərəfə zorla qəbul etdirmək niyyətindən uzaqdır, çünki bunu etməyə söz vermişdir. Status haqqında danışıqlara gəldikdə isə bu danışıqlara illərlə vaxt tələb oluna bilər. Həmin müddət ərzində bu bölgədə həyat pozula bilər, müharibə təhlükəsi isə qala bilər. Ermənistan prezidenti Ter-Petrosyanın istefası üzündən sülh prosesində məcburi fasilə yaranmışdır. Lakin bu fasilə dayanmaq demək deyildir. [22, №78, 08.04.1998]

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Amerikanın bölgədə, eynilə Azərbaycanda iqtisadi maraqlarının təmin olunmasında bir maneə olaraq qalmasına sübut olaraq ATƏT-in Minsk qrupunda ABŞ-ın xüsusi nümayəndəsi Keri Kavano 1999-cu ilin sentyabrında Azərbaycanda səfərdə olanda dövlət başçısı ilə görüşərkən bildirdi ki, məhz bu problemə görə Qafqaz regionunda müəyyən iqtisadi irəliləyişlər dayandırılmışdır. Problemin həlli üçün müvafiq addımlar atılsa, əməkdaşlıq, iqtisadiyyatın inkişafı, dirçəliş və ümumi inkişaf üçün burada yaxşı imkanlar açılacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə göstərdiyi yüksək maraq 2001-ci ilin aprel ayının əvvəlində Florida Ştatının Ki Uest şəhərində Minsk qrupunun həmsədrələrinin iştirakı ilə Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin görüşlərinin təşkil edilməsində də öz əksini tapdı. 2001-ci aprelin 3-də Ki Uestdə prezident

Heydər Əliyev ABŞ dövlət katibi Kolin Pauellin Azərbaycan və Ermənistan Respublikasının prezidentləri, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri ilə görüşündə bəyanat verdi. Bəyanatda deyilirdi: "Minsk qrupunun həmsədrləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair üç təklif vermişlər. Onların 1997-ci ilin iyununda təqdim etdikləri ilk təklif münaqişənin pakeri həllini, 1997-ci ilin oktyabrında verdikləri ikinci təklif isə münaqişənin mərhələli həllini nəzərdə tuturdu. 1998-ci ilin noyabrında həmsədrlər yeni, üçüncü təklif "ümumi dövlət" təklifini vermişlər. Azərbaycan həmsədrlərinin birinci və ikinci təkliflərini danışıqlar prosesinin aparılması üçün əsas kimi qəbul etmişdir, baxmayaraq ki, bu təkliflərin bəzi müddəaları beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə zidd idi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipini tam təmin etmədi. Hətta belə bir vəziyyətdə də Ermənistan bu təklifləri qəbul etməkdən imtina etdi və açıq-aşkar qeyri-konstruktiv mövqə tutdu. Həmsədrlərin "ümumi dövlət" təklifini biz qəbul etmədik. Heç bir hüquq bazası olmayan "ümumi dövlət" məfhumu Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlət və ərazi qurumu kimi nəzərdə tutur, ona Azərbaycan ilə bərabər hüquqlu "ümumi dövlət" subyekti statusu verir. Bu təklif beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına tamamilə ziddir. Azərbaycanı öz ərazisinin bir hissəsindən mərhum edir və faktiki olaraq Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalını qanuniləşdirir." H.Əliyev həmin bəyanatda onu da bildirdi ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək dərəcədə özünüidarə statusu verib bilər. [14, 185-186] ABŞ prezidenti C. Buş da Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT-in Minsk qrupu vasitəsilə sülh yolu ilə həll edilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Keri Kavano mətbuat konfransında ABŞ-ın dövlət katibi Pauellin fikrinə əsaslanaraq məsələyə münasibətini çox aydın izah etdi, iki liderin sülh əldə etməsi üçün ABŞ hər cür kömək

göstərməyə hazırdır. Əsas məsələ bundadır ki, liderlər özləri körpü salmağa çalışmalı, sülh prosesini davam etdirən şəxsiyyətlər olmalıdırlar. Sülhü əldə etməyin yeganə yolu iki ölkə liderlərinin və xalqlarının hər iki tərəfi qane edən qarşılıqlı razılığa gəlməsidir. ABŞ-ın ATƏT-in Minsk qrupundakı həmsədri Rudolf Perina 2002-ci ildə bəyan etdi ki, ABŞ Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qəbul edir və Dağlıq Qarabağın statusunun Azərbaycana aid olduğunu qəbul edirdi. [22, №101, 04.05.2002] Dövlət Departamentinin 2003-cü il martın 31-də nəşr etdiyi dünyada insan hüquqlarının qorunmasına dair hesabatında erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinin işğal altında saxlamaqda davam etdiyi göstərilirdi. [19] 2005-ci il yanvarın 31-də ABŞ Dövlət Departamentinin "ABŞ və Dağlıq Qarabağ" başlıqlı bəyanatında göstərilirdi ki, ABŞ Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlət kimi tanıyır, həm, dünya ictimaiyyəti, həm də ABŞ Qarabağ hakimiyyətini tanıyır. ABŞ Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və hesab edir ki, Dağlıq Qarabağın gələcək statusu tərəflər arasındakı danışıqların nəticəsində müəyyən olunmalıdır. ABŞ Minsk qrupunun həmsədrlərindən biri kimi öz fəal vasitəçi rolunu problemin həll olunması üçün yollar tapılmasında davam etdirir. [98]

Yuxarıda göstərilən məsələləri ümumiləşdirərək ABŞ-ın Azərbaycanda hərbi-siyasi təhlükəsizlik strategiyasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair aşağıdakıları qeyd etmək olar. ABŞ diplomatiyasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində tam uğurlu nəticəsi olmasa da fəaliyyəti davam etməkdədir. Əsas məsələdə diqqəti ən çox cəlb edən cəhət ABŞ-ın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qəbul etməsidir. Ümumiyyətlə, ABŞ-ın Dağlıq Qarabağa dair tarixi-geosiyasi strategiyasının aşağıdakı qaydada formalaşmasını qeyd etmək olar:

1) ABŞ 1992-ci ildən, münaqişə beynəlxalq xarakter aldığı zamandan ATƏT-in (Bu dövrdə ATƏM adlanırdı) Minsk

qrupunda iştirak edir; 2) 1996-cı ildən ATÖT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi ABŞ münafişədə Rusiya və Fransa ilə birgə fəaliyyət göstərərək münafişənin nizama salınması üçün aparılan danışıqlar prosesində yaxından iştirak edir və nəticədə tərəflərə bütərəfli qaydada təzyiqlər göstərilməsinin qarşısı alınır. ABŞ eyni zamanda vasitəçi kimi müəyyən təkliflərlə çıxış edir; 3) Digər vasitəçilərlə yanaşı ABŞ münafişə tərəfləri arasında konstruktiv razılaşmanın əldə olunması üçün 1999-cu ildən etibarən Ermənistan və Azərbaycan liderlərinin birbaşa görüşlərini təşkil edir; 4) Münafişənin nizama salınmasında ABŞ zorakılıqla beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasını qəbul etmir və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir. Sadalanan müsbət amillər nəticədə münafişənin həllində tarazlaşdırılmış siyasətin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Azərbaycanla Ermənistan arasında geniş silahlı toqquşmaların qarşısını alır.

Yuxarıda qeyd edilən müsbət amillərlə yanaşı mənfi amillər də mövcuddur:

1) ABŞ Ermənistanı işğalçı kimi tanımur, bu dövləti beynəlxalq aləmdə dəstəkləyir; 2) Ermənistan öz üzərində xüsusilə ATÖT-in Minsk qrupunun digər üzvləri ilə yanaşı ABŞ-in də qəti təzyiqlərini hiss etmədiyindən özünün qeyri-konstruktiv mövqeyindən əl çəkmir, irəliləməli sürülən ədalətli təkliflərlə razılaşmur, Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlamaqda davam edir; 3) Ermənistanla daha çox dövlət yardımı edir.

ABŞ-in Qafqazda, xüsusilə Cənubi Qafqazda ümumi geosiyasi-strateji maraqlarını araşdırarkən bu maraqların tarixi-siyasi formalaşma proseslərinin əsasən aşağıdakı ardıcıl tarixi mərhələlərdən keçdiyini görmək olar.

Siyasi, sosial, hərbi və təhlükəsizlik sahələrində

1) 1991-1993-cü illər: ABŞ-in Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ilkin siyasi-diplomatik münasibətlərinin qurulması; 2) 1993-1996-cı illər: Cənubi Qafqazda insan hüquqlarının qorunması, demokratiyanın inkişaf etdirilməsi, münafişələrin sülh yolu ilə həll edilməsinə maddi və siyasi

kömək göstərilməsi; 3) 1994-1998-ci illər: Cənubi Qafqaz respublikalarında daxili siyasi sabitliyin və sosial həyatın yüksəlişinin təmin edilməsi, hərbi-siyasi maraqların yaranması və inkişaf etdirilməsi, hərbi sahəyə maddi-texniki və elmi köməyin göstərilməsi; 4) 1998-2001-ci illər: Siyasi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; 5) 2001-2005-ci illər: Siyasi tərəfdaşlığın yaradılması, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin qorunması üçün birgə mübarizənin həyata keçirilməsi və beynəlxalq hərbi əməliyyatlarda yaradılmış koalisiyada birgə iştirak.

İqtisadi sahədə

1) 1992-1994-cü illər: ABŞ-in Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ilkin iqtisadi münasibətlərinin yaradılması; 2) 1994-1998-ci illər: Ticarət münasibətlərinin təşkili və inkişafı, neft müqavilələrində iştirak, bu sahələrdə sərmayələrin yatırımı, qeyri-neft sektoruna maraqların göstərilməsi; 3) 1998-2005-ci illər: İqtisadi münasibətlərin sonrakı inkişafı, regionun mühüm iqtisadi layihələrinin təşkili, neft və qazın ixracının təmin edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-in strateji maraqlarının formalaşma prosesinin tarixi ardıcılıqla belə şəkildə bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Sadalanan bütün sahələrdə paralel şəkildə inkişafın getdiyini müşahidə olunur.

ABŞ-in Cənubi Qafqazdakı strateji maraqlarının tərkibi iqtisadi maraqlar, hərbi-siyasi maraqlar, təhlükəsizliyi təmin etmək maraqları və ölkələrdə daxili sosial vəziyyəti, elmi, mədəni və digər sahələri inkişaf etdirmək maraqlarından ibarətdir. Burada təhlükəsizliyi təmin etmək maraqları və hərbi-siyasi maraqlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və demək olar ki, oxşar siyasi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu sahələrdəki maraqların təmin olunması üçün ABŞ özünəməxsus qaydada xarici siyasət həyata keçirir. Qeyd edilən maraqlar ümumilikdə ABŞ-in Cənubi Qafqazdakı geosiyasi-strateji maraqlar sahələrinin struktur tərkibini təşkil edir. Bu maraqları araşdırarkən onların bir-biri ilə əlaqəli olduğunu görmək olar. **(Bax, sxem, 1.4)** Qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-in

regiondakı strateji maraqları təkcə region dövlətlərinin iqtisadi, sosial, təhlükəsizlik, hərbi və digər sahələrdəki inkişafını təmin etmək deyil, eyni zamanda ABŞ-ın belə addımlar atmasında əsas məqsədi regionda özünün geosiyasi mənafeyini təmin etməkdir. Yəni siyasi hadisələrin belə gedişatı həm ABŞ-ın, həm də region dövlətlərinin maraqlarına xidmət edir. Bunu aşağıdakı şəkildə izah etmək olar: 1) ABŞ regionun təbii sərvətlərindən (neft, qaz və digər sərvətlər) öz iqtisadiyyatının inkişafı üçün istifadə edir. Bu, ABŞ-ın maraqlarına xidmət edir. Ümumi olaraq isə iqtisadiyyat sahəsində atılan addımlarla regionun iqtisadi inkişafına nail olunur. iqtisadi inkişafın özü dövlətin inkişafı deməkdir. Nəticə hər iki tərəfin, ABŞ və region dövlətlərinin, maraq və mənafeyinə uyğundur; 2) ABŞ hərbi sahəyə maddi-texniki təchizat və maliyyə yardımı edir, ordununun şəxsi heyətini təlimatlandırır, nəticədə regionda güclü ordunun yaranmasına nail olur. Güclü ordu ABŞ-a bir çox cəhətlərinə görə lazımdır. **Birincisi**, həmin ordudan lazım gəldikdə beynəlxalq sülhüqoruma əməliyyatlarında istifadə edir; **ikincisi**, ABŞ marağına görə belə ordu elə region dövlətlərinin özlərinə xüsusən, münafişə vəziyyətində olan Azərbaycana Dağlıq Qarabağ, Gürcüstana isə Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinin həllində vacibdir və əlavə olaraq, sərhəddən olan təhlükələrin (terror hadisələrinin törənməsi, narkotika və silah qaçaqmalçılığının tranziti, və digər region dövlətlərindən gözləniləcək hərbi təhdidlərin və s.) qarşısını özünün almağa imkanı olması lazımdır; **üçüncüsü**, regionda güclü ordunun olması daha geniş geosiyasi mənada ABŞ-a regionda siyasi rəqibləri hesab olunan Rusiya və İrana qarşı lazım ola bilər. Nəticəsi hər iki tərəfi qane edir; 3) ABŞ regionda təhlükəsizliyi təmin etmək marağındadır. Bu maraqlar qeyd edildiyi kimi eyni zamanda hərbi-siyasi maraqlarla sıx surətdə bağlıdır. Əlavə olaraq ABŞ regionun stabilliyi üçün münaqişələrin dinc yolla həllində, Cənubi Qafqazın dövlətləri və xalqları arasında sülhün və mehribançılığın yaradılmasında, eləcə də terrorizmi

təhlükəsinin qarşısını almaqda maraqlıdır. Əlbəttə, sabit region hər iki tərəfin maraqlarının yüksək təmini üçün əsas şərtir; 4) ABŞ Cənubi Qafqaz dövlətlərinə demokratiyanın inkişafı, insan hüquqlarının qorunması və digər məsələlərdə, eləcə də, sosial, tibbi, elm-təhsil və digər sahələrdə maddi yardım göstərir. Burada ABŞ-ın maraqları əsasən bu dövlətlərin iqtisadi-sosial həyatına kömək etməklə yanaşı, eyni zamanda Amerikanın beynəlxalq aləmdə müsbət imicini göstərmək, insan hüquqlarının, sülh və azadlıqlarının qorunmasındakı fəaliyyətini təbliğ etməkdən ibarətdir.

ABŞ öz maraqlarının təmin olunması üçün regionda müvafiq xarici siyasət həyata keçirərkən təbii ki müəyyən siyasi problemlərlə üzləşir. Belə problemləri yaradan bəzi səbəbləri aşağıdakı şəkildə izah etmək olar: **Birincisi**, nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər regionu, eləcə də Cənubi Qafqaz müstəqil formada müasir dövrdə ABŞ-ın xarici siyasətində yalnız XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Xarici siyasətin formalaşması üçün bu kifayət qədər müddət deyildir. **İkincisi**, bu region uzun müddət SSRİ kimi nəhəng bir dövlətin tərkibində olmuşdur. Bu təsir bir çox iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə hələ də qalmaqdadır. **Üçüncüsü**, Rusiya və İran kimi kifayət qədər güclü regional dövlətlərin bu bölgələrdə böyük geosiyasi maraqları vardır. Həmin dövlətlərdə regiona iqtisadi "bazar" məfhumu mövqeyi ilə yanaşıma ideologiyası mövcuddur. **Dördüncüsü**, Xəzər regionu, eləcə də Cənubi Qafqaz dövlətlərinin cəmiyyətlərində anti Qərbi, anti ABŞ tendensiyaları vardır. **Beşincisi**, onu da qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi baxımından region ABŞ-dan kifayət qədər uzaq məsafədədir, başqa bir kontinentin ərazisindədir. Əgər geosiyasi proseslərdə məkan və məsafə amilini nəzərə alsaq onda siyasi maraqların təmin olunması üçün belə amillərin nə dərəcədə çətinliklər törətməsini anlamaq olar.

ABŞ təbii ki, belə məsafə amilini nəzərə alaraq öz siyasi-strateji maraqlarının təmin olunması üçün xarici siyasət

xəttinin birbaşa istiqamətindən istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda bu xətdəki çətinlikləri nəzərə alaraq paralel şəkildə, digər belə demək mümkündürsə, mərhələli formada (dolaylı yolla) vasitəçilikdən istifadə etməklə, xarici siyasət həyata keçirir. Məsələn, Xəzər regionunda, eləcə də Cənubi Qafqazda ABŞ öz strateji maraqlarının təmin olunması üçün Avropadan və Yaxın Şərqdə müttəfiq olan və regionda "güc mərkəzi" hesab edilən dövlətlərdən biri olan Türkiyənin imkanlarından istifadə edir. Deməli, regionda ABŞ-in xarici siyasəti birbaşa (regional dövlətləri ilə birbaşa əlaqələrin qurulması) və vasitəçiliklə (Avropa və Türkiyədən istifadə etməklə) üç istiqamətdə həyata keçirilir. (**Bax, sxem 1.2**) Burada Türkiyənin özünün Qafqazdakı geosiyasi-strateji maraqlarının təsiri böyük rol oynayır.

1.4. ABŞ-in Qafqaz geosiyasətində Türkiyənin rolu

Qeyd edildiyi kimi, ABŞ Qafqazda, xüsusən Cənubi Qafqazda strateji maraqlarını təmin etmək üçün birbaşa siyasətlə yanaşı Avropa və Türkiyənin imkanlarından istifadə edir. (**Bax, sxem 1.2**) Türkiyənin Qafqazdakı tarixi, milli və dövlət maraqlarının güclü olmasını nəzərə alan ABŞ Türkiyə istiqamətinə əhəmiyyət verir. Bu baxımdan Qərb siyasətçiləri SSRİ-nin süqutu ilə Orta Asiyada bir güc boşluğunun (power vacuum) olduğu və bu boşluğun Qərb tərəfindən nəzarətə alınmadığı təqdirdə İran tərəfindən dəstəklənən radikal islam tərəfindən doldurulacağından ehtiyat edirdilər. Bu səbəbdən ABŞ başda olmaqla Qərb "Türk Modeli"nin yeni müstəqil olan Orta Asiya dövlətlərinə və Azərbaycana tətbiq edilməsi üçün lazımı bir model kimi irəli sürmüşdü. 1992-ci il fevral ayının 13-də Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəlin Vaşinqtonda ABŞ prezidenti Corc Buşla görüşü zamanı prezident C. Buş Türkiyənin demokratik bir model kimi Orta Asiya tərəfindən nümunə olaraq qəbul edilməsini göstərmişdi. 1993-cü ildən sonra Rusiyanın keçmiş sovet respublikalarına qarşı həyata keçirdiyi "yaxın çevrə" (near

abroad) siyasətini və o cümlədən bu siyasətin nəticəsi olaraq keçmiş SSRİ-nin müstəqil türk respublikalarına təkrar nüfuz etməsini nəzərə alaraq, Qərb "Türk modeli"nin tətbiqindən imtina etdi. [96, 370-373] Bəzi Amerika analitikləri Türkiyəni strateji yerləşməsinə, coğrafi mövqeyinə və əhalisinin çoxluğuna, iqtisadi potensialına, yaxşılığa və pisliliyə doğru istiqamətdə regional və beynəlxalq stabilliyə təsir etmək imkanına görə daha çox müsbət olaraq nüfuz edici və fəal "mərkəzi dövlət" kimi təqdim edirlər. Türkiyə həmçinin "siyasi" cəhətdən mərkəzi rol oynaya bilər. Məsələn, türkdilli dövlətlər Türkiyəyə regional lider kimi baxa bilərlər və ya Türkiyə bu dövlətlər üçün siyasi və iqtisadi model rolunu oynaya bilər. Həmçinin Türkiyənin potensial "geoiqtisadi əhəmiyyəti" də qeyd edilməlidir. 1999-cu ilin aprel ayında İstanbulda keçirilən beynəlxalq enerji konfransında Türkiyənin xarici işlər naziri İsmayıl Cem açıq şəkildə bəyan edirdi ki, Türkiyə "Avrasiyanın mərkəzi üzvüdür", siyasətçilərinin ölkədə baş verən ciddi iqtisadi və siyasi problemlərlə başlanı qarışmasa, digər xarici siyasət təzyiqlərinə məruz qalmasa, Türkiyə Qafqazda geostrateji rol oynayan və təsiredici mərkəzi dövlət kimi daha çox imkana malik olar. Türkiyə ABŞ-in Cənubi Qafqazda əsasən iqtisadi və hərbi maraqlarının təmin olunmasında kömək edir. (**Bax, sxem 2.5**) Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanın hərbi qüvvələrinin NATO-ya inteqrasiyasında iştirakını bu siyasətin təzahürü kimi qəbul etmək olar. ABŞ regionun cənubi siyasətində də Türkiyənin imkanlarına üstünlük verir. 1997-ci ilin noyabr ayında Vaşinqtonda Xəzər neftinin ixracı problemləri ilə əlaqədar keçirilən konfransda ABŞ-in energetika naziri Federiko Penya böyük neftin nəqli məqsədilə təklif olunan digər variantlara nisbətən Gürcüstan ərazisindən keçməklə Bakı-Ceyhan marşrutunu dəstəklədiyini bildirdi. Transxəzər kəmərinin isə regionun ölkələri arasında birləşdirici həlqə adlandırıldı. [133, Конференция по проблемам транспортировки Каспийской

neftin və Bəşirlikdə, Bəşirlik, 24 noyabr 1997 [122, №190, 21.08.1999] Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Ankarada yaratdığı Xəzər Maliyyə Mərkəzinin başlıca məqsədi Azərbaycan və bütünlikdə Xəzər regionunda ticarət və investisiya layihələrinə kömək göstərməkdən ibarətdir. Məsələn, 2000-ci ildə Xaricdəki Şəxsi Investisiyalar Üzrə Dövlət Korporasiyası Azərbaycanın "Boinqlə" müqaviləsinə maliyyə komitəyi göstərdi. 2001-ci ildə Bakı neft emalı zavodlarının və Dübəndi limanının texniki – iqtisadi cəhətdən əsaslı modernləşdirilməsinə hazırlıq üçün Azərbaycana 600 min dollar məbləğində yardım göstərmək üçün qrant sənədi imzalandı. 2002-ci ildə Xaricdəki Şəxsi Investisiyalar Üzrə Dövlət Korporasiyası Cənubi Qafqaz ölkələrində layihələrin maliyyələşməsinə üçün "Soros Investment Kapital" firmasına 50 mln. dollar ayrıldı və həmçinin Tbilisidə yerləşən, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanı xidmət göstərən "Qafqaz avialiniyası" şirkətinə 5 mln. dollar məbləğində borc pul verdi [129, 52] ABŞ-ın Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya qarşı rəsmi mövqeyi Türkiyənin mövqeyinə çox yaxındır. Bu mövqe – demokratiyaya kömək, azad bazar iqtisadiyyatına yardım, regionda sülh və əməkdaşlığa maddi dəstək və beynəlxalq birlik çərçivəsində regiondakı ölkələrin inteqrasiyasına yardım göstərməkdən ibarətdir. Klinton administrasiyası Xəzər neftinə ABŞ və onun müttəfiqləri üçün alternativ enerji mənbəyi kimi baxır. Bu məqsədlə ABŞ – Türkiyə Enerji İşçi Qrupu yaradılmışdır və Klintonun enerji məsələləri üzrə xüsusi müşaviri müntəzəm olaraq Türkiyəyə səfərlər edir. Klinton administrasiyası Türkiyənin İran ərazisindən keçən boru kəməri vasitəsilə qaz idxal etməsinin əleyhinədir. Prezidentin enerji məsələləri üzrə məsləhətçisi Con Vullf Türkiyə hökumətinə Trans – Xəzər qaz kəməri layihəsinə əsas üstünlük verməklə təsir göstərir. [156, 55] Eyni

neftin və Bəşirlikdə, Bəşirlik, 24 noyabr 1997 [122, №190, 21.08.1999] Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Ankarada yaratdığı Xəzər Maliyyə Mərkəzinin başlıca məqsədi Azərbaycan və bütünlikdə Xəzər regionunda ticarət və investisiya layihələrinə kömək göstərməkdən ibarətdir. Məsələn, 2000-ci ildə Xaricdəki Şəxsi Investisiyalar Üzrə Dövlət Korporasiyası Azərbaycanın "Boinqlə" müqaviləsinə maliyyə komitəyi göstərdi. 2001-ci ildə Bakı neft emalı zavodlarının və Dübəndi limanının texniki – iqtisadi cəhətdən əsaslı modernləşdirilməsinə hazırlıq üçün Azərbaycana 600 min dollar məbləğində yardım göstərmək üçün qrant sənədi imzalandı. 2002-ci ildə Xaricdəki Şəxsi Investisiyalar Üzrə Dövlət Korporasiyası Cənubi Qafqaz ölkələrində layihələrin maliyyələşməsinə üçün "Soros Investment Kapital" firmasına 50 mln. dollar ayrıldı və həmçinin Tbilisidə yerləşən, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanı xidmət göstərən "Qafqaz avialiniyası" şirkətinə 5 mln. dollar məbləğində borc pul verdi [129, 52] ABŞ-ın Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya qarşı rəsmi mövqeyi Türkiyənin mövqeyinə çox yaxındır. Bu mövqe – demokratiyaya kömək, azad bazar iqtisadiyyatına yardım, regionda sülh və əməkdaşlığa maddi dəstək və beynəlxalq birlik çərçivəsində regiondakı ölkələrin inteqrasiyasına yardım göstərməkdən ibarətdir. Klinton administrasiyası Xəzər neftinə ABŞ və onun müttəfiqləri üçün alternativ enerji mənbəyi kimi baxır. Bu məqsədlə ABŞ – Türkiyə Enerji İşçi Qrupu yaradılmışdır və Klintonun enerji məsələləri üzrə xüsusi müşaviri müntəzəm olaraq Türkiyəyə səfərlər edir. Klinton administrasiyası Türkiyənin İran ərazisindən keçən boru kəməri vasitəsilə qaz idxal etməsinin əleyhinədir. Prezidentin enerji məsələləri üzrə məsləhətçisi Con Vullf Türkiyə hökumətinə Trans – Xəzər qaz kəməri layihəsinə əsas üstünlük verməklə təsir göstərir. [156, 55] Eyni

zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Avropanın Şərqiində müstəfiqi Türkiyədir. Türkiyə NATO-nun üzvüdür. Buna görə də Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsində Türkiyəyə üstünlük verilir. Xəzər neftinin Türkiyə vasitəsilə Aralıq dənizi sahilinə gətirilməsini ABŞ strateji məqsəd hesab edir. Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxistan neftini Avropa istiqamətinə yönəltməklə ABŞ İranın anti-amerikan siyasətini və mövqeyini zəiflətməyə çalışır. ABŞ Dövlət Departamenti 2001-ci il martın 12-də Türkiyə ilə Azərbaycan arasında təbii qazın (Şahdəniz) Türkiyəyə ixrac olunması dair imzalanmış sazişi alqışlayırdı. Birləşmiş Ştatlar bu sazişi, həm də Şərqi-Qərbi Xəzər nəqliyyat dəhlizini daha da möhkəmləndirmək baxımından əhəmiyyətli hesab edirdi. "Şahdəniz" yatağı Türkiyənin artmaqda olan enerji tələbatları üçün rəqabətə davamlı və etibarlı qaz mənbələrindən biridir. Həmçinin bir sıra digər rəsmi dairələrin qənaətinə görə, yeni qaz layihəsi Xəzər dənizindən Qərbi açılan enerji dəhlizinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Şahdəniz qaz və Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft boru kəməri layihələri kommersiya baxımından və hüquqi cəhətdən ayrı-ayrı layihələr olsalar da Xəzər dənizini Gürcüstandan keçməklə Türkiyə, eləcə də dünya bazarı ilə birləşdirən neft və qaz infrastrukturunun tərkib hissəsidir. ABŞ Cənubi Qafqaza hakim olmaq üçün Türkiyəni öz yanına çəkmək məcburiyyətindədir. Bakı - Ceyhan boru xətti və Türkmənistan təbii qaz layihələri türk-amerikan əməkdaşlığını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Türkiyənin bu layihələr üçün ABŞ dəstəyinə nə qədər ehtiyacı varsa, Amerikanın da Cənubi Qafqaza yerləşmək üçün Türkiyənin əməkdaşlığına bir o qədər ehtiyacı vardır. Məlumdur ki, ABŞ Türkiyənin iqtisadi, siyasi və hərbi imkanlarından istifadə etməklə regiona təsir göstərir. Regionda ABŞ-ın Rusiya və İran siyasətində də Türkiyənin iştirakı tarazlaşdırılmış siyasi mühitin formalaşmasına gətirib çıxarır.

ABŞ regionda öz strateji maraqlarını təmin etmək üçün Amerikanın köməyindən istifadə etməklə yanaşı Türkiyəyə xüsusilə Ermənistan məsələsində bəzi təzyiqlər də göstərməkdədir. ABŞ bu siyasətini "ikili standart" siyasəti kimi qəbul etməklə yanaşı təbii də qarşılaşmaq lazımdır. Belə ki, Ermənistanı Rusiya və İrandan qoparıb Qərbi inteqrasiya etməklə üçün Türkiyənin qapılarının bu dövlətin üzünə açılmasını ABŞ mühüm hal hesab edir. Türkiyə ABŞ belə mövqeyini nəzərə alaraq hələ 1990-cı illərin ortalarında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında atəşkəs imzalandıqdan sonra öz hava sahəsindəki H-50 koridorunu yenidən Ermənistan üçün açıq elan etmişdi. Bu addımı atdıqdan sonra Türkiyəni Ermənistanla təşviq edən təzyiqlər artmağa başladı. Xarici təzyiqlər içərisində ABŞ-ın təzyiqi daha güclü idi. ABŞ-dakı erməni lobbisinin fəaliyyətini nəticəsində Konqresin 1992-ci ilin oktyabr ayında qəbul etdiyi və yardıma ehtiyacı olanlara humanitar yardımın göstərilməsinə mane olan dövlətlərə "Amerika yardımını qadağan edən "Humanitar Yardım Koridoru" qanununun Türkiyəyə də tətbiq edilməsi istiqamətində tələblər gündəmə gəlməyə başladı. Hətta 2000-ci il sentyabrın 21-də Amerika Konqresi Nümayəndələr Palatasının Xarici Əlaqələr Üzrə Komitəsi 596 sayılı bəndnamə qətnamə qəbul etdi. Bu qətnamə konkret olaraq uydurma erməni soyqırımı haqqında idi. Qətnamə Amerika hökumətinin xarici siyasətində erməni soyqırımını qəbul etməyə çağırırdı. Nümayəndələr Palatasının Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri bu qətnamənin ABŞ-ın milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərəcəyini bildirərək komitə üzvlərini qətnamənin əleyhinə səs verməyə çağırırsa da sonda uydurma soyqırım məsələsi birinci mərhələni adlaya bildi. Lakin onun heç bir qanuni qüvvəsi yox idi. ABŞ prezidenti Bill Klinton qətnamə ilə bağlı öz tənqidi fikirlərini bildirərək fəalları araşdırılmasının tarixçilərə həvalə edilməsini tövsiyə etdi. Bu xəbər Türkiyədə daha böyük əks-səda doğurdu. Türkiyə parlamenti 34 bənddən ibarət hazırladığı tədbirlər planını

dünyaya bəyan edirdi. Hökumət planına daxil olan bəndlərdən biri Amerikanın Türkiyədəki İncirlik hərbi bazasından istifadəsinin məhdudlaşdırılması idi. [6]

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ABŞ Qafqaz regionu üzrə xarici siyasətinin həyata keçirilməsində həm Türkiyəni dəstəkləyir, həm də Türkiyə vasitəsilə Ermənistan istisna olmaqla Cənubi Qafqaz dövlətlərinə təsir etmək imkanına malik olur. ABŞ-ın Türkiyənin köməyinə arxalanması aşağıdakı səbəblərlə şərtlənmişdir: 1) Türkiyənin regionla sərhəddi və onun coğrafi mövqeyi; 2) Türkiyənin Cənubi Qafqaza tarixi, etnik baxımından bağlılığı; 3) Türkiyənin Cənubi Qafqazda öz milli maraqlarının olması; 4) Türkiyənin ABŞ-ın Cənubi Qafqaza yaxın olan yeganə hərbi və siyasi müttəfiqinin olması; 5) Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionuna iqtisadi və siyasi cəhətdən təsir etmək imkanının olması; 6) Türkiyənin ABŞ-ın Rusiya və İran kimi siyasi rəqiblərinin Cənubi Qafqaz regionunda maraqlarına qarşı təsir etmək imkanının olması; 7) Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının məhimsənilməsində Türkiyənin əlverişli coğrafi tranzit mövqeyindən istifadə edilməsi.

Cənubi Qafqaz siyasətində ABŞ və Türkiyənin siyasi mövqelərini birləşdirən mühüm məsələlər vardır. Bu məsələlər iki dövləti regionda siyasi müttəfiqə çevirmişdir. Cənubi Qafqazdan keçən Şərqi-Qərbi regional layihələrlə bağlı strateji maraqlara, eyni zamanda Cənubi Qafqazın ABŞ və Türkiyənin Orta Asiya siyasətinə mühüm geosiyasi roluna dair ümumi olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: a) ABŞ və Türkiyə həm özləri, həm də bölgə dövlətləri üçün mənfəətli olan regionun bütün iqtisadi layihələrini dəstəkləyirlər və bu layihələr inteqrasiya üçün əsas təməldir; b) Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələri regionun müasir geosiyasi mühitini nəzərə alsaq, ABŞ və Türkiyənin birbaşa strateji maraqlarına xidmət edən layihələrdir; c) ABŞ və Türkiyənin İran və Rusiya münasibətlərini, eləcə də Şərqi Asiyada siyasi mühitin gərginliyi baxımından Cənubi Qafqaz (Azərbaycan və Gürcüstan) ABŞ və

Türkiyənin Orta Asiyaya girişi üçün yeganə əlverişli çıxış məkanidir; ç) Xəzərin Orta Asiya hissəsindəki neft və qazın beynəlxalq bazarlara təhlükəsiz ixracı üçün bölgə əlverişli tranzit mövqeyə malikdir; d) ABŞ-ın Orta Asiya regionunu Qərbi iqtisadi cəhətdən inteqrasiya etdirmək üçün Cənubi Qafqaz vasitə amilidir; e) Region Türkiyənin Orta Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə, eləcə də Rusiya daxilində mövcud olan türkdilli qurumlarla əlaqələrində yeganə münasib hesab etdiyi bir məkandır.

II FƏSİL

Türkiyənin Qafqaz geosiyasəti

2.1. SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyənin Qafqaz regionunda geostrateji maraqları: ümumi geosiyasi aspektlər

İstər Osmanlı imperiyasının, istərsə də müasir dövr Türkiyənin Qafqazda həmişə tarixi, milli və dövlət maraqları mövcud olmuşdur. Hələ 1918-ci ilin mart ayında imzalanmış Brest-Litovsk müqaviləsi ərafəsində Osmanlı hökuməti Qars, Ördahan və Batumun Türkiyəyə ilhaqından başqa Azərbaycan və Dağıstanı özünə daxil edə biləcək ölçüdə bir islam dövləti yaratmaq planını qarşıya qoymuşdur. Ənvər Paşa Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına yönəli biləcək yeni bir rus təhdid və istilasına qarşı Qafqaz müsəlmanlarını əhatə edə biləcək böyük bir bufer dövləti yaratmağı və Osmanlı dövlətini bu şəkildə Rusiyanın təzyiqindən qoruya biləcəyini düşünürdü. [95, 31] Ancaq o dövrün siyasi prosesləri tamamilə başqa istiqamətə yönəlmişdir. Sovetlər dövründə bu regionun tamamilə Rusiyanın nəzarəti altında olması nəticəsində Türkiyənin Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsində fasilələr yarandı. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərindən strateji maraqların təmini üçün xarici siyasət strategiyası təkrarən bərpə olundu. 1921-ci il 13 Oktyabr tarixli Qars müqaviləsinə görə Qafqaz bölgəsi ilə olan bərabər əlaqələrini tamamilə kəsməyə məcbur olan Türkiyə SSRİ-nin dağılmasından sonra Qafqaz ölkələrinin müstəqilliklərini bir-birinin ardınca tanıdı. [92, 205] Türkiyənin müasir dövr Qafqaz siyasəti Türkiyənin regional və Türk dünyası siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi. (Bax, sxem 2. 4) Bu siyasətin nəticəsi olaraq Türkiyədə Milliyyətçi Hərəkət Partiyasının (MHP) lideri Alparslan Türkeş tərəfindən "Türk dövlətlərinin və qurumlarının Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Fondu" (TÜDEV) yaradıldı. Bu qurum 1993-cü ildən etibarən özünün illik yığıncağını təşkil edir. Həmin yığıncaqlarda dünyanın hər tərəfindən, o cümlədən Şimali Qafqazdan, türk

xalqlarından nümayəndələr iştirak edir. müxtəlif mədəni, sosial, iqtisadi və təhsil məsələləri müzakirə edilirdi. İlk olaraq Rusiya rəsmiləri pan-türkizim meyillərinin mümkün siyasi təsirinin Mərkəzi Asiyada və Qafqazda, həmçinin Tataristan və Başqırdıstanda həddən artıq artması imkanlarını nəzərə alaraq bu assambleyalara və rəsmi Türk xalqlarının sammitlərinə öz həyəcanını bildirmişdir. Milliyyətçi Hərəkət Partiyası Türkiyədə məskunlaşmış, Şimali Qafqazdan olan müxtəlif Türk xalqları və türk olmayan xalqlarla əlaqə saxlayır. [156, 32] SSRİ dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyinə nail olmuş türkdilli respublikalar ilə sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və Avrasiyada inkişaf etmək naminə tarixi, dili və mədəniyyəti bir kökdən olmasını nəzərə alaraq, Türkiyənin prezidenti Turqut Özalın təşəbbüsü ilə 1992-ci ilin 30-31 oktyabr tarixində, Ankara şəhərində Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə dövlətlərinin başçıları bir yerdə yığılaraq Türkdilli dövlətlərin ilk sammitini keçirdilər. 1994-cü il oktyabrın 18-19-da İstanbul şəhərində keçirilən II Sammitində bu ölkələr arasında yeni münasibətlər yarandı. Bu görüş zamanı beynəlxalq və regional problemlərə, o cümlədən Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə dair böyük fikir mübadiləsi aparıldı. Bunun əsasında "İstanbul bəyannaməsi" qəbul edildi. "Ankara bəyannaməsi"ndən fərqli olaraq burada "güc bölüşdürülərək sərhədlərin dəyişdirilməsinə yol verilməzliyin" və "BMT TŞ-nin qətnaməsinə əsasən Ermənistan və Azərbaycan arasında olan münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınmasının vacibliyi" kimi müddəalar qəbul olunmuş sənəddə öz əksini tapmışdır. [48, 21] SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyənin bu regiondakı marağı aşağıdakı amillərin təsiri ilə formalaşmışdır. Qafqaz Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin qorunması və təhlükəsizliyinin saxlanması üçün bir regiondur; Orta Asiya və Volqa-Ural bölgəsindəki türk və müsəlman ölkə və topluluqlar ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi üçün əsas ərazidir; çoxu türk və müsəlman olan və Türkiyə ilə yaxınlığı hiss edən bölgə xalqları ilə

sosial-iqtisadi və siyasi əlaqələrin qurulmasının təmin edilməsi üçün bir ərazidir, strateji yerli zənginlikləri və neft yataqlarının olması səbəbindən həm xam maddə, həm də bazar rolunu oynayan bir ərazidir. Rusiya Federasiyasının cənubi – isti dənizlərə çıxışının qarşısının alınması və Türkiyə üçün təhdid olan əsas məsələlərdə üstünlüklə saxlaya biləcək bir bölgədir. Türkiyənin Qafqaz siyasətini bu dövlətin Türk dünyası siyasətinin tərkibində tədqiq edilməsinin əsas səbəblərindən biri də Qafqazda yaşayan xalqların bir faizinin türkdilli olmasıdır. [92, 76] Tarixin ən qədim zamanlarından bəri Qafqazda və Anadoluda yaşayan türklər bir-birləri ilə davamlı şəkildə qaynayıb-qarışmışlar. Bu səbəbdən Türkiyənin Qafqaz ilə tarixi, sosial, mədəni, etnik, dil, din əlaqələrinin davam etməsi böyük fayda verməkdədir. Türkiyənin Qafqaz, eləcə də Cənubi Qafqaz siyasəti Türkiyənin Xəzər regionu siyasətinə də aiddir. Türkiyənin həm Qafqaz siyasəti, həm də Türk dünyası siyasəti xarakter və mahiyyət baxımından bir-biri ilə əlaqəlidir. Türkiyə Cənubi Qafqaz siyasətini region dövlətləri ilə birbaşa münasibətlər qurmaqla həyata keçirir. Şimali Qafqaz bölgəsinə aid siyasəti isə bu bölgənin Rusiyanın daxilində olduğu nəzərə alınaraq Rusiya ilə münasibətlər zəminində formalaşır. (Bax, sxem 2.1 və sxem 2.2) Şimali Qafqaz xalqlarından osetinlər, adıgələr (çərkəz) və Abxazların Türkiyədə yaşayan nümayəndələrinin sayı Şimali Qafqazdan heç də az deyildir. Bunlardan Türkiyəyə gələnlər müsəlman, Qafqazda qalanlar isə xristiandırlar. Çeçenlərin sayı isə Türkiyəyə nisbətən Şimali Qafqazda daha çoxdur. Bel bir fikir mövcuddur ki, Türkiyədəki Qafqaz mənşəli xalqların yerləşmə məskənləri, ittifaqları Türkiyə dövləti tərəfindən təhlükəsizlik və həyata keçiriləcək yeni siyasət baxımından yaxından izlənilib fəydanımağa möhtacdirlər. Türk dünyası mədəni birliyinin saxlanılması imkanı böyük ölçüdə coğrafi birliyin saxlanması ilə əlaqəlidir. Anadolu Qafqaz-Türkiyə coğrafi birliyinin önündəki coğrafi əngəl isə Ermənistandır.

Hal-hazırda Türkiyənin Qafqaz, xüsusən Cənubi Qafqazda iqtisadi, hərbi-siyasi, təhlükəsizliyi təmin etmək, regionun sosial, elm, mədəniyyət və digər sahələrin inkişaf etdirmək, eyni zamanda etnik və dini maraqları mövcuddur. Bu maraqlar cəmləşərək Türkiyənin Qafqazda ümumi geosiyasi-strateji marağını formalaşdırır. (Bax, sxem 2.3) Bu maraqlar çərçivəsində iqtisadi maraqlar mühüm rol oynayır. Türkiyənin Cənubi Qafqazda iqtisadi maraqları neft və qeyri-neft sektorunda cəmləşmişdir. Cənubi Qafqazda Rusiyanın öz üstünlüyünü əldən verməsindən istifadə edərək Türkiyə 90-cı illərin əvvəllərindən burada siyasətini fəallaşdırmışdır. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın bir çox ölkələri Türkiyənin vasitəsilə Avropaya çıxmağa, Qərbi dövlətləri ilə birləşməyə çalışırlar. Region Türkiyə iş adamları üçün böyük mənimsənilməmiş bazar, habelə Mərkəzi Asiyaya əlverişli tranzit yoludur.

Türkiyənin regionda əsas strategiyalarından biri də təhlükəsizliyin təmin edilməsi və hərbi-siyasi maraqlardır. Türkiyə Qafqazın sabitliyinə çox əhəmiyyət verir. Qafqazda sabitliyin və sülhün saxlanması üçün hal-hazırda üç razılışma təşəbbüsü mövcuddur. Bunlardan **birincisi**, Ermənistan tərəfindən təklif edilən, Rusiya, Türkiyə, İran, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edən "Regional Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Paktı"dır. **İkincisi**, Azərbaycan tərəfindən irəli sürülən "Cənubi Qafqaz Təhlükəsizlik Paktı"dır. Bunun birincisindən fərqi İranın kənarında qalması və əvəzinə ABŞ-in Pakta daxil olmasıdır. **Üçüncüsü**, Süleyman Dəmirəlin Gürcüstana səfəri zamanı təklif etdiyi "Qafqaz Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Paktı"dır. Burada dövlətlərin tərkibi Azərbaycanın təklif etdiyi formadaır. Onunla yanaşı bunun ATƏT-in himayəsi altında qurulmasını təklif etmişdir. [92, 159] Türkiyə sülh və sabitliyə ona görə yardım edir ki, Qafqaz münaqişə deyil, əməkdaşlıq regionu olsun, mübahisələr dinc yolla həll edilsin. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Türkiyə ATƏT, BMT və NATO kimi

beynəlxalq qurumlarla çalışır. Türkiyə həmçinin Qafqazda regional təşəbbüslərə himayədarlıq edir. Məsələn, 1992-ci ilin iyun ayında Türkiyə Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının yaradılmasına kömək etmişdir. Bu orqan iqtisadiyyat və texniki sahələrdə hökumət və qeyri-hökumət səviyyəsində əməkdaşlığı gücləndirməklə regional stabilləşməni inkişaf etdirmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Türkiyənin digər məqsədi Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinə dəstək verməkdir. Rəsmi xəttə müvafiq olaraq Türkiyənin Qafqaza hərbi cəhətdən müdaxilə etmək planı yoxdur. Türkiyə silahlı qüvvələri, Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin köməyi ilə Azərbaycan Gürcüstan hərbiçiləri ilə yaxın əlaqələri inkişaf etdirmək üçün çox cəhd edir. Bu siyasətin sübutu olaraq 1998-ci ilin fevral ayında Türkiyə generalı Çevik Bir Vaşinqtonda qeyd etdi ki, Mərkəzi Asiya və Qafqazdan təqribən 2300 nəfər kursant Türkiyə hərbi kolleclərində təhsil alır və başqa 1700 nəfər isə Türkiyədə hazırlıq kursları keçir. [156, 23]

Türkiyənin Qafqazda həyata keçirdiyi sülh siyasətinə dair müəyyən baxışlar vardır. Bu baxımdan Almaniyanın Fridrix Ebert Fondunun 2001-ci il noyabrın 26-27-də "Cənubi Qafqaz dondurulmuş münaqişələrin qeyri-stabil regionu" mövzusunda Berlində keçirdiyi konfransda Türkiyədən olan nümayəndə Gündüz Aktan çıxış edərək bildirdi: "Biz deyirik ki, regiondakı münaqişələrin sülh yolu ilə və beynəlxalq hüquq normaları ilə həll üçün imkanlar mövcuddur. Biz başa düşürük ki, bizim hamımız Qafqazda sabitliyin yaradılmasında maraqlıyıq və bu region ölkələrinə öz aralarında və qonşu dövlətlərlə, məsələn, Türkiyə ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə imkan yaradar və nəticədə regional müstəqilliyə gətirib çıxarar. Cənubi Qafqazda belə bir mühitə nail olunması Türkiyəyə intensiv olaraq region ölkələri ilə mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmağa imkan verir. Nəticəsi Türkiyə iqtisadiyyatı və bütünlükdə bizim Qərbi qonşularımızla münasibətlər üçün müsbət olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Abxaziya və Dağlıq Qarabağdakı münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsinin axtarışı daha vacibdir. Biz iki cür yanaşmanı işləyirik: bir tərəfdən ikitərəfli əsaslara imkan daxilində daha çox yanaşmağa cəhd edirik, digər tərəfdən isə beynəlxalq təşəbbüsdən istifadə edirik" [99, 140]. Türkiyə Azərbaycan və Gürcüstanın bölgədə iqtisadi və siyasi inteqrasiyasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu məqsədlə 2000-ci il aprelin 8-də Bakıda Türkdilli dövlət başçılarının VI Zirvə görüşündə Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl çıxış edərək belə bir fikir də söylədi ki, Türkiyə qardaş ölkələrin iqtisadiyyatlarının dünyaya açılmasına və inkişaf etməsinə dəstək verir. Qafqaz Türkiyənin Avrasiya siyasətində strateji əhəmiyyətə malikdir. Bir Qafqaz dövləti olaraq bu bölgədə daim sülh və sabitliyin təmin edilməsi Türkiyənin əsas məqsədidir. Türkiyənin təkamülü və istiqaməti Qafqaz dövlətlərinin gələcəyində əsas rol oynayır. Əgər Türkiyə Avropa Birliyinə girsə və Avropa onun üzünə qapılarını bağlamasa, onda, Qafqaz ölkələri yəqin ki, Avropa orbitinə daxil olacaqdır. Bu isə onların istədiyi perspektivdir. Lakin əgər Türkiyənin avropalaşması daxil və ya xarici səbəblərdən uğursuzluğa düşər olarsa, Gürcüstan və Ermənistanın Rusiya maraqlarına uyğunlaşmaqdan başqa əlacı qalmayacaqdır. Bu halda onların gələcəyi Rusiya münasibətlərindən Avropaya doğru inkişaf edəcəkdir. Trabzon Zirvə görüşü (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan prezidentlərinin görüşü) böyük geosiyasi əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, Cənubi Qafqaz Qara dəniz bölgəsində təcridən Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstandan ibarət müstəqil məhəlli "üçlük" əmələ gəlir ki, onları ümumi iqtisadi mənafe və bununla bağlı siyasi mənafe birləşdirir. Burada Xəzər nefti birləşdirici amil rolunu oynaya bilər. Qeyd edilən fikirlərlə razılışaraq bildirmək olar ki, Qafqazın sabitliyi və inkişafı elə Türkiyənin gələcək inkişafına xidmət edir. Məhz Türkiyə bütün imkanları ilə bu amillərin qorunmasına çalışmalıdır. Türkiyənin elə müasir Qafqaz siyasəti, xüsusilə

Azərbaycan və Gürcüstanla münasibətlərinin yaxşılaşdırılması etibarlı Ankaranın regiondakı uğuru kimi dəyərləndirilməlidir.

Türkiyə Cənubi Qafqazda özünün həm Gürcüstan, həm də Azərbaycanla münasibətlərini müsbət istiqamətdə inkişaf etdirməkdə maraqlıdır. Bu mövqedə dayanmaqda Türkiyənin başlıca məqsədi regionun iqtisadi və siyasi inkişafını təmin etmək, regional (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Ərzurum qaz kəməri, İpək Yolu layihəsi və digərləri) iqtisadi layihələrin reallaşması üçün sabitlik yaratmaq. Azərbaycan və Gürcüstanı Qərba inteqrasiya etdirmək məqsədindədir və bu istiqamətdə çalışır. Türkiyənin regionda yeganə problemi onun dövlət sərhədlərinin hütüvlüyünü qəbul etmək istəməyən, ərazi iddiası ırəlil sürən, "qondarma soyqırım"ı beynəlxalq aləmdə qəbul etdirməyə çalışın, Türkiyənin regionda əsas strateji partnyoru hesab edilən Azərbaycanın ərazilərini işğal edən və regionun siyasi hütüvlüyündə "parçalayıcı" mövqə tutan Ermənistandır. Ermənistanın bu mövqeyinə görə Türkiyə Gürcüstanla Azərbaycan arasında sıx münasibətlərin olmasında da maraqlıdır. Bununla əlaqədar onu qeyd etmək olar ki, 1998-ci il aprelin 26-da Türkiyə Respublikasının prezidenti S.Dəmirəlın dövrü ilə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Trabzon şəhərində üç ölkə arasında imzalanmış birgə bəyannatda prezidentlər ölkələr arasında yaranmış xüsusi dostluq, mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq münasibətlərini bundan sonra da genişləndirməyə və dərinləşdirməyə hazı olduqlarını, bölgədə təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunması sahəsində birgə səyləri həm regional səviyyədə, həm də daha geniş beynəlxalq səviyyədə daha da gücləndirməyin vacibliyini qeyd etdilər, Tbilisi bəyannaməsində- "Dinc Qafqaz" bəyannaməsində ifadə etdikləri prinsiplərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş səyləri tamamilə dəstəklədiklərini təsdiq etdilər. Prezidentlər Xəzər hövzəsinin enerji daşıyıcılarının nəql olunmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi, Transxəzər və Transqafqaz boru

kəmərləri şəbəkələrinin daxil olduğu Şərqi-Qərbi energetika dəhlizinin inkişafını, İpək Yolunun bərpa olunmasını, TRASEKA Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin üstün əhəmiyyətini vurğuladılar və bu məqsədlə, həmən dəhlizin müühüm tərkib hissəsi kimi, Tbilisi - Qars dəmir yolu magistralının inşasını sürətləndirməyin zəruri olduğunu bəyan etdilər. [22, №94, 28.04.1998]

Türkiyənin Qafqaz strategiyasında Gürcüstanla olan münasibətlər mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər Türkiyənin Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsidir (Bax, sxem, 2.1) Türkiyə ilə Gürcüstan arasındakı müasir münasibətlər 1989-cu ildə Şərqi sərhəd qapısının açılmasından sonra başladı. SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyə Gürcüstanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 16-da tanıdı. Türkiyə ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il may ayının 22-də yaradıldı. [94, 377] Türkiyə ilə Gürcüstan arasında tam diplomatik münasibətlər isə 1992-ci ilin may ayından sonra ABŞ və Almaniyanın Tbilisi ilə diplomatik kanallarını açdıqdan sonra yarandı. Türkiyə rəsmiləri bu vaxtdan əvvəl yeni yaradılmış türk dövlətləri ilə əlaqələrin genişlənməsinə başlarını qatmışdılar və Dağlıq Qarabağ problemi ilə məşğul olurdular. 1992-ci ilin mart ayında Eduard Şevardnadzenin Dövlət Şurasına sədrliyi vəzifəsinə gələnə qədər Gürcüstanda vəziyyət çox gərgin idi. Bu zaman Xəzər neti və qazı üçün tranzit kimi Gürcüstanın əhəmiyyəti tanınmırdı. Beləliklə, Türkiyə rəsmiləri Gürcüstanla diplomatik əlaqələr yaratmaqda tələmirdilər. 1992-ci ilin iyul ayında Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəl ilk dəfə olaraq Gürcüstana rəsmi səfər etdi. Dostluq müqaviləsi, ticarət, mədəniyyət, təhsil və nəqliyyat sahəsində digər müqavilələr imzalandı. E.Şevardnadze 1992-ci il iyun ayında İstanbulda keçirilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının ilk sammitində iştirak etdi. Türkiyənin Gürcüstanla olan münasibətləri Gürcüstan tərəfindən müsbət qarşılandı. Belə ki, Gürcüstanın Ankaradakı səfiri Taniel Lebnadzenin fikrincə, Gürcüstan

üçün Türkiyə əhəmiyyətli bir ölkədir. Həm qonşudur, həm böyük bir dövlətdir, həm də Gürcüstanın strateji tərəfdaşdır. Qafqaz siyasətində sözü keçən, Qafqaz problemləri ilə doğrudan-doğruya əlaqəli olan bir dövlətdir. Gürcüstanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri Türkiyədir. Türkiyə ardıcıl olaraq Gürcüstanın müstəqillik yolundakı hərəkətlərini və nailiyyətlərini dəstəkləyən, Gürcüstan ilə iqtisadi əlaqələri gücləndirərək iqtisadi vəziyyətini düzəltməyə çalışın və daha yüksəkliklərə çıxartmaq istəyən bir ölkədir. Türkiyə üçün Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin olması çox faydalıdır. Çünki Türkiyənin Qafqaz, Gürcüstan, Azərbaycan və Orta Asiya ilə tarixi əlaqələri vardır. Qardaşlıq və etnik bağlılığın olduğu Xəzər bölgəsi ilə son dərəcə yaxşı və gözəl əlaqələr qurmasında Gürcüstan və Cənubi Qafqaz çox önəmli körpü rolunu oynayır. Bunun üçün Gürcüstanın istiqlalı, iqtisadi rifahı Türkiyə üçün çox mühüm bir məsələdir. Türkiyə ilə Gürcüstan arasında enerji sektorundan kənar iki faydalı layihə mövcuddur. Birinci layihə Rize-Poti dənizaltı fiber optik kabel layihəsidir. Bu layihənin dəyəri təxminən 6 milyon dollardır. Bu layihə gerçəkləşərsə, Gürcüstan, Orta Asiya cümhuriyyətləri və Qafqaz ölkələri Türkiyə üzərindən Avropaya açıla biləcəkdir. Türkiyə ilə Gürcüstan arasındakı enerji sektorundan kənar ikinci layihə ikili münasibətlərə daha da yaxından kömək göstərəcək üçüncü sərhəd qapısının açılmasıdır. İki sərhəd qapısı Sarp və Posof (Ahıska) fəaliyyətdədir. Gələcəkdə həyata keçirilə biləcək digər bir layihə də Kars - Tiflis dəmir yolu xətti layihəsidir. [88, 137-138] Türkiyə-Gürcüstan münasibətlərinin davamı olaraq 1998-ci ildə Tbilisidə Eduard Şevardnadze ilə bu ölkədə rəsmi səfərdə olmuş Türkiyənin baş naziri Məsud Yılmaz arasında energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sənəd imzalanmışdır. Sənədin imzalanması mərasimində qeyd edildi ki, Bakı - Ceyhan neft kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi sahəsində iki ölkənin əməkdaşlığı başlamır. Tərəflər Qafqazı qaz kəmərinin çəkilişində də

əməkdaşlığın zəruriliyini vurğuladılar. 1998-ci ilin mart ayında Tbilisidə Gürcüstanla Türkiyə arasında ikitərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi haqqında 4 hökumətlərarası sənəd imzalandı. Qafqaz dənizdə sərhəd məsələlərində əməkdaşlıq haqqında; idman sahəsində əməkdaşlıq haqqında; iki ölkənin patent xidmətləri arasında əməkdaşlıq haqqında; 1998-2000-ci illərdə təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində proqramların mübadiləsi haqqında. [22, №61, 17.03.1998] Türkiyənin Orta Asiya siyasətində Gürcüstan əlverişli coğrafi-tranzit mövqeyə sahibdir. (Bax, sxem 1. 3) Türkiyənin Azərbaycan və Orta Asiya respublikaları ilə əlaqələri Gürcüstan üzərindən də həyata keçirilir. Gürcüstan 1421 km-lik dəmiryoluna sahibdir. Dəmiryolları Gürcüstanı Rusiyaya, Qara dəniz limanlarına, Bakıya və Yerevana bağlayır. Ayrıca Gürcüstanın Qara dəniz limanlarını Tbilisi yolu ilə Azərbaycana və müasir hava limanlarına bağlayacaq bir xəttlə avtomobil yolu inşa etmək planı da vardır. Gürcüstanın Qara dənizdə üç böyük limanı Poti, Batumi və Saxumi limanları vardır. Tranzit olaraq Azərbaycan, Ermənistan və Orta Asiyadakı türk cümhuriyyətlərindən Poti və Batumi limanları vasitəsilə yük daşınır. [87, 10-11]

Türkiyə Qafqazdakı strateji maraqlarını təmin etmək üçün Azərbaycanla yanaşı Gürcüstan iqtisadiyyatının inkişafına da kömək göstərir. 1999-cu il dekabrın 31-nə qədər Türkiyənin Gürcüstana ayırdığı Eximbank kreditlərinin məbləği limit olaraq 50 milyon dollar idi. 2000-ci ilin mart ayına qədər bu məbləğdən 41,5 milyon dollar istifadə edilmişdir. [94, 427] Gürcüstanla Türkiyə arasında 1992-ci ildə ixracın həcmi Türkiyədən Gürcüstana 6,03 mln. dollar, idxalın həcmi 5,07 mln. dollar olmuşdursa, 1998-ci ildə Türkiyə ixrac etdiyi məhsulların miqdarı 164,14 mln. dollar, idxal etdiyi məhsulların miqdarı isə 91 mln. dollar olmuşdu. [156, 36]

Türkiyənin Gürcüstanda hərbi-siyasi və təhlükəsizliyi təmin etmək maraqlarına Gürcüstan ordusunun NATO standartları səviyyəsində hazırlanması strategiyası daxildir.

Türkiyə ABŞ-dan sonra Gürcüstana yardım göstərən ikinci ən böyük dövlətdir. Bu yardım əsasən hərbi hazırlığa yönəldilmişdir. Hərbi köməyin əsas hissəsi hərbi şəxsi heyətin hazırlanmasına və hərbi kazarmaların təmirinə sərbəst olunur. 1999-cu ildə Türkiyə ilə Gürcüstan arasında 5 il müddətinə hərbi əməkdaşlıq haqqında protokol imzalandı. Türkiyə Gürcüstanın Kacəri hərbi tədris mərkəzini kompüterlərlə və dil öyrətmə təlimatları ilə təmin edir. Türkiyə Kosovadakı türk batalyonunun tərkibində 34 nəfər hərbiçidən ibarət Gürcüstan bölüyünün 1 ay müddətinə xüsusi hazırlanmasını, bu bölüyün ərzaq təminatını və üzvlərə əmək haqqının ödənilməsini də öz üzərinə götürmüşdür. [143, 135] Türk – gürcü münasibətlərində hərbi yardımlar xüsusi olaraq 1990-cı ilin ikinci yarısından sonra ortaya çıxan və inkişaf edən bir sahədir. 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən rus-gürcü münasibətlərində gərginliyin yüksəlməsinə paralel olaraq Gürcüstan rəsmiləri milli ordu qurulması fəaliyyətinə xaricdən dəstək axtarışına girdilər. Gürcüstanın Rusiyanın hərbi təsirindən uzaqlaşmasında və Tbilisidə sabitliyin saxlanması üçün Ankara yardım etdi. Bu çərçivədə Gürcüstanla 1996-cı il aprelin 4-də imzalanan "Hərbi əməkdaşlıq müqaviləsi"nin ardınca 1997-ci il iyulun 14-də "Hərbi təlim əməkdaşlıq müqaviləsi" imzalandı. Türkiyənin hərbi yardımları Gürcüstan ordusunun NATO standartlarına uyğun təşkilatlanması, döyüş imkan və qabiliyyətinin əldə edilməsi və artırılması, təlimatlandırılmış şəxsi heyətə olan ehtiyacın ödənilməsi, xüsusi birlik və digər birliklərin hazırlanması, təchizatlara olan ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmişdir. 1998-ci ildən hal-hazırda qədər Türkiyə silahlı qüvvələrinin Gürcüstan ordusuna təchizat və məhsul yardımlarının həcmi 30 milyon ABŞ dollarını aşmışdır. [96, 432-433] 1997-ci ildən etibarən Gürcüstanın zabitləri Türkiyədə hazırlanırlar. 1998-ci ildə Türkiyə Gürcüstana müdafiə məqsəd ilə 5,5 milyon ABŞ dolları məbləğində maliyyə yardımı ayırdı.

1999-cu ilin iyun və 2000-ci ilin aprel aylarında Türkiyə Gürcüstan hərbsinin müasirləşdirilməsi üçün gələcəkdə 1,7 milyon və 4 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait verməyə qərarlaşdırdı. Gürcüstana su sərbəzlərini qorumaq üçün iki ədəd patrul qayıtı verdi. 1997-ci ilin may ayında Ankaraya səfəri zamanı Gürcüstan parlamentinin Müdafiə və Milli Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Revaz Adamiya təklif etdi ki, Türkiyə Abxaziyada yeni sülhməramlı qüvvə yerləşdirə bilər. Qeyd edildiyi kimi, ilk dövrlərdə Türkiyə Gürcüstanda hərbi bazaların yerləşdirilməsində ehtiyatlı olmağa çalışdı. Eyni zamanda Gürcüstan da mövcud geosiyasi şəraiti nəzərə alaraq bu məsələyə ehtiyatlı yanaşırdı. Məsələn, 1999-cu ilin mart ayında Tokioda çıxış edən Eduard Sevardnadze daha çox real olaraq bildirdi ki, Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlıq Türkiyə hərbi bazalarının Gürcüstanda yerləşdirilməsinə gətirib çıxarmayacaqdır. Gürcüstan pıyada qüvvələrinin kiçik bir kontingenti türk sülhməramlıları ilə birlikdə Kosovoda iştirak edir. [156, 25]

Türkiyə Gürcüstanda münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsində strateji baxımından maraqlıdır. Məsələn, Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl 1995-ci il dekabrın 7-də Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan parlamentində çıxışında belə bir fikir səsləndirdi ki, Qafqazda Azərbaycan ilə Ermənistan arasında mövcud olan problemlərdən başqa, ümumi qonşu olan Gürcüstanda Abxaziya və Osetiya problemlərinin mövcud olması da Türkiyə üçün ciddi bir narahatlıq mənbəyidir. Buna görə də Qafqazdakı münaqişələrin, o cümlədən Yuxarı Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllini tərəflərdən sonra bəlkə də ən çox arzu edən ölkə Türkiyədir. Bu baxımdan bu regionda sülhün və ictimai-amanlığın yenidən qurulması Türkiyə üçün çox əhəmiyyətlidir. [22, №237, 09.12.1995] Abxaziya məsələsində Türkiyənin rəsmi mövqeyi budur ki, mübahisələr dinc yolla həll edilməlidir, Gürcüstanın ərazi bütövlüyü qorunmalıdır. Bununla belə, rəsmi Tbilisi Türkiyədəki böyük abxaz

icmasının həliyyəindən narahət olur. Çünki bu icma (birlük) Türkiyə hakimiyyətinə Abxaziya münasibətdə daha çox müdafiəedici xətt götürmək üçün təsir etməyə təşəbbüs göstərir. Türkiyə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü hər zaman dəstəkləyir. Məsələn, Türkiyədə təqribən abxaz mənşəli 700.000 nəfər türk vətəndaşı vardır. 1996-cı ilin sentyabr ayında Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi bəyan etdi ki Gürcüstanda yaşayan abxazlar Türkiyəyə uzun müddətli daxil olmaq üçün Suxuminin deyil, Gürcüstanın mərkəzi hökumətinin verdiyi pasportlardan istifadə etməlidirlər. [156, 33] Türkiyə Gürcüstan-Abxaziya mübahisəsində əsas marağını qoruyub saxlamışdır. Beş nəfər zabıtdən ibarət Türkiyə kontingenti Gürcüstanda BMT müşahidəçi missiyasının tərkibindədir. Bu missiya Gürcüstanla Abxaziya qüvvələri arasında monitorinq keçirir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi məsələlərində Türkiyə "gücləndirici" (facilitator) rol oynamağa təşəbbüs göstərsə, Gürcüstan - Abxaziya münaqişəsində "vasitəçi" (mediator) rol oynamağa çalışır. [156, 16] Türkiyə ilə Gürcüstan arasında münasibətlərdə Gürcüstanın Türkiyə ilə sərhəddində olan Acarıstan muxtar qurumu problem yaradırdı. Tbilisi Türkiyə ilə Gürcüstanın cənub-qərbində yerləşən və iki dövlət arasındakı çox mühüm avtomobil yoluna, dəmiryoluna və gəmiçiliyə malik olan, əhalisinin əksəriyyətini müsəlman gürcülər təşkil edən Acarıstan muxtar qurumu ilə iqtisadi əlaqələrinin olduqca təsiredici qüvvə ola bilməsindən narahət olurdu. Türkiyə də həmçinin Acarıstan lideri olmuş A. Abaşidzemin Tbilisi ilə münasibətlərinin anlaşılmaqlığına görə iqtisadi cəhətdən əziyyət çəkirdi. Başlıca problem Acarıstana daxil olan məhsullara gömrük rüsumunun yığılmasına görə hansı tərəfin məsuliyyəti ilə əlaqədar idi. Nəticədə Batumi limanına daxil olan və Tbilisiyə gedən Türkiyə məhsulları üçün gömrük rüsumları iki dəfə - bir dəfə Acarıstana, bir dəfə də Gürcüstanın mərkəzi hakimiyyətinə ödənilirdi. [156, 15]

Türkiyənin Gürcüstandakı strategiyasına dair aşağıdakı həzi müsbət amilləri qeyd etmək olar. 1) Gürcüstan Qafqaz dövləti olaraq Türkiyənin region maraqları zərərinə aiddir; 2) Gürcüstanın əlverişli coğrafi mövqeyi Türkiyənin Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır; 3) Gürcüstan Türkiyə üçün əlverişli iqtisadi bazardır; 4) Siyasi baxımından Gürcüstan Türkiyə ilə Rusiya arasında „bufər zona“ rolunu oynayır; 5) Türkiyənin Orta Asiya siyasətində Gürcüstanın əlverişli coğrafi mövqeyi vardır.

Türkiyənin Qafqazın digər bir dövləti olan **Ermənistanla** da münasibətlərini normalaşdırmaq strategiyası mövcuddur. Türkiyə-Ermənistan münasibətləri Türkiyənin region siyasətinə aiddir. (Bax, sxem 2.1) Bu strategiyamı hələ 1990-cı illərin əvvəllərindən həyata keçirmək başlıca məqsəd olmuşdur. Lakin Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi Türkiyəni bu strategiyasını həyata keçirməyə imkan vermir. Problemlərin yaranması ehtimalını qabaqcadan nəzərə almayaraq Türkiyə 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistanı beynəlxalq hüququn subyekti kimi qəbul etmişdi. Belə ki, Cənubi Qafqazın digər ölkələri ilə yanaşı Türkiyə Ermənistanın da müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 16-da tanıdı.

1991-ci ilin aprel ayında Türkiyənin Moskvadakı səfiri Volkan Vural Türkiyənin ilk rəsmi soxsi kimi Yerevanda olmuşdu. Ermənistan lideri Ter - Petrosyanla yaxşı qonşuluq münasibətlərinin müqaviləsi layihəsi də hazırlanmışdı. Türkiyə Ermənistanın müstəqilliyini tanıdıqdan sonra Yerevanda Türkiyə konsulluğu açılmışdı. Hətta 1992-ci ilin əvvəllərində Türkiyənin Ermənistanla səfiri təyin olundu və səfir öz postuna getməyə hazır idi. Türkiyə Ermənistanla ikitərəfli razılaşmanın ödə edilməsini, Ermənistanın ona qarşı heç bir ərazi iddiası olmadığını bəyan etməsini gözləyirdi. Lakin bu razılaşma baş tutmadı və tan diplomatik əlaqələr qurulmadı. Ancaq Ermənistan 1992-ci ilin yanvar ayında Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq

Konfransın üzvü olduğdan sonra Türkiyə ilə arasındakı sərhəddi olduğu kimi qəbul etməyə məcbur oldu.

Ermənistan parlamentinin 1991-ci ilin fevralında Qars müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş Türkiyə-Ermənistan sərhədlərini tanımadığı haqqında qərarından sonra Türkiyə 1992-ci ilin yazında Ermənistana yazılı olaraq iki ölkə sərhəddini tanıdığını bəyan etməyincə diplomatik əlaqələr qurmayacağını bildirdi. [94, 408] Ermənistan parlamentinin 1991-ci il avqustun 23-də qəbul etdiyi müstəqillik aktının 11-ci maddəsində "Ermənistan dövləti 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi və Qərbi Ermənistanda həyata keçirilən soyqırımın beynəlxalq aləmdə qəbul edilməsi üçün irəli sürülən cəhdləri dəstəkləyəcəkdir" ifadəsi yer aldı. "Qərbi Ermənistan" dedikdə Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsi nəzərdə tutulurdu. [96, 414-415] Lakin Ermənistanın tamamilə Rusiya və İrandan asılı vəziyyətdə olan ağır iqtisadi vəziyyəti bu dövləti Türkiyə ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri qurmaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. Hələ 1992-ci ilin ilk aylarında bəzi türk iş adamları Yerevana dəvət edilməsi və Trabzon limanından istifadə etmək üçün bu iş adamlarının vasitəçilik etmələri istənilmişdi. 1992-ci ilin ikinci yarısında Türkiyə Avropa Birliyinin xətti ilə yüz min ton buğdanın Ermənistana verilməsinə yardım etmişdi. Eyni zamanda enerji cəhətdən böhran keçirən Ermənistana enerji köməyi göstərilmişdi. [96, 415] Türkiyə Ermənistana 1992-ci ildə 3 milyon dollar məbləğində məhsul ixrac etdi. İdxal isə cəmi 30 min dollar məbləğində idi. 1994-cü ildə isə ixracın həcmi cəmi 120 min ABŞ dolları məbləğində idi. İdxal isə olmamışdı. 1994-cü ildən sonra Ermənistanla Türkiyə arasında idxal-ixrac əməliyyatları həyata keçirilmədi. [156, 36] Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu işğal edildikdən sonra 1993-cü ilin aprel ayında Türkiyə Ermənistana embarqo tətbiq etdi. Münasibətlərin normallaşması üçün uğursuzluqlara baxmayaraq, Türkiyə 1992-ci ilin iyun ayında Ermənistanın Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvlüyünə

qəbul etdirdi. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində telekommunikasiya, nəqliyyat, təhsil və ətraf mühit sahəsində müxtəlif layihələrdə iştirak və ticarətin liberallaşması üçün müzakirələr keçirildi. Türkiyə və Ermənistan arasındakı münasibətlərin yaxşılaşması üçün eyni zamanda hər iki tərəfdən də bəzi qurumlar cəhd göstərirlər. Bəzi türk və erməni iş adamları münasibətlərin normallaşdırılıb inkişafı üçün və sərhədlərin açılması məqsədi ilə səylər göstərirlər. Bu məqsədlə 1997-ci ildə bir Erməni - Türk əməkdaşlığını inkişaf etdirmək üçün ortaq komitə yaradılmışdır. Ayrıca olaraq 2002-ci ildə "Türk - Erməni Əlaqələndirmə Komissiyası" ("Türk - Erməni Ulaşdırma Komissiyası" - "TARC") yaradıldı. Lakin dövlətlərarası münasibətlərin normallaşması üçün Türkiyə hesab edir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ədalətli yolla həll edilməli. Ermənistan uydurma soyqırım iddialarından və eləcə də Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarından əl çəkməlidir. [96, 416] Ermənistanla Türkiyə arasındakı münasibətlərə zərər vuran daha bir amil də Ermənistanın Türkiyənin problemləri olduğu qonşuları ilə Türkiyənin əleyhinə olaraq ittifaq yaratmaq axtarışlarına girməsi səbəbidir. Rus əsgərləri Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinə yerləşdirilmiş və Ermənistan Türkiyəyə qarşı silahlandırılmışdır. Ermənistanın ayrıca olaraq İran, Suriya və Yunanıstan ilə təhlükəsizlik sahəsində yaxınlaşma məsələsi Türkiyəni narahat edir. Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinə zərər vuran daha bir amil də ASALA terror təşkilatının Türklərə qarşı fəaliyyəti. Ermənistanın və digər dövlətlərdə yaşayan ermənilərin PKK-nı dəstəkləməsi amildir. Türkiyə bütün bu problemlərə baxmayaraq, Ermənistanı öz mövqeyindən çəkəndirmək üçün müəyyən liberal addımlar atmışdır. Türkiyənin bəzi iş adamlarına Ermənistanla qeyri-hökumət səviyyəsində iqtisadi-ticarət əlaqələri yaratmağa imkan verirdi.

Bela ki, 1996-cı ilin yazından başlayaraq Türkiyə mətbuatı ilk öncə çox ehtiyatla, daha sonradan isə yavaş-

yavaş, qonşu Ermənistanla Şərqi sərhəd məntəqəsi olan Qars şəhəri vasitəsilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin təşkili üçün mövcud olan imkanlar haqqında Türkiyə ictimaiyyətinin rəyini qabaqcadan öyrənməyə çalışırdı. "Sabah" qəzetinin 1996-cı il 13 iyul tarixli sayında Türkiyə və Ermənistan arasında "H-50" adlı humanitar hava dəhlizinin açılışı haqqında məlumat verildi. "Axsam" və "Hürriyyət" qəzetləri 1997-ci il 11 mart tarixdəki nömrələrində Yerevan və Trabzon arasında hava xəttinin açılışı haqqında məlumat verdilər. Xəbərdə göstərilirdi ki, uçuş reysləri YAK-40 tipli təyyarələr vasitəsilə, özəl anonim kampaniya olan "QOLDEYR" tərəfindən həyata keçirilir. [46, 50-52] "Erməni lobbisi" adlanan Türkiyəli iş adamlarından ibarət olan bir qrup Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhədləri açmaq və iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsini genişləndirmək məqsədilə öz ermənistanlı həmkarları ilə işlər görür. Ermənistanla münasibətləri normalaşdırmaq üçün Türkiyə hökumətinə təzyiq edirlər. Bu məqsədlə 1997-ci ilin may ayında Türk-Erməni Birgə Biznesin İnkişafı Komitəsi yaradıldı. 1997-ci ilin avqust ayında bu komitə özünün ilk yığıncağını keçirdi. Həmin ay Türkiyə və Ermənistan iş adamları arasında bank sahəsində, investisiya və toxuculuq istehsalı sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək haqqında və Ermənistanda Türk Ticarət Mərkəzinin açılması haqqında protokol imzalandı. Üç aydan sonra Ermənistan biznesmenlərindən ibarət nümayəndə heyəti Türkiyənin Ticarət və Sənaye naziri ilə Ankarada qeyri-rəsmi danışıqlar apardılar. [156, 37] Lakin dövlət xətti ilə iki ölkə arasında münasibətlərin qurulması müəyyən səbəblərdən Türkiyə tərəfindən daima narazılıqla qarşılanır. Bu siyasətin nəticəsi olaraq 1999-cu il yanvarın 24-də Türkiyənin TRT televiziya kanalı ilə yayımlanan "Siyasətin nəbzi" verilişində iştirak edən Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl öz ölkəsinin xarici siyasətindən danışarkən bildirdi: "Açıq deyirəm ki, Azərbaycanı incidən hər şey bizi də incidir. Ona görə deyirik ki, Azərbaycanla müttəfiq qalım, o zaman Türkiyənin

yollarından, sərhədlərindən, limanlarından, hər şeydən faydalanacağımsız. Türkiyənin heç kəsə qarşı düşmənçiliyi yoxdur. Bir milyon azərbaycanlı yerindən -yurdundan didərgin düşmüşdür. Buna biz də, heç kim də yaxşı deyə bilməz." [22, №18, 26.01.1999] Ermənistan da son dövr beynəlxalq və regional vəziyyəti nəzərə alaraq Türkiyə ilə münasibətləri normalaşdırmaq məqsədini güdür. Hələ 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda tarixi Böyük İpək Yolunun bərpasına dair keçirilən konfransda iştirak edən Ermənistanın baş naziri Armen Darbinyan belə bir təklif irəli sürdü ki, yüz il bundan qabaq mövcud olmuş Türkiyənin Qars bölgəsindən başlayaraq Ermənistanın Gümrü və Yerevan şəhərlərindən keçərək Tbilisiyə qədər uzanan dəmiryolundan istifadə etmək TRASEKA-nın kommunikasiya potensialını artırma bilər. Darbinyan eyni zamanda təklif etmişdir ki, Türkiyə TRASEKA proqramına rəsmi şəkildə qoşularsa, onda Avropadan Fars körfəzi ölkələrinə İstanbuldan başlayaraq Ankara-Qars-Gümrü-Yerevan-Naxçıvan-Culfa-Tehrandan keçməklə Bəndər-Abbasa qədər uzanan dəmiryolu koridorundan istifadə etmək olar. Lakin təklif Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən kəskin etirazla qarşılanmışdır. Türkiyənin Xarici İşlər naziri İsmayıl Cem bu təklifin reallaşması üçün Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarından çıxması şərtini irəli sürdü. [128, 158-159] Bölgədə geosiyasi vəziyyəti sabitləşdirmək baxımından həm Türkiyə, həm də Ermənistan tərəfindən müəyyən qüvvələrin münasibətlərin yaxşılaşmasına cəhd göstərməklərinə baxmayaraq Ermənistan öz iddialarından əl çəkmir, iki tərəfli siyasəti reallaşdırmağa çalışır. Hətta Ermənistanın bəzi rəsmilərinin fikrincə Türkiyənin soyqırımı tanınması ikitərəfli əlaqələrin inkişafı üçün ilkin şərt deyildir. Məsələn, Ermənistanın xarici işlər naziri Vardan Oskanyan Ermənistanın "Aykakan Zhamanak" qəzetinə verdiyi 2003-cü il 11 iyul tarixli müsahibəsində bildirirdi ki, Türkiyənin soyqırımı tanıyıb-tanınamasından asılı olmayaraq Ermənistan bu dövlətlə normal qonşuluq və diplomatik münasibətlər qurmağa hazırdır. [146] Bununla yanaşı 2003-cü ilin

noyabrında qanunverici hakimiyyətə keçirilən seçkilərdə qələbə çalan Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) Ermənistanla münasibətləri normallaşdırmağa çalışdı. Həm Avropa Birliyi, həm də ABŞ regional iqtisadi layihələrə (TRACECA – Transport Corridor Europe-Caucasia-Asia) kömək göstərirlər və Türkiyəyə Ermənistanla münasibətlər qurmaq üçün təzyiqlər edirlər. Ermənistanın sosial təhlükəsizlik nazırı (Armenian Social Security Minister) Aqhvan Vartanyan bildirmişdir ki, Ermənistanın Türkiyə və eləcə də Azərbaycanla münasibətləri normallaşdırılmalıdır. Bu vacibdir, çünki, heç bir dövlət regionda təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməz. Türkiyə-Ermənistan Biznesin İnkişafı Şurasının (TABDC) mövqeyinə görə Gümrü (keçmiş Leninakan) sərhəd qapısının yenidən açılması ilə Ermənistanla Türkiyə arasında illik ticarət dövriyyəsinin həcmi 300 mln. ABŞ dolları ola bilər. Bu təşkilatın hesablamasına görə, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münasibətlər normallaşarsa və sərhədlər açılsınsa Türkiyə Orta Asiya respublikaları ilə ticarətində nəqliyyat xərclərinin 35 faiz azalda bilər. [153] TABDC-ın həmsədri İstanbullu iş adamı Sayakin fikrinə, Türkiyədə və Azərbaycanda Ermənistanı gələcəkdə də təcrid vəziyyətində saxlamaq istəyən bəzi siyasətçilərin irəli sürdükləri, 780 km uzunluğunda olan Qarsdan Bakıya qədər uzanan və Gürcüstanın ermənilər yaşayan Axalkalaki ərazisindən keçən dəmiryolu layihə təşəbbüslərinin əvəzində sovet dövründə mövcud olmuş Qars-Gümrü-Tbilisi dəmiryolunun yenidən işə salınması daha səmərəli və iqtisadi cəhətdən ucuz ola bilər. Lakin, Azərbaycan ictimaiyyəti Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin davam etdiyi bir zamanda Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasına qarşı etirazını bildirmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycanda mətbuatın yazdığına görə Türkiyə və Ermənistanın tanınmış alimlərinin və keçmiş siyasətçilərinin gizli danışıqları əsasında iki ölkə arasındakı münasibətlərin normal qaydaya salınması ilə əlaqədar olaraq komissiya

yaradılmışdır. Türkiyə tərəfdən komissiyaya Türkiyənin keçmiş xarici işlər nazırı İ.Türkmen, bir sıra ölkələrdə səfir işləmiş Aktan, Türkiyə xarici işlər nazirinin keçmiş muavini Samberq, təqaüddə olan general Örgüvəne, Ermənistan tərəfindən isə Amerika Erməni Assambleyasının sədri Qırıqryan, Yerevan Universitetinin müəllimləri Hovanesyan və Mirqanyan daxil idi. Təbii ki, belə bir komissiyanın yaradılması Azərbaycanın ziyalıları, ictimaiyyəti, siyasi partiya rəhbərləri, qeyri-hökumət təşkilatlarının üzvləri və digərləri tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Türkiyənin 57-ci koalision hökumətinin qərarında belə bir maddə vardır: Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqları azad edilməyincə, qaçqınları öz doğma torpaqlarına qayıtmayınca və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmayınca, Türkiyə Ermənistanla heç bir əlaqə qurmayacaqdır. [24] Hal-hazırda Ermənistan beynəlxalq aləmdə Türkiyəyə qarşı geniş siyasi təbliğat apararaq müxtəlif ölkələrin parlamentlərində uydurma soyqırım qəbul etdirməyə çalışırlar. Bu amil təbii ki, Türkiyənin istər beynəlxalq, istərsə də regional siyasətində mənfəətilə kimi qeyd edilməlidir.

Türkiyə-Ermənistan münasibətləri düşmənçilik xarakterli dəyisə də Türkiyə Ermənistanda öz strateji maraqlarının təmin olunmasına çalışır və bunun üçün ilk növbədə beynəlxalq aləmdə Ermənistanın mövqeyini dəyişməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Türkiyənin Ermənistanda strateji maraqları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Ermənistan da Qafqazın digər bir dövləti kimi Türkiyənin regional geosiyasi strategiyasında mühüm rol oynaya bilər; 2) Ermənistan Türkiyənin ticarət məhsulları üçün iqtisadi bazara çevrilər; 3) Ermənistan regional iqtisadi layihələrdə geniş iştirak edər, nəticədə Türkiyənin Orta Asiya ilə iqtisadi münasibətlərində əlverişli tranzit rolu oynaya bilər; 4) Ermənistan Türkiyə və Azərbaycana qarşı siyasi mövqeyini dəyişərsə Türkiyənin Qafqaz siyasəti bütövləşər və daha da möhkəmlənər; 5) Ermənistanın mövqeyini dəyişməsi ilə Rusiya və İranın Qafqazda Türkiyəyə qarşı siyasətində

liberallaşma müşahidə olunur; 6) Türkiyənin sərhədlərinə Ermənistan tərəfindən gözləniləcək təhlükələr aradan qalxar; 7) Türkiyə Avropa Birliyi və ABŞ-in təzyiqlərindən xilas olar

2.2. Türkiyənin Azərbaycan siyasəti. Mövcud geosiyasi-strateji maraqlar

Türkiyənin müasir dövr Qafqaz siyasətinin mərkəzində əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Azərbaycan durur. Azərbaycan Türkiyənin həm regional, həm də Türk dünyası siyasətində əsas rollardan birini oynayır. Azərbaycan türk dünyasını Türkiyə ilə birləşdirən "güc mərkəzi"dir. (Bax, sxem, 2.1 və 2.4) Türkiyə öz Qafqaz siyasətinin mərkəzində etnik, dil, mədəni və dini özəlliklər baxımından ortaq dəyərlərə sahib olduğu Azərbaycanı yerləşdirmişdir. Türkiyənin Azərbaycana olan marağı hələ SSRİ dövründə də mövcud olmuşdur. 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda baş vermiş faciə ilə əlaqədar Türkiyə Cümhuriyyəti də öz etirazını bildirmişdi. [20, 42]

1991-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan parlamentinin qərarı ilə dünya ölkələrinə Azərbaycanı tanımaq üçün müraciət olunmuşdu. Bunun ardınca Azərbaycanın xarici işlər naziri Hüseyn Sadıxov 1991-ci il noyabrın 1-də Türkiyənin Bakıdakı baş konsulu Altan Karamanoğluna Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi ilk tanıyan ölkənin Türkiyə olmasını istəmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın baş naziri olmuş H.Həsənov İtaliyaya səfərindən qayıdarkən 1991-ci il noyabrın 3-4-də Ankarada olmuş və Türkiyə prezidenti Turqut Özalla görüşmüşdü. H.Həsənov Azərbaycanı tanımaq üçün İtaliyanın münasibətinin müsbət olduğunu söyləmiş, lakin Azərbaycanın birinci olaraq Türkiyə tərəfindən tanınmasının zəruri olduğunu bildirmişdi. Türkiyə rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il noyabrın 9-da tanıdı və 1992-ci il yanvarın 14-də onunla diplomatik əlaqələri qurdu. Türkiyədə Azərbaycanın səfirliyi 1992-ci ilin avqust ayında, İstanbulda baş

Konsulluğu isə 1993-cü ilin yanvar ayında fəaliyyətə başladı. Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyi isə 1992-ci ilin yanvar ayında açıldı.

Azərbaycanın və Orta Asiyanın türkdilli respublikalarının BMT-yə qəbul edilməsində də Türkiyənin önəmli yeri və rolu olmuşdur. 1992-ci ilin fevral ayında Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəl ABŞ-a səfəri zamanı BMT-nin Baş Katibliyinə Azərbaycan və digər türk respublikalarının bu beynəlxalq təşkilata qəbul edilməsi barədə təşəbbüslə müraciət etdi. Bu təşəbbüs BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında bu barədə müzakirələrin başlanmasına səbəb oldu, son nəticədə Azərbaycan və digər türk respublikaları BMT-nin üzvlüyünə qəbul edildilər [46, 61] 1992-ci il noyabrın 2-də Ankarada Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və həmrəylik haqqında müqavilə imzalandı. Türkiyə müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycanın blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan bölgəsinə də xüsusi diqqət ayırırdı. Bu eyni zamanda Türkiyənin Azərbaycan strategiyasının əsas xəttini təşkil edirdi 1992-ci il martın 22-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Türkiyə prezidenti Turqut Özalin və baş nazir Süleyman Dəmirəlin xüsusi dəvəti ilə Türkiyəyə rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən Naxçıvan MR-na maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi barədə, o cümlədən Naxçıvana 100 milyon dollar məbləğində kredit ayrılmasını və hər il 100 nəfər tələbənin Türkiyədə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə əməkdaşlıq protokolunu imzaladı. [46, 455-456] Daha sonra Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəl 1992-ci ilin may ayında Naxçıvana, Türkiyənin prezidenti T.Özal isə 1993-cü ildə Bakıya səfər etdilər. Müstəqilliyin ilk illərində Türkiyə Azərbaycana maddi yardım göstərdi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın xarici işlər naziri olmuş Həsən Həsənovun məlumatına əsasən Türkiyənin "Qırmızı Aypara" təşkilatı 1993-cü ildə Azərbaycana 9 milyon ABŞ dolları məbləğində

humanitar yardım etmiş, respublikanın Bərdə və Ağcabədi rayonlarında qaçqınlar üçün hər birində on min nəfərin tam yaşayışı üçün imkan yaradılmış iki qadır şəhəriyi tikmişdir. Bundan əlavə qaçqınlar və köçkünlərin fonduna Türkiyə tərəfindən 65 milyon ABŞ dolları köçürülmüşdür. [48, 23] Türkiyənin Azərbaycana maddi yardım etməsini gələcəkdə bu dövlətin Azərbaycanda strateji maraqlarının təmin olunmasında mühüm vasitə kimi də qiymətləndirmək olardı. Eynilə iki ölkə arasında yüksək səviyyəli əməkdaşlığın inkişafı məqsədilə 1994-cü il fevralın 11-də Türkiyədə Azərbaycan prezidenti H.Əliyev və Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl iki ölkə arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və hərtərəfli əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladılar. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında iqtisadiyyat, səhiyyə, maliyyə, təhsil, mədəniyyət, gömrük əlaqələri və digər sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında ümumiyyətlə, 16 sənəd imzalandı. Türkiyə Azərbaycana hərtərəfli yardım göstərməyə həmişə hazır olmuşdur. Bu baxımından 1995-ci ilin iyulunda Türkiyənin baş naziri Tansu Çiller Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Türkiyənin Azərbaycana verdiyi kreditin ödəniş vaxtının təxirə salınması haqqında qarşılıqlı razılığa dair memorandum imzalandı. Memoranduma görə Türkiyənin Azərbaycana ayırdığı 250 milyon dollarlıq kreditin pul və ödəmələrinin müddəti 1996 və 1997-ci illərə qədər təxirə salındı. [22, №131, 14.07.1995] 1996-cı ildə Türkiyənin baş naziri Məsud Yılmaz, 1997-ci ildə parlamentin sədri Mustafa Qələmlilə Azərbaycanda oldular. 1997-ci ilin may ayında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında" bəyannamə imzalandı. [19] Prezident H.Əliyev Ankarada jurnalistlərə verdiyi müsahibəsində bu bəyannamənin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin strateji xarakter daşdığını göstərdi. Onun fikrincə, bu sənədə əsasən hər iki ölkə strateji tərəfdaşdır. Sənədə əsasən

bir çox məsələlərdə həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə baş verən məsələlərdə eyni mövqedə olması, məsləhətlər aparmaq və bir-birinə dəstək vermək də nəzərdə tutulurdu. Lakin bu bəyannamə iki ölkədən birinin müharibəyə başlaması zamanı onların bir-birinə dəstək verməsini nəzərdə tutmurdu. [20, 97]

Türkiyənin Azərbaycanda etnik, dil, din və mədəniyyət maraqlarını bir neçə səbəblə izah etmək olar: a) Türkiyədə yaşayan türklər və Azərbaycan türkləri etnik cəhətdən eyni kökə malik xalqlardır. Bu yaxınlıq Türkiyənin Azərbaycana təsirini artırır; b) hər iki ərazidə yaşayan türklərin dil qohumluqları vardır. Türk dili Azərbaycanda asan şəkildə yayıldığından Türkiyənin region və türk dünyası siyasəti sərbəst olaraq təbliğ edilir; c) hər iki xalq oxşar mədəniyyət dəyərlərinə sahibdir. Bu baxımından Türkiyənin mədəniyyət siyasəti tez bir zamanda həyata keçirilir; ç) hər iki xalq eyni dinə mənsubdur. Türkiyə amildən də dəyərlənə bilir. Eyni zamanda Azərbaycan Türkiyənin Orta Asiya və Rusiya ərazilərində yaşayan türkdilli xalqlarla əlaqələrində mühüm rol oynayır. Bu strateji maraqlarının təmini üçün Türkiyə Azərbaycanda öz müəyyən geosiyasi addımlarını atmaqdadır. Hələ 1993-cü il martın 8-10-da Ankarada Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi və TİKA (Türk İşbirliyi və Kalkınma Ajansı- Qeyd: Bu təşkilat Türkiyə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 1992-ci il yanvarın 27-də Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə bağlı olaraq yaradılmışdır. Qurumun başlıca məqsədi başda Türk dilində danışan və Türkiyəyə qonşu olan ölkələr olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələrin dirçəlişinə kömək etmək, bu ölkələrdə iqtisadi, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində proqramlar və layihələr yaratmaqdır. [94, 382]) tərəfindən türkdilli ölkələrdə ortaqların qəbulu ilə əlaqədar konfrans keçirildi. Bu konfransda əlifbanın "həm türk dilinin tətbiqinə uyğunluğu, həm də müasir dünyadan daha yaxından və asan şəkildə istifadə etmək üçün Latin əsasında" qəbul edilməsi qərarı alındı. 1993-cü il martın 10-da Ankarada 6 Türk dövlətindən

gələn nümayəndələr tərəfindən imzalanan sənədlə Ortaq Türk Şurası qəbul edildi. [94, 391] Həm də 1992-ci ilin iyun ayında İstanbul şəhərində ölkənin mədəniyyət nazirləri tərəfindən bünövrəsi qoyulan Türkdilli ölkələrin Mədəniyyət Nazirliyinin Daimi Şurası -TÜRKSÖY mühüm rol oynayır. 1992-ci ilin dekabr ayında Bakı şəhərində bu təşkilata TÜRKSÖY adı verildi. TÜRKSÖY-un baş direktoruğlu 1993-cü ilin fevral ayından Ankarada fəaliyyət göstərir. TÜRKSÖY-un rəsmi dili Anadolu türkcəsidir. 1993-cü il iyul ayının 12-də Alma-Ata şəhərində Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə tərəfindən TÜRKSÖY-un yaranması haqqında sənəd imzalandı. Sonralar Tatarıstan, Başqırdıstan, Şimali Kıprı Türk Respublikası, Tuva və Xakasıya Daimi Şuraya daxil oldular. [47, 397] İki ölkə arasında mədəni – humanitar əlaqələr sahəsində təhsil, mədəniyyət, daxili işlər və xarici işlər nazirliklərinin əlaqəli orqanları, YÖQ (Yüksək Öyrətım Qurumu), TÜRKSÖY, TRT (Türkiyə Radio Televiziya Qurumu), DİB (Diyanət İşlər Başkanlığı), BYESM (Mətbuat, Nəşr İnformasiya Baş Müdirliyi), AMDTYQ (Atatürk Mədəni. Dil və Tarix Yüksək Qurumu) kimi təşkilatların və TÜDEV (Türki Dövlət və Cəmiyyətinin Dostluq, Qardaşlıq və İşbirliyi Vəqfi), TKAE (Türk Mədəniyyətinin Araşdırma İnstitutu), TDAV (Türk Dünyası Araşdırma Vəqfi) kimi özəl təşkilatlar fəaliyyət göstərirlər. Milli təhsil sahəsində də çalışmalar vardır. Azərbaycanla Türkiyə arasında milli təhsil sahəsindəki ən önəmli çalışma "Böyük Tələbə layihəsi"dir. Təkcə 1998-ci il avqust ayından etibarən Azərbaycandan Türkiyəyə gələn tələbələrin ümumi sayı 2570 nəfərdir. 1997-98-ci təhsil ilində Türkiyə Azərbaycana 12-si tələbələrə aid olmaqla ümumi 210 ali təhsilli təqaüdü ayırmış. Azərbaycan bu təqaüdlərdən 178-ni istifadə etmişdir. Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Qurumu ilə əlaqədar olan Türk Tarix Qurumu öz işində Azərbaycana.

- Qafqaza xüsusi diqqət verir. Azərbaycanda 1992-93-cü tədris ilində ilahiyət fakültəsi açıldı. Fakültənin əsasında Bakı

Türk Litseyi yaradıldı. Hal-hazırda Bakıda Qafqaz Universiteti fəaliyyət göstərir. 2001-ci ilə qədər Türkiyə Azərbaycana həccə getmək üçün böyük miqdarda yerlər ayırdı və 205.000 (iki yüz beş min) ədəd Quranı-Kərim və digər di-nəşrlər göndərmişdir. Türkiyənin maliyyələşdirdiyi və təşkil etdiyi Avrasiya İslam Şurası və digər simpoziumlar Azərbaycandan da mənəvacilə dəvət edilmişdir. TÖME (Türkiyə Öyrətım mərkəzi) Türkiyədə Universitetlər və Türkiyə xaricində səfirliklər istiqamətində fəaliyyət göstə-rən bir təşkilat olub, Azərbaycanda da fəaliyyət göstərir. Türkiyənin Diyanət İşlər Nazirliyi Azərbaycanda 2001-ildə 4 ədəd məscid tikdirmiş, 2 ədəd məscid təmir etdirmiş, tez-tez dəyişən çoxlu sayda di-n xadimləri ölkədə xidmət göstərmişdir.

Türkiyənin Azərbaycan strategiyasında **Dağlı Qarabağ münacişəsinin həlli** əsas yer tutur. Belə bir fikir vardır ki, Türkiyənin Dağlıq Qarabağ münacişəsinə çox böyük diqqət yetirməsi Türkiyənin türk cümhuriyyətləri ilə yaxınlaşması və soyuq müharibədən sonra Türk xarici siyasəti ilə əlaqəlidir. Hələ 1992-93-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən geniş işğalı zamanı Türkiyə öz kanalları vasitəsilə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini münacişəyə cəlb etməyə böyük çəy göstərirdi. Bu baxımdan, 1993-cü il aprel ayının 6-da Türkiyənin BMT-dəki daimi nümayəndəsi Mustafa Aksin jurnalistlərə bəyan etdi ki, Türkiyə Azərbaycana qarşı həyata keçirən ayrı seçkilik siyasətinə təgətirə bilmir və Azərbaycan torpaqlarının işğalına yerməyəcəkdir. Hətta BMT nizamnaməsini əsas götürərək özüm-fərddi və kollektiv şəkildə Azərbaycana müdafiə etm-hüququnun olduğunu bildirdi. [133, Заявление постоянного представителя Турции при ООН, 7 апреля 1993 года] Sə Musatafa Aksin Frans Press Agentliyinə verdiyi məlumat Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının işğalını davam etdirir. Türkiyənin hətta hərbi müdaxilə üçün hazır olduğunu da qe-etdi. [133, Э.М. Париз, Анкара готова действовать, что

... [133, III K. Никосия, Турция о намерении поставить в ООН вопрос об отправке миротворческих сил в Азербайджан, 27 июля 1993 года] Türkiyənin "Turkiş deyli nyuz" qəzeti 1993-cü ilin iyul ayında Ermənistanın Azərbaycana qarşı hücumunu dayandırmaq üçün Türkiyənin diplomatik vasitələri gücləndirdiyini və bu məqsədlə rəsmi şəkildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına müraciət göndərdiyini, prezident S.Dəmirəlin Fransa və Rusiya prezidentləri ilə danışıqları olduğunu yazırdı. [133, Усилия Турции по прекращению Армяно-Азербайджанского конфликта, Вбл Анкара, 29 июля 1993 года] Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs olduqdan sonra Türkiyə Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməkdə davam etmişdir. Münasibətlərin inkişafı məqsədilə 1994-cü ildə imzalanan "Dostluq və hərtərəfli əməkdaşlıq haqqında Azərbaycan - Türkiyə müqaviləsi"ndə qeyd edilirdi ki, bu müqaviləyə əsasən tərəflərdən biri hər hansı ölkə və ya ölkələr tərəfindən təcavüzə məruz qaldığı halda digər tərəf bu təcavüzün qarşısını almaq məcburiyyəti qarşısında qalacaqdır [22, №31, 15.02.1994] Prezident Süleyman Dəmirəl 1994-cü ildəki bəyanatında Türkiyənin Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı münaqişənin aradan qaldırılması üçün ən mükəmməl bir mexanizmin olan ATƏM-in Minsk konfransında Azərbaycanın haqlı tələblərini həmişə dəstəkləyəcəyini vurğuladı. [22, №31, 15.02.1994] Eyni zamanda Türkiyə baş verəcək çətin geosiyasi prosesləri nəzərə

alaraq müharibəyə qoşulmaq fikrindən əl çəkmişdir. Lakin Ermənistanın Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvan Muxtar Respublikasını da işğal etmək ehtimalı ortaya çıxdığından Naxçıvan Türkiyənin müdaxiləsini tələb etdi. Türkiyə isə bu tələbə sərhədlərə əsgər toplamaqla və hər an müdaxiləyə hazır olmaqla öz reaksiyasını bildirdi. Türkiyə Ankara ilə Moskva arasında imzalanan 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinin şərtlərini pozulması zamanı Naxçıvana müdaxilə etmək hüququnu bəyan etdi. Bu müqaviləyə istinad edərək dövlət başçısı Özal Naxçıvanı müdafiə etmək üçün hökumətdən Naxçıvana əsgər göndərməsini istəyirdi. Özal bu istəyində tək deyildi. DSP lideri Bülənt Ecevit və MHP lideri Alparslan Türkeş də əgər Ermənistan Naxçıvana hücum edərsə, Türkiyənin hərbi müdaxilə etmək zərurliyini bildirirdilər. Özal vəfat etdikdən sonra baş nazir Çillər də TBMM-dən əgər belə hal baş verərsə, Türkiyənin Naxçıvana qoşun yeritməsi üçün ona səlahiyyət verilməsini istəyirdi. [96, 418] Qeyd edilməlidir ki, 1921-ci il 16 mart tarixli Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müqavilənin 3-cü bəndində göstərilirdi ki, razılığa gələn hər iki tərəf razıdılar ki, bu əsas müqaviləyə I (c) əlavəsində göstərilən sərhədlər çərçivəsində olan Naxçıvan vilayəti muxtariyyət ərazisi kimi Azərbaycanın protektoratlığına verilir, bu şərtlə ki, Azərbaycan öz protektoratlığını 3-cü dövlətə verməməlidir. [46, 439-444] Lakin Türkiyədə Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsinə Türkiyənin hərbi müdaxiləsi birmənalı qarşılanmırdı. 1992-ci ilin mart ayında baş nazir Dəmirəl söylədiyi kimi əgər Türkiyə Azərbaycan tərəfdən müharibəyə daxil olarsa, müharibə kənardan xristian-müsəlman mübarizəsi kimi qəbul edilə bilər və bu ABS- Türkiyə əlaqələrinə ciddi mənfəət təsirlər göstərə bilər. Türkiyənin münaqişəyə qoşulmaq üçün yeganə yolu vasitəçi olmaq idi. [156, 12-13] Türkiyə prezidenti olmuş S. Dəmirəlin bu mövqeyini həmin dövrdə Cənubi Qafqazdakı geosiyasi vəziyyəti nəzərə alaraq düzgün qiymətləndirmək olar. Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki

Türkiyənin hərbi müdaxiləsi eyni zamanda Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin gərginləşməsinə gətirib çıxara bilərdi. Türkiyə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əhəmiyyətini və bu sahədə fəal rol oynamaq arzusunda olduğunu nəzərə alaraq 1995-ci ildə Dağlıq Qarabağ problemi üzrə xüsusi vəzifəli səfir təyin etmişdir. Həmin vəzifəyə Türkiyənin Moskvadakı keçmiş səfiri Ayxən Kamel təyin olunmuşdur. Bununla yanaşı Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin məsləhətçisi Onur Öymen 1995-ci il iyunun 8-də Ankarada ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri və Finlandiyanın bu təşkilatda nümayəndəsi Rene Nüberq ilə görüşdü. Bu görüşdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması üçün Minsk qrupunun fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi barəsində danışıqlar aparıldı. 1998-ci ildə Türkiyə prezidenti S. Dəmirəlin bəyanatında deyilirdi: "Yuxarı Qarabağ münaqişəsinin ATƏT-in Lissabon zirvə toplantısında qəbul edilmiş bəyanat və ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin Kopenhagen görüşündə Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən təqdim olunmuş hesabat çərçivəsində nizamlanması təməl mövqeyimizdir." [22, №39, 19.02.1998] Türkiyənin indiki prezidenti Əhməd Necdət Sezər də 2000-ci il iyulun 11-də Azərbaycana rəsmi səfər edərkən bildirdi ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri Türkiyədə dövlət başçısının dəyişməsi ilə hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalacaq əlaqələr deyildir. Bunlar öz kökünü tarixdən, qardaşlıqdan, qan birliyindən alan əlaqələrdir. Beynəlxalq hüquq qaydalarına və BMT-nin qərarlarına məhəl qoymayan Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının beşdə birinin işğal edilməsi bölgədə sülhə və sabitliyə böyük təhlükə yaradır. Türkiyə bu problemin həlli yolunda bu günə qədər göstərilən sülh söylərinə və Azərbaycan Respublikasının müsbət mövqeyinə verdiyi dəstəyi bundan sonra da davam etdirəcəkdir. Azərbaycan xalqı münaqişənin hansı həllini qəbul edəcəksə, həmin həll Türkiyə tərəfindən də dəstəklənəcəkdir. [22, №156, 12.07.2000] Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi ilə əlaqədar Türkiyə

ikitorəfli əsasda Yerevan münaqişənin həll edilməsinin onun da maraqlarına aid olmasına inandırmağa çalışır. Ermənistan rəhbərliyi ilə ikitorəfli əlaqələri saxlamaqda davam edir və icmali səviyyədə inandırmağa çalışır ki, təcavüzə son qoyulmalıdır. Türkiyə Azərbaycanla münasibətlərdə Dağlıq Qarabağ regionunun muxtariyyəti ideyasını dəstəkləyir. Çoxtərəfli rejimə gəldikdə isə Dağlıq Qarabağ məsələsi üzrə yüksək səviyyəli görüşlərdə ATƏT-in formatı üzərində Türkiyə öz qüvvəsini cəmləşdirir və Azərbaycan Ermənistanın ümumi həll variantına gəlmələrinə çalışır. Buna görə də Minsk prosesi çərçivəsində belə bir mövqe işlənilib hazırlandı. Türkiyə 22-26 və 8-24 sayılı qətnamələrin qəbul olunmasında müəyyən rol oynadı. Bu qətnamə Ermənistanın təcavüzünü ittiham edir və Azərbaycan ərazisinin qeyd-şərtsiz azad olunmasına çağırırdı. [99, 141]

Türkiyənin Azərbaycanda hərbi-siyasi maraqları da vardır. Bu maraqlar həm birbaşa, həm də NATO vasitəsilə həyata keçirilir. (Bax, sxem 3. 3) Azərbaycandan olan zabitlər 1992-ci ildən etibarən Türk hərbi kolleclərində kurslara gedirlər. 1996-cı il iyunun 10-da Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ikitorəfli hərbi təlim, texniki və elmi sahədə əməkdaşlıq barəsində saziş imzalandı. Həmin ilin oktyabr ayında Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında Silahlı Qüvvələrə yardım heyəti üzvlərinin fəaliyyət və əməkdaşlığı əsaslarına aid və Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında Silahlı Qüvvələrinin tibb heyətinin təliminə aid əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalandı. (Bax, Azərbaycanla Türkiyə arasında imzalanmış bəzi strateji sənədlərin siyahısı-əlavə) Azərbaycanın hərbi qüvvələrinin nümayəndələri "Kooperativ-98" (Türkiyə) təlimində iştirak etmişlər. NATO üzvü olan Türkiyədə 450 azərbaycanlı hərbi qulluqçu təhsil alır. 1998-ci il aprelin 14-də Azərbaycanda səfərdə olmuş Türkiyə Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının rəisi ordu generalı İsmayıl Haqqı Qarayayın fikrincə, son hadisələr Cənubi Qafqaz

bölgəsinin əhəmiyyətini artırmışdır. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı əlaqələr yalnız bu iki ölkənin qarşılıqlı mənafələrinə deyil, bölgədə və dünyada sülhə və sabitliyə xidmət edən yaxınlıqdır. 1992-97-ci illərdə Azərbaycana təlim-tədris sahəsində göstərilən Türkiyə yardımının həcmi monoqraliyanın əlavələr hissəsində **2.4 sayılı cədvəldə** göstərilmişdir.

Türkiyənin Azərbaycandakı hərbi-siyasi maraqlarının inkişafında növbəti addım olaraq 1998-ci ilin noyabr ayında Türkiyə Cümhuriyyəti Hərbi Hava Qüvvələri Komandanı, ordu generalı İlhan Kılıç Azərbaycana səfər etdi. 1999-cu il oktyabrın 20-də Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında Kosovo Türk hərbi heyəti tərkibində Kosovaya gedəcək Azərbaycan böliyununun fəaliyyətinə dair sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildi. 2000-ci ilin aprel ayında Türkiyə Silahlı Qüvvələri Quru qoşunlarının təlim və doktrina komandanı, general-polkovnik H.Baha Tüzünər Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı mövcud əməkdaşlıq anlaşması çərçivəsində təlim və doktrina komandanı kimi Bakıda səfərdə oldu və 2000-ci il aprelin 5-də iki ölkə arasında mövcud olan dostluq və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təlimində iştirak etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair protokol imzalandı. (Bax, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminə dair protokoldan çıxarış - əlavə) Azərbaycan sərhədlərinin mühafizəsinə kömək Türkiyənin hərbi strategiyasında mühüm yer tutur. Bu məqsədlə 2000-ci ilin iyulunda Türkiyənin Hərbi Dəniz Qüvvələri Komandanlığı ilə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi

arasında Azərbaycanın dəniz sərhədlərinin mühafizəsi məqsədilə hücum katerinin verilməsinə dair protokol da imzalanmışdır. (Bax, əlavə) 2001-ci ilin aprel ayında Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının maddi-texniki təminat rəisi, korpus generalı Hurşit Tolon, həmin ilin iyun ayında Türkiyənin Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının əməliyyat rəisi, korpus generalı Köksal Karabayın bəşçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycanda səfərdə oldular. Türkiyə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə təlim məsələsində yardım edir. Azərbaycan bu sahədə ancaq Türkiyə ilə əməkdaşlığa malikdir. Başqa heç bir ölkə ilə bu sahədə əməkdaşlıq yoxdur. Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında 2001-ci il fevralın 28-də Bakı şəhərində imzalanən „Təmənnəsiz hərbi yardım haqqında“ müqavilə ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Türkiyə Respublikası hökuməti, uzun illər mövcud olan dostluq əlaqələri çərçivəsində hərbi təlim sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1992-ci il 11 avqust tarixli müqaviləyə və hərbi sahədə təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq haqqında 1996-cı il 10 iyun tarixli Sazişə əsaslanaraq, hərbi əməkdaşlığı daha da gücləndirmək və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin quruculuq işinə yardım etmək məqsədi ilə Türkiyə Respublikası hökuməti Azərbaycan Respublikası hökumətinə 3.000.000 (üç milyon) ABŞ dollar məbləğində təmənnəsiz yardım etdi

(Bax, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnəsiz hərbi yardım haqqında 28 fevral 2001-ci il tarixli müqavilə və Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahı arasında maliyyə yardımı haqqında 28 fevral 2001-ci il tarixli protokol- əlavə) Azərbaycan ordusunun yüksək səviyyədə hazırlığı Türkiyənin başlıca hərbi-təhlükəsizlik siyasətidir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsində Türkiyə NATO-nun imkanlarından Azərbaycanın istifadəsi üçün geniş imkanlar yaratmağa çalışır. 2001-ci ildə Azərbaycanda

NATO-nun "Kooperativ Determineyns - 2001" təlimləri keçirildi. Bu dövrdə Azərbaycanda olan NATO-nun Cənub - Şərqi Avropadakı Birləşmiş Qüvvələrinin komandanı, ordu generalı Oktar Atamanın fikrinə, bu təlimlərdə əsas məqsəd NATO ilə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının üzvü olan ölkələrin orduları arasında birgə çalışma və əməkdaşlığa nail olmaqdır. Digər məqsəd indiki təlimlərin iştirakçılarının gələcəkdə sülh və əmin-amanlıq üçün keçiriləcək hərəkətlərdə təcrübə sahibi olmaları və bir-birlərini daha yaxşı başa düşmələri idi. 2002-ci ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələri Quru Qoşunlarının komandanı, ordu generalı Hilmi Özkökün, həmin ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının maddi - texniki - təminat idarəsinin rəisi, general-leytenant Saffet Kayanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri iki dövlət arasında əlaqələrin daha da möhkəmləndiyini bir daha təsdiq etirdi. Türkiyənin Azərbaycanda strateji maraqlarının mövcudluğuna və inkişafına ayarı sübut idi.

Türkiyənin Azərbaycandakı hərbi-siyasi və təhlükəsizlik maraqlarının geosiyasi mahiyyətini açıqlayarkən məyyən müşahidə amilləri qeyd etmək olar: 1) Ümumi siyasi parametrlər baxımından nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın təhlükəsizliyi ilə Türkiyənin region maraqlarının təhlükəsizliyi deməkdir; 2) Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası nəticə etibarilə Türkiyəyə qarşı Ermənistan tərəfindən irəli sürülən ərazi iddialarına son qoya bilər, sərhədlərinə olan təhlükə aradan qalxar; 3) Azərbaycanın sabitliyi Türkiyənin ümumi geostrateji maraqlarının təmini üçün əsas şərtidir, eyni zamanda Orta Asiya strategiyasının həyata keçirilməsində prioritet məsələdir; 4) Azərbaycan ordusunun güclü olması ərazi bütövlüyünün bərpasında həlledici amildir. Bu Türkiyənin də istədiyi əsas faktordur; 5) Azərbaycanın NATO-ya inteqrasiyası Türkiyə siyasətində Azərbaycanı qorumaq üçün möhkəm zəmanətdir; 6) Qlobal mənada götürüldükdə isə güclü Azərbaycan ordusu

gələcəkdə Türkiyəyə qarşı yönəli biləcək hərbi təhlükələrin qabağını almaqda köməkçi ola bilər.

2.3. Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi maraqları

Türkiyənin Qafqazdakı ümumi geosiyasi-strateji maraqları çərçivəsində iqtisadi maraqlar əsas rol oynayır. (**Bax, sənə 2.3**) Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi maraqları neft və qeyri-neft sektorunda cəmləşmişdir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr hələ SSRİ dövründə də mövcud olmuşdur. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın 40-dan çox inkişaf etməkdə olan ölkə ilə iqtisadi və ticarət əlaqəsi saxladığı ölkələr çərçivəsində Türkiyə də var idi. Azərbaycan mülki aviasiya idarəsinin Türkiyənin "Nesu" firması ilə danışıqları nəticəsində 1989-cu ilin sentyabr ayında Bakı-İstanbul hava yolu açıldı. SSRİ-nin dağılmasından sonra iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlər inkişaf etməyə başladı. 1991-ci il martın 16-da Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında bilavasitə iqtisadi əməkdaşlıq yaratmaq üçün sənədlər imzalandı. 1990-cı ilin yanvar ayında Azərbaycan ilə Türkiyə arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə dair protokol, 1990-cı ilin sentyabrında isə Ankarada Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Araz üzərində körpülərin tikilməsi və sərhəddə nəzarət-buraxılış məntəqəsinin yaradılması haqqında sənəd imzalandı. 1991-ci il martın 16-da Sədərək bucağında Araz çayı üzərində avtomobil və dəmiryolu körpüsü və keçid yerinin salınması üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin müvafiq şirkəti ilə "Azəravtoyol" tikinti idarəsi arasında sənəd imzalandı. 1990-1991-ci illərdə Türkiyənin "Nesu", "Egeplast", "Raks" firmaları "Farkem" şirkəti, "Pet-Azər" müştərək şirkəti, "Ulhel" birgə müəssisəsi, "Teletaş" və s. şirkətləri Azərbaycanda xeyli işlər görmüşlər. 1991-ci il 16 mart tarixli razılaşma ilə Türkiyə banklarında saxlanılan 15 mln. ABŞ dollarının kreditləri hesabına Türkiyənin "Enka" şirkəti

və Azərbaycan Respublikasının Ticarət – Sənaye Palatasının xarici turizm baş idarəsi Bakıda Biznes Mərkəzinin qurulmasını qərara almışdı [8, 21] 1990-cı ilin məlumatına görə Türkiyə Azərbaycan ixracında yalnız 0,003%, idxalında isə 0,0007% (rəsmi kursla 3,6 mln. \$; 1,3 mln \$) yer tuturdu. [46, 319] Ümumiyyətlə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 1992-2002-ci illəri əhatə edən ticarət əlaqələri monoqrafiyaya əlavə olunmuş **2.2 saylı cədvəldə** göstərilmişdir. Türkiyənin Azərbaycanda səfəri olmuş Faruk Loğoğlunun sözlərinə görə 1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə görə Türkiyə ikinci yerdə olmuşdur. Ticarət dövriyyəsinin həcmi 250 mln. dollar təşkil edirdi. 1997-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə şirkətlərinin sayı 800 idi. Bu ildə Azərbaycana 500 milyon dollardan çox sərmayə yatırılmışdı. Türkiyə Azərbaycan və Gürcüstana daha çox məhsul ixrac edir, nəinki onlardan idxal edir. Hətta belə bir fikir də vardır ki, Cənubi Qafqaz ölkələri yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmədiklərinə görə Türkiyə onlardan az məhsul idxal edir. Türk İş Şurasının sədri Nihat Gökyigitin 1997-ci ildə verdiyi məlumata əsasən ötən beş il ərzində Türkiyənin 800-dən çox şirkəti Azərbaycanda fəaliyyətə başlamışdır [20, 178] Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri Osman Faruk Loğoğlunun 1997-ci ildə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Azərbaycanda yüzlərlə Türkiyə şirkətləri fəaliyyət göstərirdi, onların da qoyduqları kapitalın ümumi dəyəri 1 (bir) milyard dollara yaxın olmuşdur. Azərbaycanın Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələri 90-cı illərin əvvəllərindən sonlarına qədər artan sürətlə inkişaf etmişdir. Bu artım isə hər iki tərəfin strateji maraqlarına uyğun idi. 1995-ci ildə Azərbaycanda birgə müəssisələr və xarici firmalara qoyulan sərmayələrin 45,6 faizi (6,8 milyon ABŞ dolları) Türkiyənin payına düşürdü. 2004-cü ildə isə bu rəqəm 26,8 faiz (30,4 milyon ABŞ dolları) idi [66, 312] Buradan görünür ki, ümumi nisbətə Türkiyənin payı azalsa da sərmayənin həcmi əvvəlki illərə nisbətən artmışdı. 1997-ci ilin dekabr ayında Bakıda

“SİBANK”ın (“Azərsun” şirkətinin “Kaspiyan investment bankı”) yeni ofisi, “Azərsun” şirkətinə mənsub “Kaspiyan Şopinq” Ticarət Mərkəzi, “Intersun” şirkətinin “Bakı-Xəzər bitkisel” yağ fabriki açıldı. 1998-ci il yanvarın 3-də Bakının Xətai rayonunda Türkiyə-Azərbaycan birgə müəssisəsi olan “Müsyö Brikolaç Azəryapı Market” Ticarət Mərkəzi istifadəyə verildi. İlk dəfə 1992-ci ildə bağlanmış Ankara sazişinə görə Türkiyə Eksimbankı Azərbaycana 250 mln. dollar məbləğində kredit xətti açdı. 1995-2000-ci illərdə Türkiyə tərəfi Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə 1,2 mlrd. dollardan artıq vəsait qoyuldu. Bu vəsaitin təxminən 700 mln. dolları qeyri-dövlət sektorlarına yönəldildiyindən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək vacibdir ki, hazırda Azərbaycanda türk kapitalının bilavasitə iştirakı ilə 6 bank fəaliyyət göstərir. Türkiyənin şirkətləri və firmaları Azərbaycan iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələrində iştirak edirlər. Bu Türkiyənin Azərbaycanda geniş iqtisadi maraqları ilə bağlıdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyənin iri şirkətləri aşağıdakılardır: “İntopə Offşor LTD”, “Delta” şirkətləri – tikinti sahəsində fəaliyyət göstərirlər; “Turan Xəzinədar oğlu” şirkəti-“Ələt - Qazıməmməd” avtomagistralının tikintisində (27,6 mln. dollar) iştirak edir; “TMI Barova” Şimal DRES-nin tikintisində (22 mln. dollar) iştirak edir; “Elektromakina Mühəndislik” və “STFA” firmaları enerji qurğularının tikintisində iştirak edirlər; “Star” naqliyyat sahəsində iştirak edir. “Eksimbank” Bakı Hava limanının tikintisində 20 mln dollar kredit ayırmış, “Bure - Enka” şirkəti isə hava limanında 47,5mln dollarlıq tikinti-quraşdırma işi görmüşdür; “Azərsel-telekom”, “Artel”, “Azerin”, “Aztel” və s. kimi mənfəətli müəssisələr telekommunikasiya sahəsində işlər görürlər. Bütövlükdə Azərbaycanın telekommunikasiya bazarında Türk iş adamlarının yatırımı 70-80 mln. dollara qədərdir; “Tekfen” şirkəti Bakı – Tbilisi – Ceyhan layihəsində 700 mln. dollarlıq bir iş görür. Bank sahəsində beşi ortaqlıq şərti ilə altı Türk bankı mövcuddur. Bunlar “Azər-Türk bank”

(ortaqlıq). "Cİbank" (ortaqlıq) "Koçbank", "Atabank" (ortaqlıq), "İş Bankı" Azərbaycan (ortaqlıq) və "Royal Bank" (ortaqlıq)dır. Sığorta sahəsində 3 ortaqlıq sığorta şirkəti 30-a yaxın sığorta növündə xidmət göstərir. Bunlar "Başak – İnam Sığorta", "Günay Anadolu Sığorta" və "Cİ" sığorta şirkətləridir. [46, 322] Buradan görünür ki, Azərbaycanın aparıcı iqtisadiyyat sahələrində Türkiyə şirkətlərinin maraqları geniş formada təmin olunmuşdur. Hətta Türkiyə Azərbaycanda öz iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün müəyyən təşkilatlar yaratmışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türk iş adamlarının qurduğu "TÜSIAB" – Azərbaycan Türk Sənayesi və İş adamları Beynəlxalq Cəmiyyəti, "TIAD" – Azərbaycan Türk İş adamları Dərnəyi də fəaliyyət göstərir. İndiyə qədər Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi, ticarət, sosial, mədəni və s. sahələrdə 200-ə yaxın əməkdaşlıq və yardımlaşma protokol-anlaşmaları imzalanmışdır. [46, 318] 2000-ci ildə Türkiyə Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarında İtaliya və Rusiyadan sonra 3-cü yerdə, ABŞ isə idxal-ixrac əməliyyatları üzrə 6-cı yerdə olmuşdur. [89, 73] Belə bir fikir də vardır ki, son zamanlarda Azərbaycan ilə Türkiyə arasında iqtisadi-ticarət əlaqələr zəifləməyə doğru gedir. Bu azalma Türkiyəni narahat edir. Türkiyə ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatında çox yaxından iştirak etmək marağındadır. Məlumdur ki, Türkiyənin Azərbaycan iqtisadiyyatında yaxından iştirak etməsi onun siyasi maraqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına zəmanət verir. Məsələn, 2002-ci ilin sentyabr ayında Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində iştirak etmək üçün Azərbaycanda işgüzar səfərdə olan Türkiyə prezidenti Əhməd Necdet Sezər Azərbaycanın dövlət rəhbəri ilə görüşərək 2001-ci ilin ticarət həcmi ilə 2002-ci ilin ticarət həcmi arasında on bir faiz azalmayı və Türkiyə iş adamlarının Azərbaycanda qoyduğu sərmayənin az olmasını əsas gətirərək bildirmişdi ki, iki ölkə arasında siyasi problem olmasa da, iqtisadi və ticarət əlaqələri yetərli səviyyədə

devidir, bunu inkişaf etdirmək məcburiyyətdir. Lakin bununla razılaşmayan Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin fikirlərinə əsasən isə Türkiyənin "Tekvem" şirkəti 70 milyon dollarlıq bir müqavilə əldə edibdir. Azərbaycanın baş nazirinin müavini Abid Şərifovun da məlumatına əsasən layihə dəyəri 50 mln. dollar olan "Sımal" elektrik stansiyasına boru xəttinin tikilməsi Türkiyə şirkətinə veriləndir. Sonra qeyd etmişdir ki, layihə dəyəri 22-25 mln. dollar olan Naxçıvanda hava limanının qurulması, Naxçıvanda "Vayxır" Su elektrik stansiyasının tikilməsi hüququ və s. Türk şirkətlərinə verilmişdir. Türkiyələ tədqiqatçı Sinan Oğanın araşdırmalarına görə türk şirkətlərinin Azərbaycanda yatırım həcmi təqribən 1,5 milyard dollardır. Türk şirkətlərinin ödədikləri vergilər Azərbaycan büdcəsinin 6%-ni təşkil edir. [89, 78]

Türkiyəni Azərbaycanda iqtisadi strategiyası qeyri-neft sektorunda olmaqla yanaşı neft sahəsində də formalaşmaqdadır. Türkiyənin neft və qaz kimi mühüm təbii sərvətlərinin yox dərəcəsində olduğunu nəzərə alsaq, onda Türkiyənin Xəzər regionunda, eləcə də Cənubi Qafqazda iqtisadi maraqlarının mahiyyətini başa düşmək olar. Türkiyə gündə təqribən 23 min barrel (ildə 1,1 milyon ton) xam neft istehlak etməkdə olub, neft ehtədatından böyük miqdarda xaricə bağlıdır. Ölkə daxilində istehsal edilən neft Beynəlxalq Enerji Təşkilatının hesablamalarına görə 1997-ci il üçün gündə 605 min barrel (ildə 29,7 milyon ton) olmaqla daxili ehtiyacların yalnız 4%-ni ödəyir. [84, 103] AZER-PRESS informasiya agentliyinin 2001-ci il 31 may tarixli məlumatına əsasən hal-hazırkı vaxtda Türkiyə ildə təqribən 14-16 mlrd. kubmetr qaz istehlak edir. Bu qazı Türkiyə Rusiya, Əlcəzair və Nigeriyadan alır. Bundan başqa son illərdə Ankara Misir, İran, Rusiya (Mavi axın layihəsi), Azərbaycan və Türkmənistandan qaz (Mavi yanacaq) idxal etmək üçün müqavilələr imzalamışdır. Bu müqavilələrin şərtlərinə əsasən hal-hazırkı həcmə əlavə olaraq Türkiyə Rusiyadan ildə 16 mlrd. kubmetr, İrandan 10 mlrd kubmetr, Azərbaycandan isə 6,6 mlrd. kubmetr qaz

alacaqdır. [130] Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinin verdiyi məlumata görə Türkiyənin enerji ehtiyacı hər il 8% artır. 1999-cu ildə 12,8 milyard kubmetr təbii qaz istifadə edilən Türkiyənin 2010-cu ildə 52 milyard kubmetr, 2020-ci ildə isə 83 milyard kubmetr qaz istifadə etməsi gözlənilir. Məhz bu səbəblərə görə Türkiyənin Sibir və Xəzər enerji hövzəsinə marağı və bağlılığı getdikcə artmaqdadır. [96, 351-352] Ümumiyyətlə, SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycan bir növ Türkiyənin iqtisadi bazarına çevrilmişdir. Azərbaycanda sənaye sahələrinin illik vəziyyətə düşməsi, əksər sahələrdə məhsul istehsalının dayanması Türkiyə mallarına olan tələbatı artırmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın sənaye və xidmət sahələrinə Türkiyə sərmayəsinin cəlb edilməsi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün faydalıdır. Bu deməkdir ki, Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi maraqlarının formalaşmasına gətirib çıxarırdı. İqtisadi maraqların mövcudluğu isə Türkiyənin Azərbaycanı siyasi cəhətdən müdafiə etməsində mühüm amildir. Digər dövlətlərlə yanaşı Türkiyə də Azərbaycanın neft strategiyasında uğurla iştirak edir. 1991-ci il martın 16-da Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanmış sənaye sahələri üzrə "Xəzər dəniz neft-qaz sənayesi birliyi" və Türkiyənin "Türkiş Petroleum" firması dərin quyuları ortaq işə salmaq barədə razılığa gəldilər. "Azorneft" və "Azorneftgeofizika" sənaye birliyi, Türkiyənin milli neft korporasiyaları və "Ret Holding" firması Gəncə, Qobustan və Araz boyu bölgələrində neft-qaz yataqlarının geofiziki tədqiqinə başladılar. Türkiyənin Azərbaycanda enerji siyasəti 1994-cü ilin sentyabrından sonra həyata keçməyə başlamışdır. Lakin "Əsrin müqaviləsi"ndə Türkiyənin 1,75% pay alması Türkiyədə müxalifət düşürgəsində, bir çox mətbuat orqanlarında məntəhi kimi dəyərləndirildi. Bunun nəticəsi olaraq 1995-ci ilin aprelində Türkiyənin baş naziri T.Çillərin Azərbaycana səfəri zamanı Beynəlxalq Neft Konsorsiumunda 1,75%-dən 6,75%-ə qədər Türkiyənin payının artırılması haqqında sənəd imzalandı. [46, 67] Bundan sonra Türkiyə bölgədə Şərqi ilə

Qərbi arasında enerji dəhlizi olmaq yönündə bəlkə də ən böyük imkan əldə etdi. onun geosiyasi əhəmiyyəti gücləndi. Azərbaycanın neft və qaz müqavilələrində Türkiyənin iştirakı əlavə şəklində verilmis 1.5 və 2.1 saylı cədvəllərdə göstərilmişdir. Azərbaycan – Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin müasir durumunda həlledici sahə əlbəttə ki, uğurla həyata keçirilən Azərbaycanın neft strategiyası ilə bağlıdır. Yalnız faktları qeyd etsək, Türkiyə Dövlət Neft Şirkəti (TPAO) dörd iri müqavilədə fəal iştirak edir. Bu müqavilələrə görə Türkiyə tərəfi Azərbaycanın şəhərinə təxminən 2 mlrd. dollar investisiya yatıracaqdır. Bu bütünlüklə həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulan investisiyanın 8,5%-ni təşkil edir. "TPAO" həm də Bakı-Ceyhan boru xəttinin sponsorlar qrupuna 5,02% payla (təxminən 120 mln. dollar) daxildir. Bunlardan əlavə, müxtəlif Türkiyə şirkətləri Azərbaycanın quruda yerləşən yataqlarının istismarında və neft infrastrukturunun formalaşması və istismarında iştirak edirlər. Hazırda quru yataqlarında iki Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi "Anşapetrol", "Azəpetrol", maye qaz istehsalı üzrə "Aztorqaz", mühəndislik işi üzrə "Az Fen" birgə müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bakı-Ərzurum boru xəttinin başlanğıc nöqtəsi olan Sənqəçal terminalının inşası Tekfen – Azfen tərəfindən həyata keçirilir.

Türkiyənin Azərbaycanla iqtisadi strategiyasını şərh edərkən Azərbaycan üçün müsbət amil olaraq bunları qeyd etmək olar: 1) Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında Türkiyə şirkətlərinin geniş fəaliyyəti investisiyanın ümumi həcmi artırır, bu inkişaf üçün əsas şərtlərdəndir; 2) Türkiyə şirkətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatında iştirakı iqtisadi sahələrin dünya standartları səviyyəsində qurulmasına, iş yerlərinin sayının artmasına və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına kömək edir; 3) Türkiyənin Azərbaycanda öz şirkətlərinin mənafeələrini qoruması ehtiva Azərbaycan iqtisadiyyatının qorunması deməkdir; 4) Türkiyənin Azərbaycandakı iqtisadi maraqları bu dövlətin siyasi maraqlarının

dayaq elementlərindədir. Bu da Türkiyənin Azərbaycana siyasət dəstəyini yüksəldir.

Ankaranın Azərbaycanda iqtisadi strategiyasının Türkiyə üçün müəyyən həlledici amilləri də vardır: 1) Azərbaycan Türkiyənin ixracat məhsulları üçün faydalıdır; 2) Azərbaycan Türkiyənin şirkətlərinin qazanc əldə etməsi üçün ucuz xammal və işçi qüvvəsinin olması baxımından əlverişli iqtisadi məkandır; 3) Azərbaycan Türkiyənin Orta Asiya ilə iqtisadi əlaqələrində əsas tranzit ölkədir; 4) Azərbaycan qlobal və regional geosiyasi nöqtəyi-nəzərdən Türkiyəni Qafqazda Rusiya və İran təzyiqindən qoruyan ölkədir.

Türkiyənin də regionun mühüm iqtisadi layihələrinin özündə cəmləşdirən Şərq-Qərb enerji dəhlizində də öz strateji maraqları vardır. Qeyd edilən maraqlar özünəməxsus xüsusiyyətlərlə yanaşı, ABŞ-ın maraqları ilə geosiyasi mənada oxşar olan mahiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan 1995-ci il dekabrın 7-də Türkiyə Respublikasının prezidenti S.Dəmirəl Azərbaycana səfər edərkən bildirdi ki, Xəzər neftinin bir hissəsinin Türkiyə üzərindən Aralıq dənizi sahilinə nəql edilməsi və buradan da dünya bazarlarına göndərilməsi barədə layihənin etibar qazanması Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əməkdaşlığın böyük gələcəyinə işıq saçır. Eyni zamanda 1995-ci il dekabrın 8-də Türkiyənin prezidenti Süleyman Dəmirəl və Azərbaycanın prezidenti Heydər Əliyevin imzaladıkları birgə bəyanatda da tərəflər, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılacaq ilkin neftin iki istiqamətdə dünya bazarına çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikasının və neft konsorsiumunun qərarından məmnun olduqlarını qeyd edərək ayrıca olaraq, əsas neft kəmərinin Türkiyənin Ceyhan limanına yönəldilməsi barədə istəklərini təsdiq etdilər. [22, №238, 12.12.1995] Türkiyə Respublikasının baş naziri Məsud Yılmaz 1997-ci il noyabrın 12-də Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərlə işlənən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibətilə təntənəli mərasimdəki çıxışında əsasən dünyanın

3-cü böyük neft ehtiyatına sahib olan Xəzər hövzəsində neftin miqdarının bir deyil, bir neçə boru kəmərinin lazım gələcəyini göstərirdi. Bəhs olunan neftin dünya bazarlarına çatdırılması üçün qarşıdakı illərdə çəkilməli olan boru kəmərləri arasında həm strateji və iqtisadi, həm də təhlükəsizlik baxımından ən uyğun və səmərəli variantı Bakı-Ceyhan xətti olmalı idi. Lakin bu dövrdə Xəzər ətrafında baş verən geosiyasi proseslər Türkiyə üçün daha vacib olan neftin əsas ixrac kəmərinin rəllaşmasında bir çox çətinliklər üzə çıxartdı. Türkiyənin qələbəsi eyni zamanda ABŞ-ın Qafqaz siyasətindən həlledici dərəcədə asılı idi. Rusiya isə Türkiyənin Qafqaz siyasətinə ən böyük rəqib kimi qalırdı. Belə ki, Türkiyənin "Yeni Yuzyıl" qəzeti 1997-ci ilin avqust ayında Bakı-Ceyhan kəmərinin Türkiyə üçün əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı ki, Türkiyənin Xəzər neftini Aralıq dənizindəki Ceyhan kompleksinə bu gün gətirmək şansı o dərəcədə böyükdür ki, bu heç zaman belə olmamışdır. Qəzetin rəyinə görə bu artım Ankaranın neft siyasəti ilə bağlı deyil, dünyanın geosiyasi konyukturası ilə əlaqəlidir. Türkiyə Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycan neftinin gətirilməsi layihəsindən XXI əsrdə çox böyük gəlir əldə edəcəkdir. Lakin Rusiya əvvəlki səviyyədə olmasa belə, yenə də bu hadisələrə müdaxilə etmək gücündə idi. M. Qasımov yazır ki, Moskva Azərbaycanın Şərq-Qərb-Türkiyə bloku ilə əlaqələrinə əngəl olmaqda, neftin öz ərazisindən ixrac edilməsi üçün üstünlüklər saxlamaqda idi [96a, 269] Türkiyəli Gün Kutun fikrinə, "neft oyunları" belə uzun davam edəcəkdir, qalibi müəyyənlaşdırılmək hələ çox çətin dir. Türkiyə tərəfi bu oyunlarda məğlub olarsa, Bosforun ekoloji və texnogen təhlükəsini də daxil etməklə, onun itkilərini ölküyə gətirmək mümkün olmayacaqdır. [133, Турецкая печать о проекте транспортировки Каспийской нефти. Анкара, 11 августа 1997 года] Buna baxmayaraq, regionun geosiyasi prosesləri 90-cı illərin axırlarına yaxın Türkiyənin mənafeyinin təmin edilməsi istiqamətində cərəyan etmişdir. 1999-cu il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin Türkiyəyə

qısamüddətli sərəfi zaman Süleyman Dəmirəllə imzaladığı, birgə bəyanatda Qazaxıstan neftinin Aktau-Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə nəqlinin təmin edilməsi məqsədilə Qazaxıstan və Gürcüstan hökumətləri ilə birlikdə çalışmanın zəruriliyi qeyd edildi. "Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi ilə beynəlxalq daşınmaların inkişafı haqqında çoxtərəfli əsas sənəd" çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərin və Qara dəniz Rinq koridoru layihəsinin reallaşmasının sürətlənməsi məqsədilə əlaqələndirilmənin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulandı. XX əsrin sonlarına yaxın Türkiyənin Xəzər enerji ilə bağlı strategiyası yüksək formalaşma mərhələsində idi. Türkiyənin Xəzər enerji siyasətindəki strategiyasının geosiyasi əhəmiyyət kəsb etməsinə sübut olaraq 2000-ci il iyunun 6-da Bakıda "Xəzər-neft-qaz-2000" Beynəlxalq sərəfi və konfransın açılış mərasimində Türkiyənin enerji və təbii qaynaqlar nazirinin müavini Mətin Eral çıxış edərək bildirdi ki, Xəzər bölgəsinə qonşu olan Türkiyənin söylərini üç başlıca istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür: **birincisi**, Xəzər bölgəsi ölkələrinin neft və qaz ticarətinin sürətləndirilməsinə təkan verəcək sərbəst neft bazarı yaradılması; **ikincisi**, Xəzər bölgəsindəki kəşfiyyat-qazma və hasilat işlərinə sərmayə qoyulmasında iştirakı; **üçüncüsü**, Xəzər bölgəsinin enerji daşıyıcılarını dünya bazarlarına çatdıracaq boru kəmərlərinə dair layihələrin dəstəklənməsi və onların çəkilməsində iştirak. Türkiyə artıq Azərbaycan neftindən fayda götürməkdədir. Türkiyə Petrolları Anonim Şirkəti" (TPAŞ) vasitəsi ilə "Çıraq-1" platformasından artıq gündə 100 min barrel neft çıxarılır. Onun Türkiyədə və Avropa bazarlarında satışından təqribən 107⁷ milyon ABŞ dolları gəlir əldə edilmişdir. "Şahdəniz" müqaviləsində isə Türkiyənin payı 9 faizdir. İlk mərhələdə ildə 5 milyard kubmetr, sonrakı illərdə isə 16 milyard kubmetr qaz hasil etmək üçün müvafiq sərmayə proqnozları hazırlanır. [22. №127, 07.06.2000] 2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycanda Bakı - Tbilisi - Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin

təməlinin qoyulması mərasimində Türkiyə prezidenti Əhməd Nəcəf Sezər bildirmişdir ki, Şərqi Qərbi enerji dəhlizi Xəzər enerji ölkələrinin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarlarına sabit şəkildə, təhlükəsiz çatdırılmasını təmin edəcəkdir. Qazaxıstan və Türkmənistan Şərqi Qərbi enerji dəhlizi layihəsində yer almaqla, Xəzər enerji ölkələrinin Qərbi iqtisadiyyatına qovuşmasına yardımçı olacaqdır. Qazaxıstanın Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinə daha sonra isə Türkmənistanın və Özbəkistanın Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihələrinə qoşulmaları bölgədə əməkdaşlığın inkişafı baxımından böyük önəm daşımaqdadır. Türkiyə enerji strategiyasını, təhlükəsizliyini diqqətlə həyata keçirməkdədir. Azərbaycan qazı Türkiyənin istər təbii qaz ehtiyatlarının artırılması, istərsə də, enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından strateji önəm daşıyacaqdır. Bu məqsədlə Türkiyə Bakı - Tbilisi - Ərzurum boru xəttinin tamamlanmasına, Azərbaycan qazının Türkiyəyə çatdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verir.

Məlumdur ki, Orta Asiya regionu da ABŞ və Türkiyənin geosiyasi-strateji maraqlarını cəlb etməkdədir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün Cənubi Qafqazın respublikalarından Azərbaycan öz coğrafi mövqeyinə görə "açıq qapı" və iqtisadi baxımından tranzit, Gürcüstan isə ancaq tranzit rolunu oynayır. **(Bax, sərəfi 1.3)** SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyanın, eləcə də Avrasiyanın, geosiyasi mühitində Azərbaycan kimi Qazaxıstan və Özbəkistan da geosiyasi mərkəzlərə daxil edilməyə başladılar. Bilindiyi kimi, geopolitik mərkəzlərə dövlətlər sahib olduqları gücə görə deyil, onların yerləşdiyi məkanın zəruriliyi və fəal güc mərkəzlərinin mənfəətlərinin ağırlığı baxımından aid edilməkdədirlər. [93, 93] Türkiyə Cənubi Qafqazdan istifadə etməklə Orta Asiya respublikaları ilə iqtisadi-ticarət münasibətlərini qurur. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ona ABŞ-ın "Şevron" neft şirkətinin Qazaxıstanın "Tengiz" yatağından çıxardığı neftin daşınmasında dəhliz rolunu oynamağa imkan verir. 1997-ci ilin yayında

Azərbaycanla Qazaxıstan arasında Qazaxıstanın Aktau limanından Xəzər dənizinin dibi ilə Bakıya qədər neft boru kəmərinin tikilməsi haqqında saziş imzlanmışdır. ABŞ-ın "Şevron" şirkətinin Qazaxıstanın "Tengiz" yatağından hasil etdiyi neft Aktau limanından tankerlərlə Bakıya gətirilib, buradan isə dəmiryolu vasitəsilə Gürcüstan ərazisindən Qara dənizin Batumi limanına qədər aparılır. Cənubi Qafqaz regionu coğrafi baxımdan Xəzər regionunun tərkib hissəsi olduğuna görə Orta Asiya dövlətlərinin qərbə inteqrasiyasında mühüm rol oynayır. Müasir qloballaşma dövründə coğrafi mövqe, təbii ehtiyatlar, iqtisadi potensial geostrategiyanın həyata keçirilməsində başlıca məqsəddir. Xəzərin neft ehtiyatları həmin regionu, əgər belə demək mümkündürsə, Avrasiya məkanının geosiyasetinin tərkib hissəsinə çevirmişdir. Məlumdur ki, geosiyasetdə iqtisadi amil əsas qüvvədir və strategiyanın müəyyən edilməsində həlledici güc və təsir vasitəsidir. 1998-ci il yanvarın 4-də Türkmənistan və Qazaxıstan neftinin dünya bazarına çıxarılmasını təmin edən Dübəndi terminalının açılış mərasimində "Kaspiyan Trans Ko İNK" şirkətinin prezidenti Okan Tapan belə bir fikir söylədi ki, bu şirkət xam neftin Trans-Qafqaz magistral xətti ilə Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən nəql edilməsinin nə dərəcədə etibarlı olduğunu bütün dünyaya sübut edəcəkdir. Bu terminalın açılışı nəticəsində nefti nəql etmək imkanı ildə 6 milyon tona çatacaqdır. "Tengiz-Şevron" şirkəti və ARDNŞ – bu layihənin həyata keçirilməsində böyük köməklik göstərmişlər. ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Stenli Eskudeyro 1998-ci ildə prezident Heydər Əliyevlə görüşərkən bildirdi ki, Transxəzər layihəsinin həyata keçirilməsi Azərbaycan və Türkmənistan üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki Türkmənistan öz qazını ixrac etmək imkanı qazanacaq. Azərbaycan isə tranzit ölkə kimi layihədə iştirak edəcək, eyni zamanda həmin kəmərlə öz qazını da xarici bazarlara çıxara biləcəkdir. ARDNŞ-nin I vitse prezidenti İlham Əliyev 1998-ci il mart ayının axırlarında Vaşinqtonda

"Azərbaycandan keçən Avrasiya nəqliyyat dəhlizi" mövzusunda təşkil olunmuş seminarla iştirak edərkən çıxışında bildirmişdir ki, Azərbaycan Transxəzər boru kəmərinə xüsusi əhəmiyyət verir, tranzit ölkə kimi, regionda həyata keçirilən layihələrdə iştirak etmək istəyir. ABŞ-ın "Şevron" şirkətinin Qazaxıstanın "Tengiz" yatağından istehsal etdiyi 1 milyon ton neft Azərbaycan ərazisindən nəql edilib. [37, 43] ATOT-in İstanbul sammiti keçirilən zaman Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi üçün qərar qəbul edilərkən mərasimdə çıxış edən Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin söylədiklərinə görə Transxəzər nəqliyyat sistemi yaratmaq ideyasının əməli surətdə gerçəkləşməsindəki mühüm tərəqqini Qazaxıstan da alqışlayır. Həmin sistemin bünövrəsi bu ilin yazında Bakı-Supsa boru kəmərinin istismara verilməsi ilə qoyulmuşdur və təkcə cari ildə Qazaxıstan bu boru kəməri ilə 2 milyon tondan artıq neft ixrac etməlidir. Nazarbayevin fikrinə, Şərq-Qərb enerji dəhlizinin marşrutlarından biri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinə həminin böyük marağı vardır. Böyük Xəzər neftinin çox variantlı marşrutlarının inkişafı haqqında özünün prinsiplərinə mövqeyini əsas tutaraq, Qazaxıstan Transxəzər nəqliyyat sistemi layihəsinin həyata keçirilməsində əməkdaşlığa hazırdır. Türkmənistan isə öz qazını Türkiyə bazarına çıxarmağa səkkiz il çalışmışdır. Bu dövlət dünyanın təbii qaz ehtiyatlarının 30 faizinə malikdir və Türkmənistanın enerji daşıyıcılarını Türkiyəyə və Avropaya nəql etməyin alternativ yollarına çoxdan can atır. Uzun müddət bir şeyə nail olunmamışdır. Amma indi ABŞ-ın rəhbərliyinin yardımı ilə bu layihə çox-çox irəliləmişdir. Sazişə əsasən 2002-ci ildə Türkiyəyə 30 milyard kubmetr Türkmənistan qazı çatdırılacaqdır. Türkiyə tərəfi 16 milyard kubmetr qaz qəbul edəcək, öz ərazisi ilə Avropaya 14 milyard kubmetr qaz göndərməkdə Türkmənistana kömək edəcəkdir. [22, №268, 24.11. 1999] 1998-ci il oktyabrın 20-də Türkiyə ilə Türkmənistanın enerji nazirləri arasında imzalanan "Xəzərdən

keçən Türkmənistan - Türkiyə - Avropa təbii qaz boru xətti layihəsinin həyata keçməsi və Türkmənistan təbii qazının Türkiyəyə satılmasına dair "İlkin anlaşma" Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl və Türkmənistan prezidenti Səfərrurad Niyazov tərəfindən 1998-ci il oktyabrın 29-da Ankarada imzalandı. [92, 148] Bu müqavilə 30 illik müddətə bağlanmışdı. Qərarlaşdırılacaq bir müddət içərisində 16 mlrd kubmetr qazın Türkiyə tərəfindən satın alınmaq, qalanı da Avropaya göndərilmək şərtlə ildə 30 milyard kubmetr türkmən qazının Xəzər dənizinin altından, Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi ilə Türkiyəyə, oradan da Avropaya boru xətti ilə daşınması nəzərdə tutulmuşdur. Bu boru xəttinin inşasına dair Baş saziş ("Heads of Agreement") Türkmənistan hökuməti ilə 1999-cu il 6 avqust tarixində imzalanmışdır. Bu boru xəttinin layihəsinə dair "hökumətlərarası bəyannamə" 1999-cu il 18 noyabr tarixində İstanbulda keçirilən ATƏT-in zirvə toplantısı zamanı Türkiyə, Türkmənistan, Gürcüstan və Azərbaycan tərəfindən imzalandı. Amerikanın "PJ-ES-CT" şirkəti Xəzərəşırı qaz kəmərinin layihələşdirilməsi, inşası və istismarı konsorsiumunun operatoru təsdiq edildi. Qaz Türkmənistanın Şərqi qaz yataqlarından (Malay, Şadlıq) Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri ilə Türkiyənin Ərzurum şəhərinə vurulacaqdır. 1998-ci ilin oktyabr ayında Türkmənistan və Gürcüstan prezidentləri Ankarada Türkmənistan qazının Türkiyəyə ixracı barədə saziş imzaladılar. Layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması başa çatdırılmışdır. Onu Amerikanın "Enron" şirkəti yerinə yetirdi. "Enro"nun proqnozuna görə Türkiyədə Türkmən qazına tələbat 20 il ərzində 500-640 milyard kubmetr təşkil edə bilər. Xəzərəşırı qaz kəmərinin inşası 3,1 milyard dollar məbləğində dəyərləndirilir. [22, №35, 14.02.1999] Fransanın "Mond" qəzetinin 5 iyun 2001-ci ildə yazdığına görə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev ABŞ prezidenti və dövlət katibinin Xəzərin enerji resursları məsələsi üzrə xüsusi müşaviri Elizabet Consu qəbul edərkən bildirdirdi ki, Kaşaqan yatağından

çıxarılan neft Bakı-Ceyhan kəməri vasitəsilə ixrac olunacaqdır. [133, «Mond», О транспортировке Каспийской нефти (Париж, 5 июня 2001 года)]

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazdan keçən neft və qazın ixrac marşrutları iqtisadi səmərəlilikdən daha çox siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar: 1) Bu layihələr regional səviyyədə Orta Asiya, Cənubi Qafqaz (Azərbaycan və Gürcüstan) və Türkiyəni siyasi mütəfəqqə çevirir; 2) Türkiyə kəmərlər vasitəsilə Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda nüfuz əldə edir; 3) Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan bu layihələrdə iştirak edərək eyni zamanda Türkiyəyə və Qərba bir çox məsələlərdə təsir etmək imkanına malik olurlar; 4) Layihələr regionda siyasi sabitliyin qorunması ilə eyni zamanda, konkret olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin öz aralarında gələcəkdə dövlətlərarası münasibətlərin gərginləşməməsi üçün təminat vasitəsi rolunu oynaya bilər; 5) Bu layihələr həm də iştirakçısı olan dövlətlərin siyasi birliyini yaradır və kənar təzyiqlərə qarşı mübarizədə dövlətlərin birgə iştirakına səbəb ola bilər.

III FƏSİL

Qafqaz geosiyasi regionunda toqquşan strateji maraqlar 3.1. Qafqazda ABŞ-ın Rusiya və İranla strateji maraqlarının toqquşmasında hərbi siyasi və təhlükəsizlik amilləri

XX əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqazın müstəqil regiona çevrilməsindən sonra bölgədə region ətrafı və regiondan kənar dövlətlərin strateji maraqları formalaşmağa başladı. Bu dövlətlər içərisində ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran və Avropa dövlətlərinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qərbi dövlətlərinin və Türkiyənin regionda fəallıq göstərmələri Rusiya və İran tərəfindən kəskin siyasi ziddiyyətlərlə qarşılandı. Demək olar ki, bölgədə Rusiya, Türkiyə, İran və bəzi Avropa dövlətlərinin tarixi maraqlarının hərpəsi həyata keçirdi. ABŞ üçün isə Cənubi Qafqaz bütün parametrlərinə görə yeni bir strateji sahə idi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda strateji maraqların toqquşmasının əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar. Həmin istiqamətlərdən ABŞ-Rusiya, ABŞ-İran; Türkiyə-Rusiya; Türkiyə-İran siyasi qarşılıqlı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan dövlətlərin bölgədəki xarici siyasət prinsiplərində kəskin ziddiyyətlər mövcuddur və strateji maraqları demək olar ki, bütün sahələrdə toqquşur.

Bölgədə ABŞ-Rusiya və ABŞ-İran siyasi qarşılıqlı beynəlxalq aləmdə bu dövlətlərin həyata keçirdiyi rəqabət siyasətinin tərkib hissəsi hesab etmək olar. Cənubi Qafqaz ABŞ-ın Rusiya və İrana qarşı iki səviyyədə-**qlobal və regional** yerləşdiyi siyasət üçün məkanlardan biri rolunu oynayır. Qlobal qarşılıqlı ABŞ-la birlikdə digər Qərbi dövlətləri və Türkiyəni iştirak edir. Eyni zamanda bu çərçivədə Azərbaycan və Gürcüstan bəzi məsələlərdə ABŞ-ın Rusiya və İrana qarşı rəqabət siyasətində iştirak edən dövlətlər, yəni NATO sırasındadırlar. Qlobal qarşılıqlı siyasi mahiyyətdə geniş xüsusiyyətlərə malikdir. Regional baxımdan gətirsək Rusiya və İran ABŞ-ın

Cənubi Qafqaz regionuna aid maraqlarına mane olan dövlətlərdir. Öz əvvəlki gücünü itirmiş Rusiyanın 90-cı illərdə bu regionda Qərbi, xüsusilə ABŞ-la rəqabət aparmaq imkanları məhdudlaşmışdır. Məlumdur ki, Rusiyanın hal-hazırkı geosiyasi vəziyyəti onu Avrasiyada yalnız regional dövlətə çevirmişdir. Məsələn, Z. Bjezinski qeyd edir ki, Rusiya 1990-cı ilə qədər mövcud olduğu əraziləri – Baltıqyanı, Ukrayna, Belarusian, Orta Asiya Respublikalarını, Cənubi Qafqaz respublikalarını və bununla yanaşı imperiyanın keçmişdə ideoloji cəhətdən nəzarət etdiyi Şərqi Avropanı, Çini, Monqolustanı, Şimali Koreyanı itirmişdir. Nəticədə fəvqəldövlət kimi gücə malik deyildir. ABŞ dünyada təkrar olaraq bipolar dünya düzəninə yaradılmasını və rus imperiyasının tarixi iddialarına əsasən ərazi işğalçı siyasəti yeritməklə geniş ərazilərə nəzarət etməsini qəbul etmir. Məhz bu amilləri nəzərə alaraq, imperiyanın nəzarətindən çıxmış ərazilərin, o cümlədən Cənubi Qafqazın təkrar olaraq Rusiyaya birləşdirilməsini istəmir. Cənubi Qafqaz dövlətlərini müdafiə etməklə, hətta Rusiyaya meyilli olan Ermənistanı da, onların Qərbi inteqrasiyasına çalışır. [102, 113] ABŞ və Rusiyanın qlobal qarşılıqlı siyasətini qlobal xüsusiyyətlərini təhlil edərkən bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ, Rusiyanın beynəlxalq aləmdə "əl-qolunu" bağlamaq siyasəti həyata keçirir. Bu məqsədlə keçmiş SSRİ-nin itirilmiş (Rusiyadan qopmuş) – Bjezinskiyə dediyi kimi, faktiki və ideoloji ərazilərini öz tərəfinə çəkmək siyasəti yeritməklə, onları beynəlxalq aləmdə dəstəkləyir, maddi, hərbi və s. yardımlar göstərir. Rusiyanın sərhəddi boyunca "bufer zona", mühafizə zolağı yaradır. Məsələn, Rusiyanın Geosiyasət Akademiyasının vitse-prezidenti Leonid İvaşov Rusiyanın "Utro" qəzetinə müsahibəsində jurnalın - "Rusiya ətrafında Baltıqyanı, Cənubi Qafqaz və Orta Asiyanın daxil olduğu "NATO qurşağı" formalaşmasından danışmaq olarmı?" – sualına belə cavab vermişdir: "Norveçdən və Baltıqdan sərhəd döyq şəkildə nəzərdən

keçirilir. Qafqaza qədər xətti birbaşa aparıldıqda bu xətt NATO üçün bütöv görünür, yeganə çıxıntı Belarusiyadır. Buna görə də hesab edirik ki, əgər Rusiyada Belarusiyaya qarşı belə siyasət və strategiya davam edərsə, bir ildən və ya maksimum iki ildən sonra bu dövlət də NATO-nun orbitinə daxil olacaqdır. Ukrayna artıq həlledici addım atmışdır, heç bir məhdudiyət qoyulmadan öz ərazilərini NATO-ya istifadə üçün vermişdir. Gürcüstan da həmin addımı atmışdır. NATO bu dövlətin ərazisindən və hava məkanından istifadə edir. Gürcüstanın özü də anti rusiya düşərgəsinə daxil olmuşdur. Azərbaycanla əlaqədar İvaşov qeyd edir ki, Azərbaycanda bu gün üç xarici vektor mövqedir: Türkiyə, Amerika və Rusiya vektoru. Azərbaycan hələ ki, bu vektorlar arasında tarazlaşdırılmış siyasət həyata keçirir. Ermənistana gəldikdə isə burada Gürcüstan variantı və ya Serbiya ssenarisi ilə siyasət həyata keçirilə bilər. İvaşov belə hesab edir ki, amerikalılar Qafqazda qabaqcıl operativ baza və qabaqcıl operativ məntəqələrin yaradılması məsələsinə baxır. Onların taktikası indi belədir və İraqda vəziyyətə nəzarət etmək üçün ABŞ-in şəxsi heyəti çatışmır. ABŞ Cənubi Koreyada və Yaponiyada ordunun sayını azaltmaq niyyətindədir. Bu səbəbdən ABŞ Qafqaz və Orta Asiyada hərbi bazalar yarada bilmir. İraq məsələsindən sonra ABŞ bu məsələyə qayıdacaqdır. İvaşovun fikrinə görə Azərbaycan ABŞ-in İrana zərbəsi üçün meydan rolunu oynayır. İrana raket zərbələri Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən ola bilər. [138] Baltıqyanı ölkələrin Avropa Birliyinə daxil olması, Ukraynanın və Şərqi Avropa dövlətlərinin NATO üzvlüyünə qəbulu, Avropa Birliyinin genişlənməsi, Azərbaycan və Gürcüstanla hərbi dəstək, Orta Asiya respublikalarına dəstək, Əfqanıstanda hakimiyyətin devrilməsi və s. ABŞ-in beynəlxalq siyasətinin əsas prioritetləridir. Qlobal siyasət qarşılıqlı məqsətlərindən yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ABŞ NATO-nun imkanlarından istifadə etməklə Rusiya

ətrafında hərbi-siyasi təhlükəsizlik qurşağı yaratmışdır. (Bax, sxem 3.4) Lakin bu zolaqda bəzi "çatlar" vardır. Bu "çatlar" da zolağın tam möhkəmliyini qoruyur. Əgər zolağı Rusiya sərhədlərindəki dövlətlərin birliyi formasında götürsək, onda bu çatların rolu formasında zolağın qərbində Belarusiya, cənubunda Ermənistan, İran, Tacikistan, cənub-şərqində Çin və Şimali Koreyanın rol oynadığını görərik. ABŞ-in Cənubi Qafqaz regionundakı siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri də mühafizə zolağını gücləndirmək üçün həyata keçirilən qlobal siyasətin tərkibini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Yəni ABŞ-in Rusiya ilə bağlı yerləşən regionlardakı siyasətinin çərçivəsindən formalaşır. Bu baxımdan ABŞ-in Avrasiya məkanında Rusiya sərhəddi boyunca həyata keçirdiyi Qərbi Avropa siyasəti, Şərqi Avropa siyasəti, Cənub Şərqi Avropa siyasəti, Cənub siyasəti (Türkiyə, Cənubi Qafqaz, İran, Orta Asiya respublikaları, Hindistan, Çin, Pakistan, Əfqanıstan, Şimali Koreya) birləşərək Rusiya ətrafı mühafizə qurşağının yaradılması üçün qlobal siyasət formalaşdırır. ABŞ coğrafi-siyasi amillərə görə Rusiyanın cənuba doğru hərəkət imkanlarını məhdudlaşdırmaq məqsədilə Türkiyənin Qafqaza təsir gücündən istifadə edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ-in əsasən Qərb yönümlü siyasət yeridən dövlətlərin iştirakı ilə Rusiya ətrafında yaratdığı "mühafizə zolağı"nda Türkiyə regionda öz hərbi, iqtisadi və siyasi gücü baxımından bu zolağın cənubunda əsas birləşdirici mərkəz rolunu oynayır. Bu siyasətin məntəqi nəticəsi olaraq ABŞ-in Cənubi Qafqaz siyasətinin başlıca prinsiplərindən birinin də məhz hələ SSRİ dövründən başlayaraq onun müttəfiqi rolunda çıxış edən Türkiyənin Rusiyaya qarşı müqavimət gücünü artırmaqdan ibarət olduğunu hesab etmək olar. Cənubi Qafqazın özü də bir region olaraq "mühafizə zolağı"nda iştirak edir. Lakin burada Ermənistan parçalayıcı rol oynayır. Məlumdur ki, Rusiyanın Ermənistanla birbaşa qurultay və ya su sərhəddi yoxdur. ABŞ-in Azərbaycan və Gürcüstanda hərbi, siyasi və iqtisadi

baxımından möhkəmlənməsinin başlıca səbəbi həm də Ermənistanın coğrafi-siyasi vəziyyətini nəzərə alaraq Rusiyanın bu dövlətə təsirini zəiflətməkdir. Lakin sadəliklə yanaşı qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-ın Rusiya sərhədləri boyunca "mühafizə zolağı"nı yaratmaqda mühüm məqsədi Rusiyanı muhasirəyə alıb parçalamaq deyil. O, eyni zamanda Rusiyanın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır və beynəlxalq hüquq normaları ilə onu dəstəkləyir. Avrasiya məkanında vəhə Rusiya Avrasiya beynəlxalq münasibətlərində qüvvələrin tarazlaşdırılmasında əsas rol oynayır, digər regionl dövlətlərin (Çin, Hindistan və s.) xarici siyasətini tarazlaşdırır. "Mühafizə zolağı"nı yaratmaqda əsas məqsədlərdən biri Rusiyanın əvvəlki imperiya siyasətini həyata keçirməyə və qonşu kiçik dövlətlərin əraziləri hesabına böyüməsinə imkan verməməkdir. Cənubi Qafqaz da məhz həmin bölgələrdə biridir. Cənubi Qafqaz həm də Xəzər regionunun tərkib hissəsi olduğu üçün iqtisadi-siyasi baxımından böyük potensiala malikdir. Z. Bjezinski qeyd edir ki, sovet hökumətinin dağılmasından sonra digər regionlarla yanaşı 18 mln. əhalisi olan Qafqaz da Rusiyadan ayrılmışdır. Hadisələrin belə dönüşünü Rusiyanı siyasi elitası daha ağırlı qəbul etdi. Çünki bu rayonun iqtisadi potensialı xarici dövlətlərin marağı dairəsinə çevriləcəkdir. Dövlətlərin resursların çıxarılması, işlənilməsi və sərmayə yatırmaq üçün maliyyə imkanları mövcuddur. [102, 170]

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu siyasətin nəticəsi olaraq yeni Rusiyadan ayrılmış və iqtisadiyyatı zəif olan yeni dövlətlər öz nüfuz dairəsinə salmaq üçün ehtil dövrlərdən ABŞ keçmiş sovet respublikalarına qarşı Rusiyanın qeyri demokratik siyasətinin əleyhinə olmuşdur və bunu həmişə də bəyan etməkdədir. Məsələn, 1995-ci il martın 29-da ABŞ-ın Dövlət katibi Uorren Kristofer İndiana Ştatındakı Bluminqton Universitetindəki çıxışında müstəqilliyini yeni qazanmış ölkələrə Birləşmiş Ştatların münasibətlərini açıqlayarkən dedi ki, keçmiş sovet imperiyasının suveren demokratik dövlətlər

regionuna uğurla çevrilməsi Birləşmiş Ştatlar üçün çox vacibdir. Həmin 12 ölkənin ərazisi yer kürəsinin altıda bir hissəsini tutur. Eyni zamanda, həmin ərazidə on minlərlə nüvə silahı saxlanılır. Bu ölkələrin xalqları və ehtiyatları nəhəng iqtisadi potensial təşkil edir. [22, №64, 07.04.1995]

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Rusiya da eyni zamanda öz dövlətçiliyinin gücünün qorunması və bütövlüyü baxımından ABŞ-ın beynəlxalq və regional səviyyədə, Avrasiya kontinentində, xüsusilə ondan qopmuş ərazilərdə siyasi üstünlüyünü qəbul etmir. Məsələn, Rusiyanın xarici işlər naziri olmuş İ. İvanov 2000-ci il iyunun 28-də qəbul edilmiş Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyasına əsaslanaraq bildirdi ki, Rusiya yeni dünya düzəninə formalaşması məsələsində özünün prinsipial xəttini davam etdirir. Onun fikrincə, Rusiyanın siyasətinin başlıca məqsədi çoxqütblü dünya quruluşunu təmin etməkdir. Burada əsas məqsəd hər hansı bir dövlətin və ya dövlətlər qrupunun dünya işlərində hökmranlığına və inhisarına imkan verməməkdir. [118, 125] Rusiyalı mütəxəssis A.F. Filippov da ABŞ-ın dünya hegemonluğu ilə barışmayaraq yazır ki, hal-hazırkı vaxtda ABŞ da daxil olmaqla heç bir dövlət "imperialist layihənin mərkəzi" ola bilməz, imperializm ilə qurtarılmışdır. [140, 14] Digər bir tədqiqatçı A.İ. Millerin qənaətinə görə isə Rusiya özünün yeni, postimperiya keyfiyyətində dünyada güc mərkəzləri olan, bu gün imperiya kimi çıxış edən və ya imperiya olmaq üçün kifayət qədər potensial olan – ABŞ, Avropa Birliyi və Çin kimi dövlətlərlə münasibətlərini müəyyən etmək üçün çətin problem qarşısında dayanmışdır. [126, 11] İ. İvanov həmçinin ABŞ-ın təklidə həm özünün təhlükəsizliyini, həm də global təhlükəsizliyi uzun müddətli perspektivdə etibarlı təmin edə və beynəlxalq terrorizmin təhlükəsizliyini ləğv edə bilməyəcəyi fikrini irəli sürərək qeyd etdi ki, Rusiya və ABŞ beynəlxalq münasibətlərdə global istiləşmənin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmalıdırlar və ola bilərlər. [118, 111-114]

Regional siyasət baxımından nəzərə alınmalıdır ki, Rusiyanın Qafqazda təsiri tarixən güclü olmuşdur və bu təsir yeno də davam etməkdədir. Qafqaz Rusiya üçün Avropa və Orta Asiya arasında bir keçid körpüsü olmaqla yanaşı, Qara dəniz və Xəzər dənizi ilə sərhəddinin olması səbəbindən Rusiyanın Qara dəniz – Boğazlar – Aralıq dənizi yolu ilə Süveyş kanalına çıxıbilməsi imkanını əldə saxlamaq baxımından da strateji mənfəətləri üçün son dərəcə önəmli bir geosiyasi bölgədir. Qafqazın Rusiya üçün ayrıca iki xüsusiyyəti vardır. Bunlardan biri, Asiyadakı rəqiblər Türkiyə və İran ilə kəsişmə nöqtəsinin olması; ikincisi isə Qafqazın Orta Asiyanın qapısı rolunu oynamasıdır. Qafqazın dağlıq coğrafi şəraiti bölgədə az sayda alternativ yolların və əlaqələrin yaradılmasına imkan verir. Bu vəziyyət Rusiyanın Qafqazda öz nəqliyyatının strateji əhəmiyyətini artırmağa və Qara dəniz sahilindəki Abxaziya ilə Xəzər dənizi sahilindəki Dağıstana əhəmiyyət verməyə məcbur edir. Qeyd edilən amilləri nəzərə alaraq Rusiyanın Qərbi ölkələrini, xüsusilə ABŞ-ı Cənubi Qafqazda özünə böyük rəqib hesab etməsini başa düşmək olar. Rusiya rəqib hesab etdiyi Qərbi dövlətlərinin bölgədə tam nüfuz əldə etmələrinin qarşısını almaq məqsədilə öz gücünü səfərbər etməkdədir. Özünü keçmiş SSRİ-nin rəsmi varisi hesab edən Rusiya Federasiyasının 1993-cü ildən sonra həyata keçirdiyi siyasət onun "keçmişdəki rus xüsusiyyətlərinə dönüş" məqsədində olduğunu göstərir. [92, 18] Bu siyasətin reallaşması üçün 1992-ci ildə Rusiyada keçmiş SSRİ respublikaları ilə münasibətlər məsələsi kəskin diskussiya predmetinə çevrildi. bunun gedişatında müxtəlif siyasi qüvvələr hökuməti "yaxın sərhəd ölkələri"ni dəyərləndirməkdə tənqid etdilər. MDB ölkələri ilə xüsusi münasibətlərin inkişafına təhrik etdilər və həmin zonalara Rusiyanın xüsusi maraqları və təsiretmə zonaları kimi baxdılar. 1993-cü ilin aprelində Rusiya XİN-nin təkrarən hazırladığı "Rusiya Federasiyasının xarici siyasət konsepsiyasının əsasnaməsi" layihəsini təsdiq etdi. Bu

sənəddə, birinci layihədən fərqli olaraq keçmiş SSRİ ərazisində dezintegrasiya proseslərinə son qoyulması məqsədilə, MDB ölkələri ilə müsbət və davamlı şəkildə qarşılıqlı münasibətlərin təşkil edilməsi, Rusiyanın prioritet hərbi siyasəti və iqtisadi maraqlarının təmini, Rusiyanın böyük dünya dövləti olmaq mövqeyinin saxlanması məsələsi ilə yanaşı Rusiya xarici siyasətinin əsas məzmununu kimi elan edildi. MDB-də integrasiya proseslərinin kəskinləşməsinə istiqamətlənmiş hərəkət Rusiyanın təhlükəsizliyinə əsas siyasi təhlükə siyahısına daxil edildi. Rusiyanın xarici siyasət konsepsiyası haqqında əsas əsasnamədə əksini tapmış məsələlərdən biri, Birliyin xarici sərhədlərinin möhkəmlənməsi idi. Digər məsələ keçmiş SSRİ ölkələrində Rusiya qoşununun və hərbi bazalarının statusu məsələsinin tənzimlənməsi idi. Daha bir məsələ kollektiv təhlükəsizliyin effektiv sistemini yaratmaq məqsədilə hərbi-siyasi sahədə hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı idi. Keçmiş SSRİ-də yeganə nüvə ölkəsi kimi Rusiyanın statusunun təmin edilməsi də əsas məqsəd kimi göstərilirdi. Rusiyanın hərbi təhlükəsizliyini təmin edən bütöv sistemdən ibarət hərbi infrastrukturun və obyektlərin qorunması da əsas prinsiplərə aid edilirdi. [104, 98-99] Qəbul edilən sənədlər öz mahiyyətinə görə Rusiyanın eyni zamanda Qafqazda da güclü strateji maraqlarının olmasını göstərir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya "yaxın çevrə" deyərək adlandırdığı keçmiş sovet respublikalarının öz nüfuz bölgələrində olduğunu nəli sürərək, bu ölkələrə birbaşa və əl yısı yolla müdaxilə etməklə öz varlığını davam etdirmək istəyindədir. Bölgədəki təsirini əldən vermək istəməyən Rusiya, Müstəqil Dövlətlər Birliyi adında siyasi bir qurumla bölgəni təkrarən nəzarətə almışdır. Bu Birliyə qatılmaq istəməyən Gürcüstanda Abxaziya münaqişəsini dəstəkləyərək bölgə dövlətlərinə gözdəgi verir. keçmiş mənfəətlərindən vaz keçməyəcəyini göstərir. Bölgəyə nüfuz etmək üçün Dağlıq Qarabağ münaqişəsini də dəstəkləmişdir. Rusiya Federasiyasının əsaslı xarici siyasətinə paralel olaraq Qafqaz bölgəsinə aidiyyəti və siyasi

məqsədləri 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən kəskinləşmişdir. 1993-cü ilə qədər olan dövrdə hələ yenidən inkişafa alışımağa və ərazi bütünlüyünü mühafizə etməyə çalışan Rusiya 1991-ci ildən sonrakı iki illik vaxtda keçmiş Sovet respublikaları ilə olan əlaqələrində daha çox qarşılıqlı hörmət anlayışına görə hərəkət etmişdir. Ancaq 1993-cü ildən sonra Şərqi Avropanın bir anda Qərbə doğru istiqamətlənməsini dərk edən Rusiya üçün hərəkət sahəsi olaraq geridə Qafqaz və Orta Asiya bölgəsi qalmışdır. Qərbi üçün Orta Asiyaya uzanan yolların Qafqazdan keçməsi səbəbindən Qafqaz Rusiya üçün strateji əhəmiyyəti olan bir bölgə halına gəlmişdir. Rusiyanın xarici siyasətindəki strateji xətti nəzərə alaraq Qərb dövlətləri onun ətrafındakı regionlarda eləcə də Cənubi Qafqazda güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə bu dövlətlə siyasi rəqabətə girirlər və hətta birlik nümayiş etdirirlər. Aleksandr Duqin yazır: "Muasir dövrdə, SSRİ-nin dağılmasından sonra, Qərb Rusiyanı digər geosiyasi funksiyalarla əlaqələndirməyə can atır. Rusiyanı elə bir siyasi struktura çevirmək istəyir, hansı ki, dünya siyasətində birbaşa iştirak etmək imkanına və geniş sivilizasiyali missiyaya sahib olmasın. 1992-ci ildə Pol Volfövçinin də ABŞ konqresində məruzəsində birmənalı şəkildə göstərilirdi ki, ABŞ-ın əsas strateji məqsədi keçmiş SSRİ ərazisində ABŞ-dan müstəqil siyasət yeritmək qabiliyyətinə malik, nəhəng və müstəqil strateji qurumun yaranmasına imkan verməməkdir. Məhz bu tələbatdan irəli gələrək Qərb Rusiyaya "regional dövlət" rolunu təklif etmişdir. [116, 199] Rusiya Qərbin ona qarşı "soyuq" münasibətini nəzərə alaraq ətraf bölgələrdə öz təsirini gücləndirmək siyasəti yeritməyə başlamışdır. Bu baxımından 1995-ci il sentyabrın 14-də Rusiya Federasiyası Prezidentinin sərəncamı ilə "Rusiyanın Müstəqil Dövlətlər Birliyi iştirakçıları olan dövlətlərə münasibətdə strateji kursu" təsdiq olunmuşdu. Bu sənəddə MDB ölkələri ilə münasibətlərin prioritet xüsusiyyətləri göstərilirdi. "Strateji kurs" buna əsaslanırdı ki, Birliyin ərazisində iqtisadiyyat,

müdafiə, təhlükəsizlik, rusiyalıların hüquqlarını müdafiə sahəsində Rusiyanın həyati əhəmiyyətli maraqları cəmlənmişdir. MDB ölkələri ilə səmərəli əməkdaşlıq isə Rusiyanın özündə mərkəzdənqayma meyli ilə əks olan fakt kimi durur." 1992-ci il mayın 15-də Daşkənddə imzalanmış sənəddə "Kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsi"nin əsasında kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və MDB dövlətləri arasında ikitərəfli saziş, müqavilə iştirakçıları dövlətlərin cəhdlərinin genişlənməsini ümumi maraqlar bazasında və hərbi siyasi məqsədlər üçün müdafiə ittifaqında birləşdirmək göstərilirdi. Prioritet məsələ kimi Rusiyanın postsovet məkanında əsas və təşkiləddici qüvvə kimi özünü təsdiqi dururdu. Bu məkanda istənilən üçüncü dövlətin mövqeyinin möhkəmlənməsi (xüsusi olaraq, Türkiyənin Orta Asiya və Cənubi Qafqazda, Rumıniyanın Moldovada, Polşanın Ukrayna və Belarusiyada, ABŞ və Qərbin bütünlükdə Xəzərdə, Ukrayna və Orta Asiyada), Rusiyanın təsirinin zəifləməsi onun həyati maraqlarının toqquşması kimi qəbul edilirdi. [104, 102]

Qeyd edilənlərlə yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya ətraf bölgələrdə təsir dairəsini gücləndirmək üçün öz potensialından başqa antiqərb siyasət yeridən dövlətlərdən də istifadə edir. Məsələn, İranın ABŞ-ə düşmənçilik siyasəti regionda Rusiya-İran birliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qafqazda, xüsusilə cənub bölgəsində ABŞ, Rusiya və İranın strateji maraqları hərbi-siyasi və iqtisadi məsələlərdə toqquşur. Regionda türkcülüyün və Qərb ideologiyasının təbliğatını Rusiya və İran özlərinin bölgə siyasətlərinə təhlükə hesab edirlər. Bu siyasi proseslərdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsas problema çevrilir. Cənubi Qafqazda 3 müstəqil dövlət strateji planda Rusiya, Türkiyə və İran arasında əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. Burada Şimal-Cənub, Şərq-Qərb oxları bir-biri ilə toqquşur. Belə ki, Rusiya bu regionu "xarici siyasət prioriteti zonası", İran-"dövlət təhlükəsizliyi zonası", ABŞ və onun tərəfdaşları isə "milli təhlükəsizlik zonası" adlandırırlar.

[135, 104-105] XXI əsrdə Qafqaz regionu ətrafında yeni yaranmaqda olan geostrateji mərkəzlər arasında siyasi rəqabət güclənmişdir. Qərbin və ilk növbədə NATO-ya daxil olan apertür dövlətlərin ABŞ və Türkiyənin Cənubi Qafqaz dövlətlərini yeni tranzit kommunikasiya damarları ətrafında cəmləndirməsi, Rusiyadan yarı keçməklə Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi, ABŞ - Türkiyə - Gürcüstan - Azərbaycanın Böyük İpək Yolunu bərpa etməsi cəhdləri Rusiya - Ermənistan - İran oxunun təşkilinə cavab verir. Eyni il 1998-ci il yanvarın 7-də Vaşinqtonda Asiya İnstitutunda "Xəzər regionunda Rusiyanın gələcəyi" mövzusunda keçirilən forumda ABŞ hərbi kollecinin professoru, doktor Blank məruzəsində Xəzər dənizi regionunda baş verən hadisələri, region dövlətləri arasındakı münasibətləri, Xəzər neftinin ixracı məsələlərini geostrateji baxımından təhlil etmişdir. Rusiyanın bu bölgədə apardığı siyasətə toxunan məruzəçinin fikrincə, Rusiyanın problemi iqtisadi və hərbi cəhətdən zəif ölkə səviyyəsinə düşməsinə baxmayaraq, hələ də imperiya iddialarından əl çəkə bilməməsindədir. Ögər gələcəkdə Rusiya Amerika qarşısındakı olarsa, bu, ilk növbədə Xəzər regionunda ola bilər, çünki bu iki ölkənin strateji maraqları məhz Xəzərdə əsas ziddiyyət təşkil edir. Amerikanın Xəzər regionunda üstünlük qazanmasını Rusiya istəməsə, ancaq faktiki olaraq inkar da etmir. Məsələn, Rusiyanın "Strateji İnkişaf Mərkəzi"nin direktoru A. Quşer "Xəzər üçbucağı" başlıqlı məqaləsində yazır ki, indi ABŞ Qara dəniz - Xəzər regionunda əsas geosiyasi oyunçulardan biridir. Məlumdur ki, 1997-ci ildən bu region Amerikanın milli maraqları zonası kimi elan edilmişdir. Sonra isə müəllif Amerika siyasətçilərinin və hərbiçilərinin ietimaiyyət üçün açıqladıqları bəyanatları istinadən ABŞ-in regionda başlıca məqsədini belə qeyd edir. Rusiyanın maraqlarının əksinə olaraq Qara dəniz - Xəzər hövzəsi dövlətlərinin regional integrasiyasını yaratmaq, Cənubi Qafqaz - Xəzər dövlətlərinin suverenliyi, müstəqilliyi

və "geosiyasi plüralizmi"ni təmin etmək, Moskvadan uzaqlaşdırmaq və onların ABŞ-dən asılılığını gücləndirmək, regionda öz biznesini quran ABŞ-in neft şirkətlərini müdafiə etmək; İrana öz xarici siyasətini dəyişmək üçün təzyiqlər göstərmək. Sonra qeyd edir ki, Xəzər regionunda ABŞ-in qarşısında həll etmək üçün geniş miqyaslı üç məsələ durur. Bu məsələlər ticarət, enerji və geostrateji maraqlardır. [113, 16-17] Müəllifin fikrinin əksinə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, regionun dövlətlərinin müstəqilliyi üçün ABŞ heç zaman təhlükə yaratmamış və özündən asılı etməmişdir. ABŞ-in geosiyasi maraqları regionun dövlətlərini hərtərəfli şəkildə vahid dünya iqtisadiyyatına və siyasətinə integrasiya etmək və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Əksinə olaraq Rusiya Cənubi Qafqazı əlində saxlamaq siyasəti həyata keçirir və özündən başqa digər kənar dövlətlərin regionda iştirakını "həzm edə" bilmir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq Rusiya prezidenti V. Putin 2001-ci ildə Azərbaycana səfəri zamanı Milli Məclisdə çıxış edərək bildirmişdir: "Hesab edirik ki, Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələsinə baxışların müəyyənləşdirilməsində başlıca rol region dövlətlərinin özləri oynamalıdır. Biz Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasından ibarət "Qafqaz dördlüyü" çərçivəsində yüksək səviyyədə əlaqələrə böyük əhəmiyyət veririk." [18, 78] Rusiya "Qafqaz dördlüyü" ideyasını ortaya atsa belə bu ideya Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişdir. "Ceymstaun" fondunun bülletenində Vladimir Sokorun 2001-ci il yanvarın 11-də dərc edilmiş məqaləsində göstərilir ki, V. Putinin "Qafqaz dördlüyü" yaradılması ideyası prezident H. Əliyev tərəfindən qəbul edilməmişdir. Bu cür qruplaşma Rusiyanın regionu nəzarət altında saxlamasına gətirib çıxaracaqdır. [18, 110]

Məlumdur ki, ABŞ, Rusiya, Türkiyə və İranın bölgədə strateji maraqlarının formalaşmasında bölgə dövlətlərinin xüsusi rolu vardır. Bu maraqların formalaşmasında bölgənin dövlətlərinin xarici siyasət meyilləri və istiqamətləri nəticəsində

marqların qruplaşması baş vermişdir. Bu qruplar arasında paralellik və toqquşma mövcuddur. Məsələn, ABŞ-Gürcüstan-Azərbaycan qrupu ilə Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan qrupu əsasən paralel istiqamətli fəaliyyətdədir və bu qrup Rusiya-Ermənistan və ona paralel olan İran-Ermənistan qrupu ilə toqquşur. Nəticədə bir birinə zidd olan Vaşinqton-Ankara-Tbilisi-Bakı və Moskva-Tehran-Yerevan "siyasi üçbucaq"ları formalaşır. (Bax, sxemlər 3.1, 3.2, 3.3) Avropa (xüsusilə Qərbi Avropa) dövlətləri də Vaşinqton-Ankara-Tbilisi-Bakı "üçbucağı"nın formalaşmasına təsir göstərir. Azərbaycana gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlət ABŞ, Türkiyə, Gürcüstanın daxil olduğu qruplaşmalarada iştirak etsə belə Rusiya və İranla da yaxın siyasi münasibətlər formalaşdırmağa çalışır.(bax sxem 4) Lakin bir çox tədqiqatçılar Azərbaycandan daha çox Qərbi istiqamətlənmiş siyasət yeritmək istəyindədirlər. Məsələn, Rövşən Mustafayevin fikrincə, Azərbaycan demokratiya yolunu seçdiyinə görə o, hökmən Amerikanın müttəfiqi rolunda çıxış etməlidir. [67, 34] Moskva-Tehran-Yerevan "üçbucağı"nın əsas qüvvəsi hesab edilən Rusiya özünün antiqərb siyasətində İran və Ermənistandan istifadə edir. Rusiyanın Cənubi Qafqazda əsas müttəfiqi kimi Ermənistan çıxış edir. Hələ 300 il əvvəl ilk rus imperatoru I Pyotr Cənuba qasidlər göndərərək gələcək imperiyanın konturları barədə düşünərkən onlara belə bir tapşırıq verirdi: gələcəkdə cənuba doğru hərəkət edərkən Rusiyanın bu ərazidə kimə arxalana biləcəyini öyrənməlidir. Məhz I Pyotr fars və türk dövlətlərinin Şimal əyalətlərində yaşayan ermənilərə diqqət yetirmişdir. Buna görə də tapşırıq idi ki, erməniləri tovlayıb bizim ərazilərə gətirmək lazımdır ki, Rusiyanın istinadgahı olsunlar. [2] Müasir dövrdə də Rusiya həmin siyasəti davam etdirərək erməni əmilindən geniş istifadə edir. Belə ki, 1992-ci il sentyabrın 30-da Ermənistan Rusiya ilə bir müqavilə imzalayaraq Rusiyaya öz torpaqlarında hərbi bazalar yaratmağa imkan verdi, sərhədləri Rus əsgərlərinin də qorumasına da razılığını bildirdi. Bu vəziyyət SSRİ-dən sonra yaxın ətrafla təsiri zəifləyən

Rusiyanın təkrar təsirinin güclənməsinə səbəb oldu [96, 418] Rusiya Ermənistanla xüsusilə hərbi məsələlərdə sıx əməkdaşlıq edir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq 1999-cu il aprelin 16-da Ermənistanın Hava Hücumundan Müdafiəsi ilə Rusiya Hərbi Hava Qüvvələrinin birgə döyüş növlərinə başlaması mərasimində Rusiya HHQ-nin baş komandanı general – polkovnik Anatoli Kornukov RİTA – SÖTA-nın müxbiri ilə müsahibəsində deyirdi: Bundan sonra Rusiya və Ermənistan bir neçə dövlətin – Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Ermənistanın hava sərhədinin təhlükəsizliyi üçün eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyacaqlar. Generalın sözlərinə görə Ermənistandakı Rusiya hərbi bazası hava hücumundan müdafiə sisteminin aviasiya qrupu tam komplektləşdirilməmiş qalır, buraya daha bir dəstə (dörd maşın) bəlkə də daha çox-8 ədəd MIQ-29 təyyarəsi gətiriləcəkdir. S-300 zenit – raket kompleksləri divizionu artıq Gümrüdəki Rusiya hərbi bazasındadır. [22, №66, 17.04.1999] Geniş aspektdən yanaşıldıqda Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi bazalarının NATO-ya qarşı yönəldiyi aydın görünür. Bu bazalardan eyni zamanda lokal olaraq təzyiç vasitəsi kimi Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı da istifadə edilə bilər. Məsələn, ABŞ-ın Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin rəhbəri, vaxtilə keçmiş prezident C.Karterin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə köməkçisi işləmiş Zbiqnev Bjezinski Fransanın "Mond" qəzetinə müsahibəsində bildirmişdi: "Danılmazdır ki, Rusiya Ermənistandan Azərbaycana təzyiç vasitəsi kimi istifadə edir. Bu da həqiqətdir ki, ABŞ-ın İran barəsində sərt və müdriklikdən uzaq siyasəti Azərbaycanın təhlükəsizliyi üçün Rusiyanın göstərdiyi sözləri asanlaşdırır [22, №5, 08.01. 1998] ABŞ isə rəsmi olaraq Rusiya və Ermənistanın hərbi əməkdaşlığının əleyhinə çıxır. Belə ki, hələ 90-cı illərdə Rusiyanın Ermənistana qanunsuz olaraq silah verməsini pisləmişdir. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin 1997-ci il 15 may tarixli məlumatına əsasən ABŞ senatının "Avropada adi silahların məhdudlaşdırılması haqqında

müqavilənin cinah sənədinin təsdiqlənməsi haqqında qətnamə" də xüsusi bir fəsil qəbul etməsi həmin məsələ ilə əlaqədar tərəflərin qarşılıqlı narahatlığının bilavasitə nəticəsi olmuşdur. Bu fəsildə deyilirdi: "1997-ci il avqustun 1-dən gec olmayaraq ABŞ prezidenti "Ermənistanın və Qafqazdakı digər iştirakçı dövlətlərin müqaviləyə müvafiqliyi haqqında məruzə"ni. Senatın beynəlxalq əlaqələr komitəsinə və Nümayəndələr Palatasının spikerinə təqdim etməlidir. Eyni zamanda aşağıdakılar barəsində tam və müəmməl məruzə, o cümlədən məxfi və qeyri-məxfi informasiya təqdim etməlidir: 1) Ermənistan müqavilə ilə məhdudlaşdırılan adı silahların və texnikanın Ermənistan ərazisi ilə Azərbaycanı separatçı hərəkətə həyata gətirilməsinə yol verərkən bu hərəkət müqaviləyə uyğun olmuşdurmu; 2) Qafqaz regionunda yerləşən digər iştirakçı dövlətlər müqaviləyə uyğundurlarmı; 3) Əgər Ermənistanın (1) bənd üzrə müqaviləyə uyğun olmadığı aşkara çıxarılmışsa və ya əgər hər hansı digər iştirakçı dövlət (2) bənd üzrə müqaviləyə uyğun deyildirsə, onda xarici yardım haqqında (keçmiş Sovet İttifaqının müstəqil dövlətlərinə yardım barəsində) 1996-cı il tarixli qanunun 1-ci hissəsinin 2-ci fəslində və ya qanunun digər müddəalarında tələb edildiyi kimi prezident sanksiyalar tətbiq olunması üçün hansı tədbirlər görmüşdür." [22, №97, 16.05.1997] Eyni zamanda ABŞ mətbuatı da bu məsələyə ABŞ ictimaiyyətinin mənlı rəyi olduğunu yazırdı. Məsələn, ABŞ-ın "Filadelfiya İnkuyer" qəzetinin yazdığına görə Ermənistana bir milyard dollar məbləğində silahların gizləncə göndərilməsi ilə bağlı Moskvada qopmuş çox böyük siyasi qalmaqal Amerika sahillərinə də gedib çatan qızgın reaksiya doğumuşdur. Klinton komandası yol verə bilməz ki, Qafqaz Rusiyanın təsir dairəsində olsun. O, həmçinin yol verə bilməz ki, NATO-nun genişlənməsinə Rusiyanın razılığı müqabilində mükafat olaraq Rusiyaya Qafqazda bundan sonra da qoşunlar və hərbi texnika yerləşdirilməsinə icazə verilsin." [22, №103, 23.05. 1997] Lakin ABŞ prezidenti Ermənistanla bağlı

senatın tələb etdiyi hesabı təqdim etməmişdir. Ermənistana qarşı sanksiya da tətbiq olunmamışdır, əksinə maddi yardımların göstərilməsi davam etmişdir. Rusiyanın Cənubi Qafqazda Ermənistandan hərbi-siyasi maraqları üçün istifadə etmək istiqamətində MDB çərçivəsində yaradılan "Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası"nda iştirak edən digər dövlətlərin də imkanlarına arxalanır. Belə ki, 2001-ci ilin aprel ayında Kollektiv Təhlükəsizlik Şurasının baş katibi Valeri Nikolayenko Yerevana səfərinin yekunlarına həsr olunmuş mətbuat konfransında bəyan etdi ki, Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında Müqavilə (KTM) çərçivəsində Ermənistan-Rusiya birgə regional hərbi qruplaşması yaradılacaq. Bu qruplaşma KTM-in Qafqaz istiqamətində təhlükəsizliyin təmin edilməsində çox böyük rol oynayacaqdır. Xatırladaq ki, 1992-ci ilin may ayında imzalanmış KTM-ə hazırda 6 dövlət - Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan və Tacikistan daxildir. Ermənistanın "Snark" agentliyinin məlumatına görə Nikolayenko mətbuat konfransında bildirmişdir ki, regional hərbi qruplaşma Ermənistanda yerləşdirilmiş Rusiya hərbi qüvvələrindən və Ermənistan ordusunun xüsusi bölmələrindən təşkil ediləcək və tərəflər onu birgə maliyyələşdirəcəklər. Baş katib onu da əlavə etmişdir ki, KTM-ə daxil olan dövlətlərdən yalnız Ermənistan anklav vəziyyətindədir, yəni digər iştirakçı dövlətlərlə onun bilavasitə sərhədləri yoxdur. "Məhz buna görə də Qafqaz istiqamətində təhlükəsizlik və Ermənistanın sərhədlərinin təhlükəsizliyi məsələlərinin ümumən bütün regionun təhlükəsizliyi üçün çox böyük əhəmiyyəti var." KTM-nin iştirakçısı olan dövlətlərin başçılarının ötən il Minskə keçirilmiş zirvə görüşündə KTM-nin səmərəliliyinin artırılması və onun yeni coğrafi-siyasi reallıqlara uyğunlaşdırılması haqqında memorandum qəbul edildikdən sonra əməli işlərə, o cümlədən regional təhlükəsizlik sistemlərinin formalaşdırılmasına başlanmışdır. Nikolayenko demişdir ki, hazırda 3 istiqamətdə belə regional sistemlər

yaradılır. Şərqi Avropa istiqaməti (Rusiya ilə Belarus arasında); Qafqaz istiqaməti (Ermənistanla Rusiya arasında əməkdaşlıq bazasında) və Asiya istiqaməti (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Rusiya). Dövlət başçıları Minskdə belə bir bəyanat da qəbul etmişlər ki, üçüncü dövlətlərlə münasibətlərlə müqayisədə, KTM-ə daxil olan ölkələr arasında münasibətlər üstün xarakter daşıyır. [22, №87, 19.04.2001] Bütün bu siyasi proseslərə baxmayaraq, Rusiya Ermənistanı silahlandırmasını başqa amillərlə şərtləndirir. Vladimir Putin 2001-ci ildə Azərbaycanda səfərdə olarkən jurnalistlərin sualına cavab olaraq bildirdi ki, bir milyard dollarlıq silahın Ermənistanı verilməsi və Rusiya hərbi texnikasının Gürcüstandan Ermənistanı göndərilməsi Sovet İttifaqının hərbi mülkiyyətinin və silahlarının bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Sonra isə dedi: "Ermənistan bu texnika verilmir, Rusiyanın nəzarəti altındadır. Onlar Rusiya hərbi bazalarına göndərilir. Bu nə üçün edilir? Avropada adı silahlar haqqında yeniləşdirilmiş beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq, dünyanın bu regionunda Rusiyanın müəyyən miqdarda hərbi texnika, o cümlədən zirehli texnika yerləşdirməyə ixtiyarı var. Bizim gürcü tərəfdaşlarımız Rusiya silahlarının bir hissəsinin Gürcüstandan çıxarılması məsələsini qaldırdığı üçün, -biz hesab edirik ki, hazırda dünyada yaranmış vəziyyət Cənubi Qafqazda Rusiyanın hərbi qüvvələrinin olmasını hələlik zəruri edir, - bizim başqa yolumuz yoxdur. Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, bu hərbi texnikanın Cənubi Qafqazın başqa yerinə, Ermənistandakı hərbi bazalarımıza köçürməkdən başqa seçiminiz yoxdur. Əgər Gürcüstan tərəfi bu texnikanın Gürcüstanda qalmasını istəsəydi, o, indiyədək orada olardı." [18, 51-52] Ermənistanın Rusiya ilə hərbi-siyasi müttəfiqliyi ABŞ-ın region maraqlarına ciddi zərbə vurur. Ermənistanı öz tərəfinə çəkmək üçün Avropanın köməyindən istifadə edir. Cənubi Qafqazda strateji maraqların toqquşmasına tədqiqatçılar müxtəlif mövqedən yanaşırlar. Məsələn, Fridrix Ebert Fondunun

2001-ci il noyabrın 26-27-də Berlində "Cənubi Qafqaz - "dondurulmuş" münasibətlərin qeyri-stabil regionu" mövzusunda keçirdiyi konfransda Rusiyadan olan mütəxəssis Yevgeniy Kajokin çıxış edərək bildirmişdi: "Biz indi supra regional maraqlardan danışıq. Bu neologizmdir. Cənubi Qafqazda mövcud olan global maraqlar mənasını verir. İstənilən halda, mənə elə gəlir ki, Cənubi Qafqaza aid olmayan ölkələri və qonşu olan ölkələri - İran, Türkiyə, Rusiya - differensiallaşdırmaq lazımdır. Hal-hazırda qeyri-regional maraqlar içərisində daha çox ABŞ-ın təsiri istifadə olunur." [121, 130] Ümumiyyətlə, Rusiyanın bölgədəki maraqlarını aşağıdakı kimi göstərmək olar. Birincisi, Cənubi Qafqaz ölkələri Rusiyanı ticarət məhsullarının bazarı kimi maraqlandırır. Bu regionda Rusiyanın maşınqayırma sənayesi üçün məhsul mövcuddur, hətə yaxşı rus dilini bilmək, əlverişli texnoloji mədəniyyət var. Hələlik Rusiya bundan bəzən səmərəli olmasa da istifadə edir. Burada yaşayan əhəlinin kasıb yaşamasına görə çox da geniş olmayan bazarların Rusiya üçün əhəmiyyəti az da deyildir. Bu bazarları itirmək problemə çevrilə bilər. İkinci, Rusiya üçün Cənubi Qafqaz çox vacib bir tranzit ərazidir. Təəssüf ki, bu zonada münasibətlərin olması Rusiyanın maraqlarına prinsipial şəkildə ziyan vurur. Rusiya üçün Adlerdən Qara dənizin sahilləri ilə Abxaziyadan keçərək Gürcüstanı və Ermənistanı gedən yolun fəvqəladə əhəmiyyəti vardır. Lakin indi o bərhad vəziyyətdədir. Üçüncüsü, Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrindən idxal etdiyi ənənəvi ticarət mallarına müəyyən marağı var. Nəhayət, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanla texnoloji əməkdaşlıq hələ tam ölməmişdir. Ermənistanla atom energetikası sahəsində və digər sahələrdə əməkdaşlıq hələ də davam edir. Rusiyanın Ermənistan və Gürcüstanda hərbi bazaları vardır. Hərbi bazanın olması Ermənistanı sərf edir. Rusiya hesab edir ki, bunların olması regionda sabitliyə xidmət edir və buna görə hərbiçilər

buradadır və imzalanmış sazişə görə yenə də orada qalmaqda davam edəcəkdir.

Ümumi parametrlər baxımından qeyd etmək lazımdır ki, MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası əslinə Rusiyanın NATO-ya qarşı hərbi-siyasi təhlükəsizlik məkanıdır. (**Bax, sənə 3.4**) Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Cənubi Qafqaz NATO və Rusiyanın bir-birinə əks olan hərbi-siyasi qurşaqlarının toqquşma mərkəzlərindən biri olduğu üçün müxtəlif qarışıq siyasi prosesləri özündə əks etdirir. Siyasi proseslərin tərkibi kimi Qərbin, Rusiyanın, Türkiyə və İranın strateji maraqlarını formalaşdıran siyasi cərəyanlar bu dövlətlərin bölgəyə dair xarici siyasət prinsiplərini aşkarlayır. Qeyd edilən dövlətlər içərisində Cənubi Qafqazda ABŞ və Rusiyanın strateji maraqlarının toqquşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və daha global xüsusiyyətə malikdir. Digərləri, məsələn, region dövlətləri hesab edilən Türkiyə və İran isə region maraqlarının təmin edilməsində ABŞ və Rusiyanın gücündən istifadə edirlər. Rusiya Qafqazda İran və Türkiyənin region maraqlarını qismən qəbul etsə də Avropa dövlətlərini və ABŞ-ı ümumiyyətlə qəbul etmək istəmir. Bölgədə ABŞ-ı özünün ən böyük rəqibi hesab edir və öz siyasi xəttini buna qarşı qurur. Məsələn, Rusiyanın «Независимая» qəzetində Vladimir Stupişin yazır: "Razılılaşmaq olmaz ki, Rusiyanın ABŞ və onun müttəfiqlərinin postsəvət məkanında hücumuna qarşı rıçaqları yoxdur. Hansı ki, hücumlar Rusiyanın açıq-aşkar milli və dövlət maraqlarına zərbə vurur. Hətta siyasi bəyanatlar da belə rıçaqlardan ola bilər." O, daha sonra yazır: "Zaqafqaziyada Rusiyanın mövqelərini möhkəmlətmək üçün digər rıçaqlar da mövcuddur. Bunlardan biri hava hücumundan qorunma və sərhədlər də daxil olmaqla hərbi əməkdaşlıqdır. Zaqafqaziyada bizim yalnız Ermənistanla hərbi əməkdaşlığımız mövcuddur. Digər rıçaq elmi və istehsalat xarakterli üstünlük, imtiyaz əldə etməkdir. Hansı ki, bu ölkədə iqtisadi və sosial vəziyyətin formalaşmasında əsas rol oynayır." [137]

Nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ və Rusiyanın hərbi-siyasi maraqları Gürcüstanda da toqquşur. Bunun əsas səbəbi kimi Gürcüstanın Qərbə yönəlməsidir. SSRİ dağıldıqdan sonra Gürcüstan Abxaziya və Cənubi Osetiyada etnik problemlərlə əzələşmişdir. Etnik problemlərin olmasından Gürcüstanın ərazi bütönlüyünə doğru yönəlmiş təhdidlərin zərərsizləşdirilməsi Gürcüstan xarici siyasətinin undanda duran başlıca hədəf olmuşdur. Gürcüstan bu etnik problemlərin arxasında Rusiya Federasiyasının olmasını açıqca bildirmişdir. Məhz bu səbəbdən mübahisələrin Rusiya ilə qurula biləcək əməkdaşlıqla çözümlə biləcəyini düşünmüş və E. Şevardnadzenin hakimiyyətə gəlməsinin arxasında da bu siyasət həyata keçirilmişdir. Gürcüstanın xarici işlər naziri İrakli Menaqaraşvili deyirdi: "Mübahisənin həlli üçün Rusiyanın dəstəyi lazımdır. Rusiya olmadan bəzi məsələlər açıqlana bilməz, çünki bu hadisənin olmasının bir səbəbi də Rusiyadır" [83, 33]. Gürcüstanın qarşı-qarşıya qaldığı başlıca məsələlərdən biri də daxilən keçirdiyi iqtisadi böhrandır. Rusiya Gürcüstanı "arxa baxçası" kimi baxaraq Gürcüstanın bir müstəqil dövlət kimi digər dövlət və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığa girməsini qısqançlıqla qarşılayır və bu ölkə üzərindəki təzyiqlərini artırır. Çecənistan müharibəsi nəticəsində geriləyən Rusiyanın 1995-ci ildən Gürcüstanla münasibətləri zəiflədi. Bu müddətdən etibarən Gürcüstan-ABŞ münasibətləri inkişaf etməyə başladı. 1997-ci ildə E. Şevardnadzenin ABŞ-a ikinci səfəri zamanı birinci səfərdən fərqli olaraq hərbi məsələlər müzakirə edilmişdir. ABŞ Gürcüstanın ehtiyac duyduğu torpaq bütönlüyünə və müstəqilliyinə yönəlmiş təhlükə olan rus təzyiqlərinə qarşı dəstəyini hər zaman bildirmişdir. ABŞ ilə Gürcüstan arasında ticarət əlaqələrinin əvvəllər zəif olmasının başlıca səbəbi SSRİ ilə ABŞ arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinə məhdudiyətlər gətirən 1974-cü ildə qəbul edilən qanun olmuşdur. Sovet mallarının ABŞ bazarına girməsinə mane olan bu qanun hələ də qüvvədədir. Yalnız 2000-ci ilin son günlərində ABŞ prezidenti B. Klintonun qəbul etdiyi qərarla

ABŞ–Gürcüstan ticarət əlaqələrinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. [83, 37] Gürcüstanın Qərbə inteqrasiyasına mane olmaq üçün Rusiya bu dövlətdə baş vermiş etnik münaqişələri 1990-cı illərin əvvəllərindən dəstəkləmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycan mətbuatının yazdığına görə Abxazıyanı çıxmaq şərti ilə Gürcüstan ərazisində iki rus hərbi bazası mövcuddur: ölkənin cənubunda Axalkalakidə və Acarıstanda. Gürcüstan tərəfi rus qoşunlarının 3 il müddətində ölkədən çıxarılmasını tələb etsə də Rusiya tərəfi isə 11 il müddətində həyata keçiriləcəyini deyir. [100]

Yuxarıda qeyd edilən amillər səbəbindən Gürcüstan Qərbə doğru siyasət yeritməyə başlamışdı. Bu baxımından Gürcüstan parlamentinin spikeri Nino Burcanadze «Независимая» qəzetinin müxbirinə müsahibəsində bildirmişdi ki, Gürcüstan artıq çoxdandır ABŞ-la əməkdaşlıq edir. Rusiya başa düşməlidir ki, Gürcüstan müstəqil dövlətdir və öz ərazisində kimi münasib bilərsə onu da qəbul etməyə hüququ vardır. Rusiya incəliklə və məqsədyönlü şəkildə “təklərə ağac taxmaqla” Gürcüstanı özündən kənarlaşdırır.” Sonra Nino Burcanadze müxbirin növbəti sualına cavab olaraq bildirmişdi ki, Qərb dövlətləri Gürcüstana ölkənin ağır günündə kömək göstərirlər. 2001-ci ildə Gürcüstan bu hərbi sahədə maliyyə yardımları hesabına öz hərbi büdcəsini 4 dəfə artırdı. ABŞ ölkəyə 10 vertolyot, hərbi forma geyim komplekti və mina axtaranlar verdi. Türkiyə Marneulidə hərbi aerodromu müasirləşdirdi və iki ədəd vertolyot verdi. Yunanıstan iki keşikçəkən gəmi hədiyyə etdi və hərbi bazalar üçün kommunikasiya sistemlərini tikir” Nino Burcanadzenin fikrincə, Rusiya Dövlət Dumasının komitəsinin qərarına əsasən Gürcüstan ordusunun yenidən təşkil olunmasına kömək qadağan edilmişdir. Nino Burcanadze həmçinin Gürcüstanın Pankisi dərəsindəki vəziyyətə dair narahatlığını bildirərək onu da qeyd edirdi ki, Pankisi dərəsində guya terrorçuların toplanması və Rusiyanın buna qarşı mövqeyi düzgün deyildir. Nino Burcanadze həmin

müsahibədə onu da bildirirdi ki, Rusiya ilə Gürcüstan arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə Rusiya parlamenti tərəfindən ratifikasiya olunmamışdır. [131] 2002-ci ildə Rusiya Dövlət Dumasında vətəndaşlıq haqqında yeni qanunun qəbul edilməsi də Gürcüstanın narazılığına səbəb oldu. Vətəndaşlıq haqqında yeni qanunu çoxları Tbilisidə belə hesab edirlər ki, gələcəkdə Abxaziya və Cənubi Osetiyanın Gürcüstandan ayrılması üçün növbəti addım ola bilər. Abxaziyada əhalinin üçdə birinin, Cənubi Osetiyada isə əhalinin 40 faizinin Rusiya pasportu vardır. Əgər belə davam edərsə bu ərazilərin Rusiyaya birləşdirilməsi üçün referendum keçirilə bilər. E. Şevardnadze bu qanunu “Gürcüstanın suverenliyinin pozulması və gizli ilhaqı” kimi qiymətləndirirdi. Rusiya Federasiyasının bu yeni qanununda MDB ölkələrinin vətəndaşlarına Rusiya pasportlarının verilməsi prosedurasının sadələşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. 2000-ci ilin dekabr ayında Rusiya Dövlət Duması tərəfindən viza rejiminin tətbiqinə dair verilən qərar “Gürcüstanı MDB-dən kənarlaşdırma siyasəti idi. Bu viza rejimi Abxaziya və Cənubi Osetiyaya aid edilmirdi, onlar sərhəddi asanlıqla keçirdilər. Gürcüstanda vətəndaşlıq haqqında Rusiyanın yeni qanunun qəbul edilməsini viza rejiminin davamı kimi qiymətləndirdilər. Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə Gürcüstan tərəfi Rusiyaya nota göndərmişdi. [108] Rusiyanın Abxazıyanı dəstəkləməsi Rusiya prezidenti Vladimir Putinin 2004-cü il dekabrın 23-də Kremlidə jurnalistlərlə keçirilən konfransında da səsləndi. Onun fikrincə, Abxaziya – bu ərazi, bu xalqla Rusiya çox əsrlik tarixi münasibətlərə malikdir. “Biz Gürcüstanın ərazi bütövlüyü təsisindən çıxış edirik. Ancaq hesab edirik ki, bütün mübahisəli məsələlər, o cümlədən Abxaziya problemi və ya Cənubi Osetiya kimi dərin məsələlər bu ərazidə yaşayan bütün xalqların maraqlarını nəzərə alaraq danışıqlar prosesi əsasında sülh yolu ilə həll edilməlidir.” Sonra Putin bildirdi ki, Rusiya Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün tərəfindədir, Gürcüstanın özü Abxaziyada daxili hərbi münaqişənin yaranmasında maraqlıdır. Bu,

Gürcüstanın özünə də səlf etməz. [103, 153-154] Daha sonra 2003-cü ilin sonlarında Gürcüstanda baş verən hadisələr Rusiyaya çox narahət etmişdir. Bu baxımından Rusiya ABŞ-ı itiham edirdi ki, Amerikan rəsmi dairələri Gürcüstanın keçmiş prezidenti Eduard Şevardnadzenin istefaya getməyə məcbur etmişdi və o cümlədən onun öz postundan getməsinə səbəb olan nümayişlərin təşkil olunmasına kömək göstərmişdir. Rusiyanın xarici işlər naziri İqor İvanovun bəyanatına görə Gürcüstanda baş verən hadisələr təsadüfi deyildir. Onun sözlərinə görə Qərbi dövlətləri MDB-yə üzv olan dövlətlərin həmin yola sürüklənməkdə çox böyük məsuliyyəti daşıyacaqlar. İvanovun sözlərinə görə ABŞ-ın Gürcüstandakı səfiri Riçard Maylz etiraz hərəkətinin təşkil olunmasına kömək etmişdir. O, Şevardnadzenin istefaya getməsində ABŞ əmissarları Ceyms Beyker və general Con Salikaşvilinin yardımlarını da qeyd etmişdir. Gürcüstanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdikdən sonra Gürcüstan-Rusiya münasibətlərində yeni problemlər yaranmışdır. Gürcüstanın yeni seçilmiş və Rusiyanın qəbul etmədiyi prezidenti Mixail Saakaşvilinin 2004-cü il fevralın 10-da Moskvaya səfəri zamanı etdiyi çıxışında rəsmi Tbilisinin Avropaya inteqrasiya kursu götürdüyünü bir daha təsdiqlədi. M. Saakaşvili həmçinin Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiyanın itirilməsi ilə barışmayacağını bildirdi [50].

Cənubi Qafqazın güclü dövləti hesab edilən **Azərbaycanda** ABŞ-ın hərbi-siyasi maraqları Rusiya və İranın alternativ maraqları ilə ziddiyyət təşkil etməkdədir. SSRİ-nin süqutundan və onun ərazisində müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra regionda geosiyasi şərait tamamilə dəyişmişdir. Azərbaycan da regional və iri dövlətlərin – Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və İranın geosiyasi maraqlarının mərkəzinə çevrilmişdir. Geosiyasi rəqabətin obyektinə çevrilməsində əsas üstünlük Azərbaycanın strateji mövqeyinə verilir. Rusiya MDB vasitəsi ilə Azərbaycanı özünə tabe etmək istəyir. Bu səbəbdən Azərbaycan 3

istiqamətdə xarici dövlətlərin təzyiqlərində öz milli marafətini müdafiə etməlidir. 1) Şimaldan Rusiya; 2) Cənubdan İran; 3) Cənub-Qərbdən Ermənistan. Məhz bu amillərə görə Azərbaycan ABŞ ilə strateji əlaqələri gücləndirmək marağındadır və Şimali Atlantika birliyinə niyəli edər. Zəngin təbii sərvətlərlə malik olan Azərbaycan özünün milli təhlükəsizliyini ABŞ ilə hərtərəfli əlaqələrdə görür. Buna görə də Azərbaycan MDB-də kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinə daxil olmağı, mərkəzi strukturların yaranmasına etiraz etmişdir. Şimalda və cənubda güclü qonşuları olan Azərbaycan öz müstəqilliyinin təminatçısını kimi Qərbi üz tutur. Rusiya və İrandan müdafiə olunmaq üçün Azərbaycanın ABŞ və Qərbi Avropaya köməyinə ehtiyacı vardır. Belə bir fikir də mövcuddur ki, Amerikanlıların Qafqazda əsas platasıdır Azərbaycan. Vaşinqton hələlik həddindən artıq açıq şəkildə burada öz hərbi kontingentini yerləşdirə bilmir və ya bu "neft respublikası"nı NATO-ya lap tezliklə çəkib götürə bilmir. Bunun iki səbəbi var: 1. Moskvaya həddindən artıq açıq şəkildə təərid etmək ehtimalı rus xalqının müqavimətini kəskinləşdirə bilər. 2. Ermənistan Azərbaycanın birbaşa düşməndir. Ancaq Vaşinqton Ermənistanı həm də hərbi münasibətlərdən nəzarətə almağı ümid edir. Vaşinqton NATO-nun tərkibindən biri olan Türkiyəyə Azərbaycan ordusu ilə açıq şəkildə məşğul olmağı tapşırır, digər tərəfdən, Vaşinqton Yunanıstana Ermənistanla məşğul olmağı və onu Moskvadan ayıraraq Qərbi yaxınlaşdırmağı tapşırıq verir. [122, 160] Rusiyalı politoloq K. Hacıyev Gürcüstan və Azərbaycanın NATO ilə münasibətlərini şərh edərkən qısqıncılıq hissi ilə bildirir: "Azərbaycan və Gürcüstan əhəmətləri Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiyada münasibətlərini tənzimləmək üçün Rusiya ilə ikitərəfli münasibətlərini bu istiqamətdə quraraq bunun təsirdən istifadə etməyə çalışırlar. Rusiya vasitəsilə bu məqsədə çatmaq mümkün olmadıqda Azərbaycan və Gürcüstan rəhbərləri Qərbi və NATO-ya üz

minimlər" [105, 381] Rusiyalı bəzi tədqiqatçıların fikrinə Dağlıq Qarabağ problemi öz-özünüdə hələdə Makedoniyaya problemi ilə anatoli xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz bu səbəbdən Qafqaz regionunda sabitliyin yaranması üçün Moskva Dağlıq Qarabağla birbaşa əlaqələr yaradır ki, bu ərazini bütün Qafqaz geosiyasi sisteminin tarazlaşdırma nöqtəyə çevirsin. Məhz Rusiya tərəfi hesab edir ki, bundan ötrü Dağlıq Qarabağ danışıqlarının optimal olaraq dörd tərəfi olmalıdır - Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya və İran. Regionda geosiyasi düşüncələrə müvafiq olmayan Atlantika dövlətlərinin iştirakı isə mümkün olmamalıdır. ABŞ-in Rusiyaya nisbətən Azərbaycanda güclənməsi 1998-ci ildə Rusiyada baş verən hadisələr, maliyyə böhranı, bir çox nəhəng rus banklarının iflası və bu amillərin MDB-nin bir çox dövlətlərinə mənfi təsiri ilə əlaqəlidir. [141, 253] 2001-ci ilin başlanğıcında Rusiya Azərbaycanı ABŞ və Türkiyənin əlindən "geri almaq" üçün Azərbaycana yaxınlaşmaq məqsədilə bir çox mühüm addımlar atdı. Belə hesab edilirdi ki, əgər yaxınlaşmaq meyl qalarsa, onda Moskva öz mövqeyini Xəzər və Cənubi Qafqazda saxlamağa fayda verəcəkdir. Sonradan isə Moskvaya İranla ümumi dil tapmaq asan olacaqdır. Əgər Moskva Bakı Rusiyaya yenidən orientasiya edə bilsə, onda yaxın gələcəkdə Moskva - Bakı - Tehran oxu yarana bilər. Bu ideyanı reallıqdan uzaq hesab etmək olar. Rusiya Qəbələdəki RLS-i vasitəsilə ən təhlükəli istiqamətdə - Hindistan, Pakistan, İran, İraq və İsrailin daxil olduğu regiona nəzarət edir. Onlardan bəzisi qeyri-rəsmi nüvə dövlət və ya ballistik raket texnologiyalarına malik bu dövlətdir.

Rusiya ABŞ-in Azərbaycanda hərbi bazalar yerləşdirmək istəyinin də əleyhinə çıxır. Bu siyasətin nəticəsi olaraq Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri olmuş Nikolay Ryabov Pentaqonun çevik qüvvələrinin hərbi bazasının Azərbaycanda yerləşdirilməsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə mənfi təsir göstərəcəyini bildirmişdi. 2003-cü ildə Azərbaycan

mətbuatı yazırdı ki, rəsmi Vaşinqton Moskvanın Xəzərdə ABŞ hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsinə icazə verməyəcəyinə dair Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Nikolay Ryabovun bəyanatından təəccüblənir. Jurnalistlərlə görüşündə ABŞ-in Azərbaycandakı səfiri Rino Harniş demişdi ki, Rusiyanın narazılığı Pentaqonu Azərbaycanda hərbi baza yerləşdirmək niyyətindən daşdırmıyacaqdı. ABŞ-in məqsədi beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə və kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması məsələsində Azərbaycana yardım etməkdir. Azərbaycanla ABŞ arasındakı əməkdaşlığın Rusiyaya, yaxud da hansısa ölkəyə qarşı yönəldilməsini fikirləri səhvdir. ABŞ-in Azərbaycana etdiyi yardımlar ABŞ və Rusiyanın regiondakı maraqlarının toqquşması kimi yozulmamalıdır. [77] 2003-cü ildə müdafiə naziri Donald Ramfeldin Azərbaycana səfəri, Xəzərin təhlükəsizliyinin qorunmasında Amerikanın marağı və ABŞ ordusunun Xəzərdə yerləşdirilməsi məsələsindən danışması Rusiyanın ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Demək olar ki, bölgədə iki böyük dövlətin maraqları toqquşurdu. Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Nikolay Ryabov ABŞ qoşunlarının Xəzərə heç bir vəchlə soxulmayacağını bəyan etmişdi. Xəzərin 5 sahilıyanı dövlətlərin olduğunu bəyan edən səfir onu qorumaq üçün ABŞ ordusuna ehtiyac olmadığını bildirdirdi. ABŞ da buna cavab olaraq öz bəyanatını vermişdi. Hətta ABŞ-in Azərbaycanı təyin olunan səfiri Rino Harniş Rusiya qoşunlarının Gürcüstandan çıxarılmasının vacibliyini bəzirmişdi. Lakin ABŞ-Cənubi Qafqazda gələcəkdə hərbi bazalar yerləşdirmək planını müəyyən qədər gizlətməyə çalışır. Bu baxımdan ABŞ-in Avropadakı ordusunun komandanı müavini, Hərbi Hava Qüvvələrinin generalı Çarlz Uold Ermənistan səfəri zamanı Yerevandakı mətbuat konfransında bəyan etmişdi ki, ABŞ Cənubi Qafqazın hər hansı bir ölkəsində öz hərbi bazasını yerləşdirmək niyyətində deyildir. ABŞ-in başlıca məqsədi Cənubi Qafqaz ölkələri ilə dialoqun qurulmasıdır. [128]

Nəzarət almaq lazımdır ki, Azərbaycan regionunda tarazlaşdırılmış siyasət yeridərək Rusiya ilə onun maraqlarını nəzarət alaraq normal münasibət qurur. 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələrin dinamik inkişafına geniş yol açan xarici siyasət yeridi. Xəzər bölgəsində, eləcə də Cənubi Qafqazda ABŞ və Rusiyanın siyasi rəqabət mübarizəsi Rusiyanın Xəzərdə, əvvəlcədən cümlədən Azərbaycana münasibətdə siyasətini özünü aşağıdakı soboblərə görə Cənubi Qafqazda nüfuzunu bərpa etmək maraqlarından irəli gəlir: Öz mövqeyinə görə Cənubi Qafqaz elə bir "hökmran yüksəklikdə" yerləşmişdir ki, ona nəzarət Rusiyaya özünü Yaxın Şərqdə və Fars Körfezi rayonunda olduğu qədər inamla hiss etməyə imkan verir. Onun əsri 70-ci illərdə Cənubi Qafqaz respublikaları dünyanın ən hərbi birləşmiş bölgəsi sayılırdı. Burada bir hərbi dairədə birləşmiş üç hərbi dairənin və sonradan bir sərhəd dairəsində birləşmiş üç sərhəd dairəsinin gücü cəmlənmişdi. Bu deyilənlərə əlavə Cənubi Qafqazda "birbaşa" və "Moskva təbəçiliyində olan digər hissələri də cəmlənmişdilər. Onlar müvafiq dairələrin komandanlıq sahəsindən çıxarılaraq birbaşa Moskvaya təbəçilənirdilər. Əgər bu gün dünya növbəti soyuq müharibəyə doğru sürüşməkdə davam edirsə, o zaman Moskvanın Cənubi Qafqaz üzərində əvvəlki nəzarətini bərpa etməkdən ötrü bütün qüvvələrini sərf etməyini gözləmək məntiqlə uyğundur. Qərbi isə öz növbəsində var qüvvəsi ilə buna yol verməməyə çalışacaqdır. ABŞ Xəzəryanı ölkələri diqqət mərkəzində saxlayır və bu bölgəni Moskvaya "satmaq" niyyətində deyildir.

İran və Rusiyanın Qafqaz regionunda strateji maraqları toqquşur. Lakin taktiki maraqları üst-üstə düşür. Məsələn, onların hər ikisinin strateji marağı bu regionu öz təsirləri altına salmaqdır. Bu gün Rusiyada artıq mükəmməl "Putin doktrinası" adlı bir strateji-hərbi məramnamə vardır. Bu doktrinanın da ən böyük və diqqəti cəlb edən, siyasət

baxımdan, sərt bir qolunu "Rusiya Federasiyasının XXI əsr neft strategiyası və milli təhlükəsizlik problemləri" əhatə edir. Doktrinanın neft strategiyasında keçmiş ittifaq respublikaları kimi, Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti, strateji mövqeyi geniş təhlil edilir. Bu doktrina əslində şahmat taxtasını xatırladır. Bu taxtada Azərbaycanı vurmaq, onun neft strategiyasını sarsıtmaq üçün Yerevan, İbrazim, Aşqabad, Astana... fiqurlarından geniş istifadə edilir. Rusiya üçün "gündəmdəki məsələ"lərdən biri Cənubi Qafqazdır, orada baş verən iqtisadi-siyasi hadisələrdə Azərbaycanın gəlincə göstərilir ki, ruslar bu regiondan heç vaxt ol çəkə və yaxud maraqlarını kiminsə "fitnəsinə və yaxud hıyləsinə" qurban verməzlər. Xəzər dənizi və onun strateji dəhlizlərindən on mühümü kimi qeyd edilən Azərbaycan Rusiyanın yem tarixində "bir nömrəli obyekt kimi" diqqəti cəlb edir. [72, 222-223] Oxford Universitetinin beynəlxalq münasibətlər üzrə professoru S.Neil Macfarlane hesab edir ki, Qərbi dövlətlərin keçmiş SSRİ-nin cənubundakı Qafqaz və Orta Asiya regionunda maraqları ilk növbədə bu orazıda yerləşən dövlətlərlə və həmçinin geosiyasi xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Qərbi dövlətləri maraqları bölüşdürmək istəyirlər və hər hansı bir dövlətin bu regionda təkbaşına hökmranlığını qəbul etməzlər. Regionda əsas siyasət Rusiyanın tarazlaşdırılmasına nail olmaq və bu dövlətin cənub hissədə təsirinə məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Sonra professor tək Rusiya amilini Qərbin geosiyasi maraqlarına aid etmir. Eyni zamanda, ABŞ-in keçmiş SSRİ-nin cənubunda, xüsusilə Orta Asiyada İslam siyasətindən ciddi narahatlıq keçirməsini də qeyd edir. Bu siyasət amillərinə əlavə olaraq regionun təbii ehtiyatları da əsas səbəb kimi göstərilir. Baxmayaraq ki, bu amil prinsipdə iqtisadi məsələdir, eyni zamanda geosiyasi əhəmiyyətə də malikdir. [155, 19]

ABŞ Şimali Qafqazda baş verən proseslərdə də Rusiyanın siyasətini qəbul etmir. Çeçenistanda baş verən hadisələrlə əlaqədar ABŞ-in mövqeyi Rusiya siyasətinə qarşı

olmuşdur. Belə ki, 1999-cü il noyabrın 4-də ABŞ Dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə xüsusi müşaviri, səfir Stiven Sestanoviç Senatın beynəlxalq əlaqələr komitəsində çıxış edərək Çeçenistanda baş verən hadisələrlə bağlı Amerika hökumətinin mövqeyini açıqlamış və insan hüquqlarının pozulmasını qeyd etmişdir. Sonra isə ABŞ mövqeyini dəyişmişdir. Belə ki, 2001-ci il sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparıldığına görə Rusiyanın Çeçenistandakı terroristlərə qarşı mübarizəsini də normal qarşılamışdır. Rusiyanın ərazi bütövlüyünə ABŞ hörmətlə yanaşdığından Çeçenistanın müstəqillik məsələsində Rusiyanın mövqeyini müdafiə edir.

Cənubi Qafqazda baş verən **münaqişələrdə** ABŞ və Rusiyanın maraqları toqquşur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərin ortalarında ABŞ Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində fəallıq göstərir, bu problemin həllində Rusiyanın təkbaşına vasitəçiliyini qəbul etmir, problemin dinc yolla həlli üçün tərəfləri özlərinin birbaşa danışıqlara getməsinə ön plana çəkirdi. ABŞ-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə xüsusi əhəmiyyət verməsinin nəticəsi olaraq 1997-ci il fevralın 14-də Dövlət katibinin keçmiş SSRİ dövlətləri üzrə müavini Stroub Telbott ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri təyin edildi. Bu təyinatə qarşı Rusiya və Ermənistanın etirazına baxmayaraq, ABŞ ən yüksək səviyyədə Rusiya-Fransa həmsədrləri sırasına qoşuldu. [27, 50] Almaniyada Fridrix Ebert Fondunun 26-27 noyabr 2001-ci ildə Berlində "Cənubi Qafqaz - "donmuş" münaqişələrin qeyri-sabit regionu" mövzusunda keçirilən konfransında çıxış edən Almaniyalı mütəxəssis Ditrix Şperlinq Cənubi Qafqazda maraqları olan kənar dövlətlərin siyasi rəqəbatını şərh edərkən Cənubi Qafqazdakı siyasi mühitə bağlı öz təhlilini maqnetizm paradigmindən istifadə etməklə başlayır. Onun fikrincə iki maqnit Cənubi Qafqaz və onun qonşularını gah öz tərəflərinə çəkirlər, gah da özlərindən uzaqlaşdırırlar. ABŞ və Rusiya burada maqnitlər rolunu oynayır. Türkiyə bu iki

"maqnitin" təsiri altındadır. ABŞ İraq, İran, İsrail və Fələstinlə münasibətdə öz xarici siyasətini Ankara ilə Vaşinqton arasında razılaşma olmadan həyata keçirə bilmir. Belə ki, ABŞ-la İran arasında münasibətlər pisdır. Rusiyanın isə Tehran üçün cəlbədedici olmaq şansı var. ABŞ-la İran arasındakı münasibətlərdə gərginliyin çoxdankı tarixi mövcuddur və real olaraq Vaşinqtonun müasir xarici siyasətindən asılı deyildir. ABŞ-la İran arasında püs münasibətlər Rusiya ilə İran arasındakı yaxşı münasibətlərə zəmin yaradır. Məhz bu obraz Cənubi Qafqazın bütün regionlarında və onun qonşularında da hegemonluq edir. Beləliklə, bu iki maqnit, toqquşan maraqlar ilə Cənubi Qafqazın siyasi birliklərinin və ətrafdakı dövlətlərin aralarındakı münasibətləri "nizama" salır." [143, 117] Əgər ABŞ regionda müəyyən bir dövləti müdafiə edərsə, Rusiya əks rol oynamağa başlayır, yaxud da əksinə proses baş verir. Hər iki maqnit özünün cəlbədedici və kənarlaşdırıcı keyfiyyətindən istifadə edərək digərinin təsiri azaltmağa çalışır. Hətta əgər Rusiya və ABŞ dünyanın digər regionunda "terrorizm"ə qarşı birgə mübarizə aparılırsa, belə onların Cənubi Qafqazda qarşılıqlı qüvvələri onsuz da qalacaqdır. Amma bu hissələri açıq şəkildə nümayiş etdirməyi üstün tutmayacaqlar. Cənubi Qafqazda və separatçı regionlardakı münaqişələri nəzərdən keçirsək görərik ki, bu münaqişələrin gərginliyi münaqişə tərəflərinin müdafiə edən iki maqnit tərəfindən necə istifadə oluna və manipulyasiya oluna bilər. Gürcüstan ABŞ-dan yardım alaraq nə vaxt Rusiyanın Abxaziya münaqişəsindəki fəaliyyətini ittiham edərsə, Abxaziya bu zaman Rusiyaya kömək üçün müraciət edir və Tbilisini terrorizmə və Abxaziya ərazisində münaqişə düynününün açılmamasında ittiham edir. Tbilisinin rus qoşunlarının Gürcüstan ərazisindən çıxarılmasını tələb etməsi ABŞ tərəfindən dəstək qazanır. Nəticədə Abxaziya hakimiyyəti Gürcüstana geri dönməkdənsə Rusiyaya birləşməyi üstün tuturlar. Dağlıq Qarabağ problemində toxunduqda onu da qeyd etmək olar ki, qonşu ölkələr

münaqişə edən tərəflərə kömək göstərirlər. Bir çox hallarda həmçinin ABŞ və Rusiyanın düşmənçilik münasibətləri münaqişə edən tərəflər arasında münasibətlərin qaydaya salınmasına təsir göstərir. Belə ki, Türkiyə ABŞ-a ümid bəsləyir. Azərbaycan isə Türkiyəyə ümid edir və nəticədə Cənubi Qafqazda Şərq-Qərb səddi yaranır. ABŞ təsirinin hegemonluq etdiyi və onlara qarşı yönəlmiş Şərq-Qərb münasibətlərindən qəzəblənən və Rusiya və İran Cənubi Qafqaz üçün maneə olan yeni, Şimal-Cənub səddini yaradırlar. [143, 118] Məlumdur ki, Rusiya Azərbaycan və Ermənistanı özündən asılı etmək və bu dövlətlərin Qərbi inteqrasiyasının qarşısını almaq məqsədi ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dəstəkləyir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq Rusiyanın "Независимая газета" qəzeti Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə "Rusiyanın XXI əsrdə strategiyası" adlı mövzusunda təşkil etdiyi "dəyirmi stol"da iştirak edən Rusiyanın Ermənistanda keçmiş səfiri V. Stupişin bildirdi ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağla birlikdə Rusiyanın regionda yeganə hərbi-strateji müttəfiqidir. Onun sözlərinə görə əgər Ermənistan Qarabağı itirsə, onda Rusiyanın regionda heç bir işi qalmayacaq. Rusiya Dövlət Dumasının xarici işlər üzrə komissiyasının rəhbəri Zatulın da bildirdirdi ki, bu gün Dağlıq Qarabağ Rusiyanı Ermənistanla birləşdirən əsas həlqədir. Bu iki dövlətin hərbi-strateji ittifaqı regionda dominantlığa yönəlmişdir və Qərbin Qafqazda təsirinə son qoymaq məqsədi güdür. [110, 95] Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Rusiyanın təsiri daha güclüdür. ABŞ bu amili nəzərə alaraq münaqişənin həllinə fəal müdaxilə etmək iqtidarında deyildir. Rusiya da öz növbəsində münaqişədə Qərbin maraqlarını nəzərə alaraq Ermənistanı açıq şəkildə müdafiə etmir. Məsələn, Rusiya Federasiyası xarici işlər nazirinin müavini, Rusiya prezidentinin MDB ölkələri üzrə xüsusi nümayəndəsi Vyaçeslav Trubnikov 2001-ci ilin aprel ayında ABŞ-ın Florida Ştatındakı Ki-Uest şəhərində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar keçirilən görüşdə bildirdi ki,

Qafqazda sülh Rusiyanın həyatı maraqlarına aiddir. Münaqişənin tənzimlənməsi açarı Azərbaycan və Ermənistanın öz əllərindədir. Ermənistan və Azərbaycan hansı qərara gələrlərsə ATƏT-in Minsk qrupu da bu qərarı dəstəkləyəcəkdir. [133, К переговорам по урегулированию конфликта по Нагорному Карабаху КИ-У)СТ/ штат Флорида/ 5 апреля 2001 года]

ABŞ-ın regionda maraqlarının toqquşduğu ölkələrdən biri də **İrandır**. Qeyd etmək lazımdır ki, İran-ABŞ qarşudması lokal xüsusiyyətlərlə yanaşı beynəlxalq cəhətlərə də malikdir. ABŞ və İran soyuq müharibədən sonra Yaxın Şərqdəki güclər mübarizəsində və regiondakı tarazlığın formalaşmasında iki təsirli oyunçu kimi görünür. Bunun iqtisadi, siyasi, hərbi və s. tərəfləri mövcuddur. SSRİ-nin dağılmasından sonra regiondakı tarazlığın yenidən müzakirə obyektinə çevrildiyi ərəfədə Vaşinqton və Tehran əlaqələri daima istər region, istərsə də digər dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər iki dövlət Yaxın Şərq regionunda özünün maraqları ilə bağlı təhlükəsizlik ərazisi formalaşdırmağa çalışır. ABŞ prezidenti C. Buşun İranın "Şeytan ucbucağı"na daxil olan ölkələrin siyahısında olduğunu bildirməsindən sonra gərginləşən ABŞ-İran münasibətləri Əfqanıstan və İraqda aparılmış hərbi əməliyyatlar sonrası özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə ABŞ-İran münasibətlərinin pis olmasının əsas tarixi səbəblərindən birinə diqqət yetirmək lazımdır. Amerikanın məşhur politoloqu, dövlət xadimlərindən biri Henri Kissincerin fikrincə, 1979-cu ildə şahın devrilməsindən sonra hakimiyyətə gələn rejim beynəlxalq münasibətlərin hamı tərəfindən tanınmış prinsiplərini pozan çoxlu sayda aksiyalar həyata keçirmişdir. Bu aksiyaların çoxu birbaşa ABŞ-ın əleyhinə yönəlmişdir. 1979-cu ildən 1981-ci ilə qədər on dörd ay ərzində bu regionda 50 nəfər amerika diplomatı girov saxlanmışdır. [120, 217] Qeyd edildiyi kimi, Xəzər regionunda, eləcə də Cənubi Qafqazda İranın ABŞ tərəfindən qəbul edilməməsinin əsas amili məhz bu səbəbdir.

1990-cı illərin ortaları üçün regionda geosiyasi şərait təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, qüvvələr müəyyən qədər qruplaşmışdır və artıq dövlətlərin müəyyən bloku yaranmışdır. Bir tərəfdə ABŞ başda olmaqla Qərbi ölkələri, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Qazaxıstan, digər tərəfdə Rusiya, İran, Ermənistan, Yunanıstan, Bolqarıstan və Türkmənistan dayanır. Eyni zamanda Rusiya, Ermənistan və Türkmənistan arasında da ittifaq mövcuddur. İran isə bu bloka ABŞ-ın təzyiqi ilə Azərbaycanın neft kontraktından sıxışdırılıb çıxarıldıqdan sonra qoşulmuş və nəticədə Moskva və Tehranın mövqeləri bir-birinə daha da yaxınlaşmışdır. Məhz bundan sonra İran Xəzərin statusu məsələsində Rusiyanın mövqeyini açıq-aşkar dəstəkləməyə başlamışdır. İranın xarici siyasət və iqtisadiyyat sahəsində atdığı addımlar və region ölkələri ilə əlaqələri onun coğrafi-siyasi maraqlarını biruzə verir. İkibaşlı (şəraitdən asılı olaraq) diplomatiya, bloklara qoşulmamaq siyasəti, vahid ümumiran dövlət ideyasına xələl gətirməmək şərti ilə islam mənafeələrinin aliliyi bu marağın elementidir. Tarixi təfərrüata varmadan qeyd etmək ki, Rusiyanın və İranın bu bölgəyə maraqları daim çulğamış, bəzi məqamlarda isə hətta üst-üstə düşmüşdür. İran Rusiyanın hərbi-ticarət sahəsində ən iri tərəfdaşdır. Rusiya ekspertlərinin təxmini hesablamalarına görə keçmiş SSRİ-nin hərbi səhədə ixracının təqribən 60 faizi İranın payına düşürdü. Eyni zamanda İran – Ermənistan əlaqələri də genişlənərək, keyfiyyətcə yeni, hər iki ölkə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən səviyyəyə qalxmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, burada təkcə Cənubi Qafqaza strateji marağı olan Tehranın Ermənistanı özünə müttəfiq seçməsi deyil, İrandakı erməni diasporu çox fəal rol oynayır. Əsas reaktorları Rusiyadan alınmış Buşer AES-nin istifadəyə verilməsi sayəsində Ermənistanın energetika baxımından yardım alması mümkün olmuşdur. Ermənistanın İranla hərbi səhədə əməkdaşlığı müəmməlidir. Lakin hələ 1994-cü ilin iyun ayında Mərənd şəhəri yaxınlığındakı hərbi

poliqonda, Yaxın Şərqi terrorçu təşkilatları üçün yaraqlılar hazırlanan yerdə Ermənistan silahlı qüvvələri üçün 60 artilleriya mütəxəssisi hazırlanmışdır. Moskva ilə Yerevanın hərbi əlaqələrinə gəldikdə 1996-cı il mayın 2-də iki ölkənin hərbi nazirlikləri arasında imzalanmış "Hərbi əməkdaşlıq haqqında" sənədlər paketini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu dövlətlərin hərbi baxımdan yaxınlaşmasında ən yüksək mərhələ olmuş həmin sənəd Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqelərini hüquqi baxımdan möhkəmləndirir. [51, 51] İran özünün regiondakı maraqlarını tam təmin etmək və öz dövlət təhlükəsizliyinin qorunmasını tam təmin etmək məqsədilə Rusiya ilə Qərbin və Türkiyənin əleyhinə olaraq ittifaqa girmək məcburiyyətində qalmışdır. (**Bax, sxem, 3.4**) Bu siyasətin həyata keçirilməsi məqsədilə bütün gücünü səfərbər edir. 1995-ci ildə Türkiyənin Ankara şəhərindəki Bilkent Universitetində "Qafqaz və Orta Asiya: müstəqillikdən sonra keçmiş və gələcək" mövzusunda keçirilən konfransda Almaniyanın Şərq Universitetinin mütəxəssisi Rayner Fraytaq- Virminqhaus çıxışında Qafqazın geosiyasi vəziyyətini təhlil edərkən bildirdi ki, müstəqillik qazandıqdan sonra Rusiya Ermənistanı dəstəkləmişdir. Lakin Azərbaycan və Ermənistan arasındakı savaşı türk hökumətlərinin təsirli cəhdləri ilə dayandırmışdır. İran Azərbaycanda öz təsirini həyata keçirməkdədir, bu baxımdan Ermənistanı müdafiə edir və Bakıya təzyiqlər göstərir. Rusiya- İran ittifaqı təhlükəsi də mövcuddur. Rusiya bölgədə əsas rol oynayaraq Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistanı qeyri-rəsmi dəstək verir, nəticədə Moskva Azərbaycanda vəziyyətin ağırlaşmasına nail olur. Rusiyanın Dağlıq Qarabağ ilə əlaqəli mənfəətlərində zidd təbii bir vəziyyət ortaya çıxmışdır. Rusiya burada öz mənfəətləri naminə vasitəçilik rol oynayır, bundan istifadə edərək əslində nəticəsi müsəlman – xristian müharibəsinə gətirib çıxara biləcək sonsuz bir qarışıqlığa tərəfdar olur. [91, 16] Proseslərin tarixi gedişatı baxımından götürsək Cənubi Qafqazda ABŞ-İran münasibətlərinin gərginləşməsi davam

etməkdədir İran Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın bölgədəki gücünə görə öz maraqlarını tam təmin edə bilmir 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra Cənubi Qafqazda İranın strategiyası iki yeni mənfəət aspektə nail oldu. **Birincisi**, Tehran daha çox hər şeydən əvvəl, qeyri-region dövləti olan ABŞ-ın regionda terrorizmə əleyhinə müharibə şüarı altında iştirakının güclənməsi və Qərbin region dövlətlərini Avroatlantika təhlükəsizlik sistemində daxil etməsi narahat edirdi. Bu kontekstdə Bakı - Tbilisi - Ceyhan boru kəmərinin gizli olaraq Türkiyə - Azərbaycan - Gürcüstan blokunun yaranmasına səbəb ola biləcəyindən İran narahatlıq hissi keçirirdi. **İkincisi**, İran Cənubi Qafqazda xüsusi olaraq ticarət və maliyyə bazarlarında iqtisadi diplomatiyanı fəallaşdırmağa çalışır. İranın siyasi elitası qəti olaraq ABŞ və Avropa Birliyinin Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına cəlb olunmasını qəbul etmir. Bu məsələdə İranın mövqeyi əksər hallarda Rusiyanın rəhbərliyi ilə üst-üstə düşür. Tehran dəfələrlə bəyan etmişdir və hal-hazırda da bəyan etməkdə davam edir ki, ABŞ-ın regionun işlərinə (xüsusilə Gürcüstan və Azərbaycanda) təsir göstərməsi ciddi təhlükəyə səbəb ola bilər. Tehran ölkənin daxili siyasi və xarici siyasi inkişafının xarici qüvvələrdən asılı olmayan, azad şəkildə inkişafının vacibliyi tezisi ilə çıxış edir. İran diplomatlarının fikrincə, məhz Rusiya və İranın birgə real qarşılıqlı iştirak etməmələri amerikalılara "Cənubi Qafqazda özlərini belə razı hiss etmələrinə" imkan yaratmışdır. Ermənistanın daha bir prinsiplial mövqeyi vardır. Bununla Tehran tamamilə razıdır. Bu mövqeyə ondan ibarətdir ki, ABŞ başda olmaqla, hər şeydən əvvəl, NATO-nun regionun işlərində iştirak etməsinə cəlb edilməsindən imtina etmək lazımdır. ATƏT-in İstanbul sammitində Ermənistan prezidentinin təklif etdiyi regional təhlükəsizlik sistemi formulası səslənmişdir. Bu formula "3+3+2", Azərbaycan - Ermənistan - Gürcüstan, Rusiya - İran - Türkiyə, ABŞ və Avropa Birliyi. Hətta sonradan Ermənistan

tərəfi Rusiyanın bu formulaya dəyişiklik etmək istəyindən imtina etmişdir. Rusiya formulunda mərkəzi yeri "Qafqaz dördlüyü" tuturdu. "4+2+2". Yeni regional təşkilatın yaradılması üçün Tehran təklif olunan formullar içərisində daha çox "3+2" variantı üzərində dayanır (3 Cənubi Qafqaz dövlətləri, Rusiya və İran) və ya "3+3" (3 Cənubi Qafqaz dövlətləri, Rusiya, İran və Türkiyə) mexanizmini qəbul edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "3+2" variantının qəbul edilməməsinin reallığını görürək İran "3+3" variantına da çox üstünlük verir və Türkiyənin də qoşulmasını qəbul edərkən, regionda qüvvələr nisbətinin yaranmasına ümid bəsləyir. Həm də İran Türkiyənin qoşulmasında Azərbaycan və Gürcüstanın da bu variantı qəbul edəcəklərini görür. ABŞ-a gəldikdə isə ümumiyyətlə, Rusiya-İran əməkdaşlığından ehtiyatlanır və öz siyasətini bu istiqamətdə həyata keçirir. Bu baxımdan 2005-ci il fevral ayının 24-də Slovakiyada Rusiya-ABŞ sammiti keçirilməsindən qabaq ABŞ prezidenti C. Buş İTAR-TASS-ın xüsusi müxbiri Mixail Qusmana müsahibəsində bildirdi ki, ABŞ Rusiya ilə bir yerdə İranın nüvə silahının olmamasına çalışır bilirlər. [132] Lakin Rusiya İranla nüvə sahəsində əməkdaşlıq etməkdən əl çəkmir. Belə ki, Rusiya prezidenti Vladimir Putin 2005-ci ilin fevral ayında Moskvada İranın Təhlükəsizlik Şurasının katibi Həsən Ruhani ilə görüşündə bildirdi ki, Rusiya İranla bütün sahələrdə, o cümlədən nüvə energetikasında əməkdaşlığı davam etdirəcəkdir. Rusiyanın mövqeyi belədir: Rusiya qeyri-qanuni heç nə etmir, bütün obyektlər MAQATE-nin nəzarəti altındadır. [109] İranın regionda Qərb və Türkiyədən ehtiyat etməsi onu Rusiya ilə eyni siyasi xəttə Qərbə, xüsusilə ABŞ və Türkiyəyə qarşı hərəkət etməyə məcbur etmişdir və həmin siyasət yenə də davam etməkdədir. ABŞ və Türkiyənin Xəzər regionunda hərbi-siyasi maraqları, Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və Qırğızistan ilə NATO xətti ilə hərbi əməkdaşlıqları Rusiya və İranın hərbi sahədə əməkdaşlığını gücləndirmiş və hərbi-siyasi müttəfiqə

çevirmişdir. Bu baxımından 2001-ci ilin oktyabrı ayında Moskva ilə Tehran arasında Rusiya tərəfindən gələcəkdə hər il İrana 300 milyon dollar dəyərində hərbi avadanlıq göndərilməsini nəzərdə tutan çərçivə sazişləri imzalanmışdır. [151, 51-58] Əslində Rusiyanın İranda hərbi və nüvə sahəsində əməkdaşlığı bir tərəfdən Rusiyanın regionda əsas müttəfiqi hesab edilən İranın təhlükəsizliyinə yönəlmişdirsə, digər tərəfdən Rusiya İran özünün NATO-nun "təhlükəsizlik qurşağı"na alternativ yaratdığı "təhlükəsizlik zonası"na cəlb etmişdir. (Bax, sxem, 3.4)

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda Rusiya və İranın siyasi müttəfiqliyinin əsas səbəblərini təhlil edərkən aşağıdakıları qeyd etmək olar: 1) Əslində İran və Rusiya tarixi boyu bu ərazilərin bölüşdürülməsi, nüfuz dairələrinə aid edilməsi uğrunda rəqib olmuşlar, buna görə də onların "müttəfiqliyinin" müddəti uzun ola bilməz və bu İranda mövcud hakimiyyətin dəyişilməsi ilə sona çata bilər; 2) Hər iki dövlətin regionda tarixi ekspansionist siyasəti mövcuddur; 3) Hər iki dövlətin müasir dövr xarici siyasətində ABŞ-a və onun müttəfiqi olan Türkiyəyə qarşı rəqabət münasibəti mövcuddur. 1979-cu il İran inqilabından sonra İranda yaranmış antiamerika siyasəti bu dövləti onunla ABŞ-a qarşı eyni mövqedən çıxış edən keçmiş SSRİ ilə siyasi cəhətdən yaxınlaşdırmışdır; 4) Hər iki dövlətin Türkiyənin Qafqazdakı tarixi maraqlarından ehtiyat etmələri, Türkiyənin Azərbaycana, Gürcüstanı iqtisadi cəhətdən nüfuz etməsi və bu regiondan istifadə etməklə Orta Asiyanın türkdilli dövlətlərinə və eyni zamanda Rusiyanın daxilindəki türkdillilərə inteqrasiya siyasətindən İran və Rusiya ehtiyat edirlər; 5) İranın özündə yaşayan çoxmilyonluq Azərbaycan xalqının potensialından ehtiyat etmək amili İranı Rusiya ilə Cənub Qafqaz siyasətində yaxınlaşdırmışdır; 6) Hər iki dövlətin Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsindəki maraqlar və Qərbin iştirakını qəbul etməmək bu dövlətləri eyni mövqedən çıxış etməyə məcbur edir. İran və Rusiya Cənubi Qafqazda oxşar maraqlarını təmin etmək üçün Ermənistan

amirindən layiqincə istifadə etməyə çalışırlar. Rusiya Cənubi Qafqazda Gürcüstanı təsir etmək üçün qondarma Abxaziya və Cənubi Osetiya qurumlarından, Azərbaycanda isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən istifadə edir. İran da öz növbəsində Dağlıq Qarabağ separatçılarına dəstək verir.

Regionda Rusiya və İrana qarşı ABŞ-ın rəqabətində hərbi-siyasi gücü daha çoxdur. Bunu bir neçə amillə şərtləndirmək olar. 1) ABŞ-ın iqtisadi rəqəbləri Cənubi Qafqazda təsiredici siyasi gücə malikdir; 2) ABŞ Qərbi Avropa dövlətləri və xüsusi olaraq regiona yaxın olan Türkiyənin imkanlarına arxalanır; 3) Regionda ABŞ getdikcə öz hərbi bazalarını yerləşdirməkdədir; 4) İranın Cənubi Qafqazda hərbi obyektləri mövcud deyildir; 5) Rusiya Ermənistan istisna olmaqla Cənubi Qafqazda hərbi cəhətdən zəifləməyə doğru gedir; 6) Rusiyanın hərbi-siyasi birliyinə daxil olan dövlətlərin gücü ümumən NATO-nun "təhlükəsizlik qurşağı"na daxil olan dövlətlərin gücündən çox zəifdir; 7) Bölgə dövlətlərindən Azərbaycan və Gürcüstan Qərbə istiqamət götürmüşlər; 8) Cənubi Qafqazda ABŞ-Türkiyə birliyinə qarşı Rusiya təklənə bilər. Belə ki, bu gün ABŞ-ın İrana qarşı sərt siyasəti bu dövlətdəki rejimi dəyişməyə yönəlmişdir. Əgər İranda siyasi rejim dəyişərsə, demokratik qüvvələr hakimiyyətə gələrsə, belə demək mümkündürsə, Rusiya Cənubi Qafqazı əlində saxlamaq üçün öz regional müttəfiqini itirərək təklənə bilər.

3.2. Qafqazda Türkiyə-Rusiya və Türkiyə-İran qarşılıqlı maraqlarının geosiyasi amilləri

Qafqazda Türkiyənin maraqları Rusiya və İranın maraqları ilə demək olar ki, bütün sahələrdə toqquşur. Qeyd edildiyi kimi, Qafqaz Türkiyə üçün mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malik olan bir regiondur. Türkiyə və İran bölgədə mühüm olaraq təkcə geostrateji cəhətdən fəal dövlətlər deyil, eyni zamanda geosiyasi mərkəzlərdir. Onların daxili vəziyyəti regionun

həyatında olduqca vacib rol oynayır. Hər iki tərəf öz miqyaslarına görə regionda güclü maraqları olan orta dövlətlərdir. Türkiyə Qara dəniz regionunu sabitləşdirir, ondan Aralıq dənizinə çıxışa nəzarət edir. Rusiyanı Qafqazda tarazlaşdırır, hələlik islam fundamentalizminin qarşısını almaq üçün vasitədir və NATO-nun cənub qanadına xidmət edir. Müstəqil türkdillər Azərbaycan Türkiyənin siyasi komayı vasitəsilə Rusiyaya regionda inhisarçı siyasət yeritməyə mane olar, beləliklə, Mərkəzi Asiyanın yeni dövlətlərinin siyasətinə siyasi təsir rıçağını ləğv edər. Hələ Azərbaycan şimaldan nəhəng Rusiya tərəfindən, cənubdan isə İran tərəfindən edilən təzyiqlərin qarşısında zəifdir. Cənubi Qafqazda Türkiyənin Rusiya və İrana qarşı siyasət yeritməsi tədqiqatçılar tərəfindən fərqli qəbul edilir. Məsələn, Rusiyalı politoloq Nartovun fikrinə İran və Ermənistanın Türklərə qarşı birgə kinliyi onları geosiyasi müttəfiqə çevirmişdir. Məhz bu səbəbdən Tehran fəal surətdə Ermənistanın maraqlarını və Dağlıq Qarabağın xüsusi statusunu müdafiə edir. Amma İranın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı hər hansı bir iddiası yoxdur. [127, 319] Aleksandr Duqin də oxşar mövqedən çıxış edir. Qafqazda Rusiyanın ənənəvi və etibarlı müttəfiqi olan Ermənistan xüsusi geosiyasi rol oynayır. Şimala və Şərqi-Orta Asiyanın Türk dünyası regionuna – Türkiyənin ekspansiyasının qarşısını almaq üçün Ermənistan strateji baza kimi xidmət göstərir. Ermənistan həm də ona görə lazımdır ki, İranla tarixi və etnik yaxınlaşmaya əsaslanaraq, Avrasiya impulsunun Mərkəzdən İran "rimland"ına genişlənməsində vacib həlqələrdən biridir. Bu Moskva – Yerevan – Tehran oxunun yaranması deməkdir. [116, 352] Türkiyəli professor Abdülkadir Akəm fikirləşir ki, bölgədəki mövqeyini yaxşı həyata keçirən Türkiyə yeni dünya sisteminin ən önəmli ağırlıq mərkəzini əks etdirən Avrasiyanın mərkəzi olmaq yolunda addım atmışdır. Bütün bunların içində Türkiyə üçün bölgədə sıxıntı yaradacaq ən böyük amil Rusiya Federasiyasıdır. Türkiyəyə münasibətdə Çar Rusiyasından

gələn təməl hədəflər dəyişməmişdir, eyni şəkildə də qorunub saxlanılır. Türkiyə bu gün Rusiyanı bu hədəflərindən uzaqlaşdırmaq üçün bu dövlətlə müxtəlif əməkdaşlıq layihələrinə qoşulmuşdur. Bunlardan ən əhəmiyyətli Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq layihəsidir. [92, 8] 90-cı illərin geosiyasi mühitini təhlil edərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaza yerləşdirilməsi planlaşdırılan beynəlxalq sülhməramlı qüvvələri Moskvanı narahat edirdi. Bu plan həyata keçiriləcəyi təqdirdə beynəlxalq qüvvələr içərisində Türkiyə ordu hissələri də yer ala bilərdi. Moskva buna qətiyyətlə etiraz edirdi. Ankara isə Avropada adı silahların (konvensional) azaldılması anlaşmasının Rusiya tərəfindən pozulmasına, Ermənistanın sürətlə silahlanmasına etiraz etməklə kifayətlənməyərək, öz geosiyasi mənfəəti naminə cavab tədbirləri hazırlayır. Silahlı Qüvvələr Baş Qərargahı Türkiyənin bölgədəki ölkələrlə yaratdığı hərbi əməkdaşlıqların NATO proqramı çərçivəsində olduğunu, bunların hər hansı dövlətə qarşı çevrilmədiyini bəyan edir. Sadalanan fikirlərə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Türkiyənin başlıca məqsədlərindən biri də Rusiyanın Qafqazda hegemonluğuna yol verməməkdir. Türkiyə rəsmiləri inanmağa çalışırlar ki, onlar bu xüsusi məqsədə ATƏT və NATO kimi beynəlxalq təşkilatlarla birgə işləməklə və eyni zamanda Rusiyanı regional təşəbbüslərə qoşmaq yolu ilə (Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qafqaz Sabitlik Paktına) çata bilərlər. Türkiyə siyasətçiləri həmçinin İranı regional ambisiyalarından da ehtiyatlanırlar. Cənubi Qafqazda Rusiya hegemonluğu təkrar bərpa olursa Türkiyənin Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə əlaqələri kəsilə bilər. Neft və qaz kəmərlərinin inşası üçün sülh və sabitliyin böyük əhəmiyyəti vardır. Pan-türkiyə Türkiyənin "rəsmi xəttinin" tərkib hissəsi deyildir. Ankara rəsmiləri Azərbaycanın Rusiya təsir dairəsinə təkrar düşməsinə istəmirlər. Məlumdur ki, Rusiya Türkiyənin imkanlarından ehtiyatlanaraq Qafqaza bir "bufer zona" kimi baxır. Bu məqsədlə regionda hərbi-siyasi

Şəhərdən möhkəmlənmək istəyir, hərbi bazalarını da Türkiyə və NATO-ya qarşı yönəldir. Məsələn, 1999-cu il fevralın 17-də Rusiya hərbi hava qüvvələrinin baş komandanı general A Komakov Rusiya hərbi nümayəndə heyətinin başçısı kimi Yerevanda olarkən demişdi ki, Rusiyanın Ermənistandakı hərbi bazasına "S-300" zenit - raket komplekslərini göndərməsində başlıca məqsəd "həmsərhəd" dövlət tərəfindən olan təhlükənin nəzərə alınmasıdır. Bu faktın təsdiqi olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev də 2001-ci ilin mart ayında Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Si-En-En Türk (CNN) televiziya kanalının baş direktoru Taha Akyolla müsahibəsində bildirmişdi ki, Rusiyanın fikrinə görə Ermənistandakı silahlar Azərbaycana qarşı deyildir. Bu silahlar Türkiyəyə və NATO-nun Türkiyədəki hərbi bazalarına qarşı yönəlmişdir. [22, №66, 25.03.2001]

Rusiyanın Türkiyə ilə Cənubi Qafqazda strateji maraqlarının toqquşduğu əsas dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstandır. Azərbaycan-Türkiyə yaxınlaşması Rusiyanı daha çox narahat edir. Xüsusilə bu dövlətlərin Türkiyə ilə sıx hərbi-siyasi münasibətləri vardır. Regional iqtisadi layihələrdə bu dövlətlər vahid siyasət yeridirlər. Türkiyə də öz növbəsində Rusiyanın Cənubi Qafqazda hərbi cəhətdən güclənməsinin əleyhinədir. Rusiya-Ermənistan hərbi müttəfiqliyi ilə Ermənistanın güclənməsi Türkiyəni narahat edir. Bu amil reallıqda Türkiyə üçün təhlükəli hesab etmək olar. Həmin məqsədlə Türkiyənin XİN-i 1997-ci il mart ayında Rusiyanın Ermənistana qanunsuz silah göndərməsi ilə əlaqədar mətbuat üçün bəyanat verdi. Qanunsuz silah verilməsinin bölgədə sülhə və əmin-amanlığa mənfi təsir göstərdiyini vurğulayan Türkiyə XİN-i Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilə çərçivəsində Rusiya və Ermənistanın öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri də nəzərə çarpdirmişdir. Eyni zamanda Rusiyanın Cəçenistanda hərbi əməliyyatları şübhəsiz ki, Moskva və Ankara arasındakı münasibətlərdə gərginlik

yaratmışdır. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi və Türkiyənin silahlı qüvvələri, xüsusi olaraq, narahatlıq hissi keçirirlər ki, Rusiyanın Vladimir Putinin hakimiyyəti dövründə təkrar güclənməsi Türkiyənin Cənubi Qafqazda iqtisadi və siyasi maraqlarına təhlükə ola bilər. Onu qeyd etmək olar ki, Şimali Qafqazda Türkiyə rəsmi olaraq Cəçenistanı müstəqillik məsələsində dəstəkləmir. Cəçenləri dəstəkləməklə Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi beynəlxalq hüquq normalarının əsas prinsiplərindən biri olan digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama prinsipi, kobud şəkildə pozulmuş olar. Rusiya bunun əvəzində Türkiyə daxilində PKK-nı dəstəkləyə bilər. Hətta 1993-cü ilin oktyabr ayında cəçen lideri Cəvhər Dudaşevın Ankarada Süleyman Dəmirəl tərəfindən qəbul edilməsi Rusiyanın narazılığına səbəb oldu. Əvəzində Türkiyənin Moskvadakı səfirliyi bildirmişdir ki, Cəçen nümayəndələrinin Türkiyə rəsmiləri tərəfindən qəbul edilməsi olmayacaqdır. Aydınlandı ki, Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyi və Ordu Komandanlığı Qafqazda Rusiya ilə ciddi münaqişə yaratmaq istəmir. Bu, NATO-nun siyasi xətti ilə eynidir. Siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq Türkiyə Cənubi Qafqazda hərbi bazalar yerləşdirmək imkanlarından məndur. Bir sıra şərhçilər geosiyasi şəraitin ABS-ə qarşı hərbi baza yerləşdirmək imkanını vermədiyi vəziyyətin yerinə yetirilməsinin Türkiyəyə həvələndirilməsinə də iddia edirlər. Əvvəla, Türkiyə hər birinin qiyməti 30 milyon ABS dollarından artıq olan təyyarələrdən ibarət hərbi bazanın yaradılması üçün kifayət qədər maliyyə imkanlarına malik deyildir. Hətta belə ehtiyatlı tapılırsa belə, Qərb dövlətləri Türkiyəyə hərbi texnika satdıqda və ya onun istehsalına lisenziya verdikdə, bu silahların tətbiqini müəyyən region daxilində məhdudlaşdırırlar. Başqa sözlə, Türkiyə lisenziya ilə istehsal etdiyi F-16 təyyarələrini Azərbaycanda yerləşdirmək üçün ABS-dan icazə almalıdır. Əgər türk hərbi bazası yerləşdirilsə belə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin intensivləşməyəcəyi və Rusiyanın hərbi

omeliyyatların gedişinə qatılacağı təqdirdə Türkiyə yaranmış vəziyyətdə fəaliyyət müstəqilliyinə malik olmayacaqdır. Bunun üçün NATO üzrə müttəfiqlərin razılığı tələb olunur. Çünki Rusiya-Türkiyə qarşılıqlı, həm də Rusiya-NATO qarşılıqlı münasibəti verə bilər.

Türkiyə Rusiyanın Ermənistanı özünə çəkməsində ehtiyatlanaraq qeyd edildiyi kimi Azərbaycan və Gürcüstanla sıx əməkdaşlıq münasibətləri qurmaq məcburiyyətindədir. Türkiyənin Qafqaz siyasətində fəal rol oynamasına dəstək verən əsas qüvvə kimi ABŞ başda olmaqla NATO-nu göstərmək olar. Bu qüvvə vasitəsilə Türkiyə Rusiya və İranın regiondakı təsirlərinin qarşısını qismən də olsa ala bilər. Gürcüstan və Azərbaycanın Qərb yönümlü siyasəti əslində Türkiyə üçün çox faydalıdır. Bölgədə siyasi proseslərin belə xarakter alması dövlətlərarası regional münasibətlərin tarazlaşmasına gətirib çıxarır. Rusiya strateqləri başa düşürlər ki, NATO-nun üzvü olan Türkiyənin Orta Asiya türkləri ilə əlaqələrin kəsilməsi üçün Azərbaycan nəzarətə alınmalıdır. ABŞ Qafqaz geosiyasətində Türkiyə amilindən, Rusiya isə İran amilindən istifadə edir. Belə bir yanaşma mövcuddur ki, Rusiya səlahiyyətliləri üç mövzuda Türkiyəni özlərinə düşmən olaraq görürlər: 1) Türkiyə model ölkə rolu oynadığına görə əslində Rusiyanın keçmiş arxa baxçasında meydana gələn boşluğu doldurmağı hədəfə almışdır. Türkiyə yaradacağı strateji təsir sahəsi ilə Rusiyanın bölgə üzərindəki maraqlarını zədələyəcəkdir; 2) Tarixi, mədəni, dini və dil baxından əlaqələrə malik olan Türkiyə Pan - türkizm əməllərini gerçəkləşdirə bilər, Rusiyanın əhatəsində, hətta Rusiyanın daxilində yaşayan türkləri də daxil edərək bir Türk İmperatorluğu və ya Birləşmiş Türk Dövlətləri qura bilər. Bu vəziyyət həm Rusiya üçün Türk-İslam sintezi üzərində qurulmuş bir təhlükənin meydana gəlməsinə, həm də Rusiyanın daha çox torpaq itirərək şimala çəkilməsinə səbəb ola bilər; 3) Türkiyə kanalı ilə NATO və delayisi ilə Amerikan əsgərlərinin bölgəyə gəlməsi ola bilər. Xüsusilə

NATO-nun "Sülh namını təhdə" proqramı adı altında bölgə dövlətləri ilə hərbi və müdafiə sahələrində əməkdaşlıq etməsi Rusiyanın bölgədəki hərbi varlığının qalmaq səbəbini ortadan qaldıracaq, daha sonra da bölgədə hərbi təsirini itirəcəkdir. Bu səbəblərdən Türkiyə və Rusiya Xəzər enerji hövzəsində, Orta Asiya və Qafqaz bölgələrində bir-birlərinə zidd siyasət güdməkdə, bir-birlərinin təsir dairələrini zəiflətməyə və hətta ortadan qaldırmağa çalışmaqdadırlar. Cənubi Qafqazda Rusiyanı özünə əsas rəqib hesab edən Türkiyə Rusiyanın Qafqaz bölgəsi üzərindəki hakimiyyətini zəiflətmək məqsədi ilə 1999-cu ilin mart ayında Gürcüstan ilə hərbi yardım və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Müqaviləyə əsasən Türkiyə Kodori və Qoridə hərbi təlim mərkəzləri və Tbilisində kənarında atışma sahəsi (poliqon) düzəldi. Türkiyə 2000-cı ilin yanvar ayında "Qafqaz Sabitlik Paktı" fikrini ortaya atdı. Bu fikir Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ, Avropa Birliyi və ATƏT-i əhatə edirdi. Bu Pakt Rusiyanın bölgədəki hakimiyyətini zəiflədəcək, Türkiyənin təsirini artıracaq, eyni zamanda Qərb dövlətləri, xüsusilə ABŞ rəhbərliyinə bölgə siyasətinə və təhlükəsizliyinə qarışmaq hüququ verə bilərdi. Bu vəziyyətdə Rusiyanın qarşısında mane olacaq əsas güc ABŞ olacaqdır. Beləliklə, bölgə Rusiyanın "arxa baxçası" olmaqdan çıxaraq beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsi halına gələcəkdir. Rusiya Türkiyənin "Qafqaz Sabitlik Paktı"na dəstək verdiyini diplomatik dillə açıqladı. Ancaq texniki baxımından məsələnin incə olmasının vacibliyini bildirərək bu təklifi rədd etdi. Əslində Rusiya Qafqazda öz əleyhinə qurulmuş istənilən güc birliyinə qarşı çıxır. Digər bir ifadə ilə Türkiyənin və ya başqa bir ölkənin ortaya atdığı və Qərbin güc mərkəzlərinin bölgə siyasətinə və təhlükəsizliyinə müdaxilə edə biləcəyi istənilən təklif Rusiya rəsmiləri tərəfindən qəbul edilə bilməz. Rusiyalı rəsmilərin fikrinə Cənubi Qafqaz dövlətləri Rusiyanın bölgə üzərindəki haqlı və həyati mənfəətlərini nəzərə almalıdırlar. [96. 358] Türkiyə ABŞ-la

güclü hərbi əlaqələrə malik olaraq kəskin şəkildə Qərbi istiqamət götürmüş bir dövlətdir. Türkiyə hərdən ABŞ-ın Orta Asiya və Qafqazda xüsusi olaraq əks mövqedə olan dövlətlər üçün uzun müddətli ordusu kimi görünür. Türkiyənin regionda əsas müttəfiqi Azərbaycan olmuşdur və olmaqda da davam edir. Türkiyə yeganə ölkədir ki, Ermənistanın əsassız iddiaları və aqressiv separatizm nəticəsində yaranmış münaqişədə Azərbaycana açıq şəkildə müdafiə edir. İran regionda ikinci təzyiqedici dövlətdir. İran özünün Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada imkanlarına görə başlanğıcdan çox realist olmuşdur. Orta Asiya ölkələrinə İran modelinin tətbiq olunması imkanlarının mümkün olmadığından narahat olmamışdır. İran və Rusiya Türkiyənin regionda təsirinin qarşısını almaq üçün birgə səbəblər tapmışlar. Rusiya və İran regionda ABŞ və Türkiyənin təsirini minimuma endirmək üçün strateji müttəfiqlər kimi fəaliyyət göstərmişlər. Bu kontekstdə Ermənistan müttəfiqliyini tərəfləri kimi çıxış etmişdir. Nəticədə Türkiyəyə qarşı Moskva – Yerevan – Tehran oxu meydana gəlmişdir. [152]

3.3. İqtisadi maraqların toqquşması və regional layihələr

Dunyada əhalinin sayının sürətlə artması, iqtisadiyyatın inkişafı enerjiyə tələbatı gücləndirməkdədir. Dünyanın neft ehtiyatları isə əksinə olaraq, istifadə ediləcək tükənir. Nəticədə neftlə zəngin regionlarda iqtisadi maraqlar uğrunda siyasi rəqabət güclənir. Məhz bu səbəbdən, ABŞ, Rusiya, Türkiyə və İranın Xəzər regionunun tərkib hissəsinə aid olan Cənubi Qafqaz regionunda strateji məqsədlərə çatmaq uğrunda iqtisadi-siyasi mübarizələrinin güclənməsi

reallığa uyğundur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Cənubi Qafqazda region ətrafı və regiondan kənar dövlətlərin iqtisadi maraqları da toqquşur. Hərbi təhlükəsizlik siyasəti əslində daha çox iqtisadi maraqların qorunmasına yönəldilmişdir. Məsələn, general Çak Haldun sözlərinə görə amerikalı hərbiçilərinin gələcəkdə qarşıya qoyduqları əsas məsələlərdən biri də BTC-nin kəşiyində durmaq və kəmərin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Onun sözlərinə görə neft və qazın böyük hissəsi Qərbi Avropaya gedir və ona görə də bu yolların qorunması ABŞ və NATO-nun maraqlarındadır. Eyni il 1995-96-cı illərdə ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Şurasında Rusiya, Ukrayna və Avroasiya problemləri ilə məşğul olan şöbənin rəhbəri vəzifəsini tutmuş Şili Hezlin 1997-ci ilin noyabr ayında "Nyu-York Tayms" qəzetindəki məqaləsində ABŞ-ın Xəzər dənizi hövzəsindəki siyasətini şərh edərkən göstərir ki, ABŞ sadəcə olaraq Rusiya və İrana Xəzər enerji resurslarının bölüşdürülməsində dominantlıq rolunu oynamağa imkan verə bilmir. Belə hesab edir ki, Rusiya və İran belə imkanlara malik olarlarsa bu regionda və hətta Avropada öz təsirlərini gücləndirmək üçün siyasi rəqəblərə sahib ola bilər. Müəllif hətta Xəzər neftinin ixracı üçün əsas marşrutun Rusiya və İran ərazisindən keçməsinə ABŞ-ın icazə verməməsinə də bu amillərlə əsaslandırır. [133, «НБЮ-НОРК ТАЙМС» О политике США в бассейне Каспийского моря, НБЮ-НОРК, 13 ноября 1997 года] Rusiyalı geosiyasət tədqiqatçısı Nartov qeyd edir: „Orta Asiya və Qafqaz regionunda ABŞ-ın maraqları Çin və Türkiyənin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Türkiyə amerikalıların tərəfdarı olmasına baxmayaraq, tədricən geosiyasi çəki əldə etdikdən Avrasiyanın cənubunda daha fəal rol oynamağa başlayır. Türkiyənin özündə Qərb və İslam tərəfdarları arasında kəskin ziddiyyətlər mövcuddur. Ögər İslamla və digər müsəlman dövlətləri ilə əməkdaşlıq etmək istəyənlər qələbə çalarlarsa, onda Türkiyə Orta Asiyanın dünyaya inteqrasiyasının qarşısını fəal surətdə alacaqdır. ABŞ isə birbaşa və ya dolayısı yolla Türkiyənin

Avropa Birliyinə üzv olmasına çalışır.” [127, 269] Nartov ABŞ-ın Orta Asiya regionundakı maraqlarının Çinlə toqquşduğunu düzgün olaraq göstərsə də, onun mövqeyinin Qafqazda Türkiyə ilə ziddiyyət təşkil etməsini yanlış olaraq vurğulamışdır. Belə ki, ABŞ özünün Cənubi Qafqazla bağlı xarici siyasət strategiyasının həyata keçirilməsində Yaxın Şərqdə müttəfiqi olan Türkiyənin köməyinə arxalanır. Buna misal olaraq Bakı-Ceyhan neft kəmərinin dəstəklənməsini göstərmək olar. Türkiyənin daxilində baş verən siyasi proseslərə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, onun Cənubi Qafqaz, Orta Asiya və digər regionlar üzrə xarici siyasət strategiyası müasir, sivil beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər formasında həyata keçirilir. Bunun da başlıca məqsədi iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə qarşı tərəfin mənafeyinə hörmətlə yanaşmaqla, onu pozmamaqla öz milli və dövlət maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir. ABŞ-ın Rusiya və İranın Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatında fəal iştirakını qəbul etməmək siyasəti yeritməsində misal üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın dövlət katibinin müavini S.Tellbot Vaşinqtonda xarici siyasət fəaliyyəti büdcə təxsisatı üzrə senatın yardımçı komitəsinin “Qafqaz bölgəsi barədə ABŞ-ın siyasəti” mövzusunda keçirilən iclasındakı çıxışında bildirmişdir ki, Qafqaz bölgəsinə fəal maraq göstərən digər dövlətlərlə bağlı ABŞ hesab edir ki, vəsait qoymayan, amma öz iradəsini kiçik dövlətlərə qəbul etdirməyə çalışan böyük dövlətlər arasında rəqabət artıq geridə qalmalıdır. [22, №78, 08.04.1998] ABŞ artıq regiondakı “döyüş fəaliyyəti”nin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bu, iki istiqamətdir: **birincisi**, Xəzər nefti uğrunda mübarizə və onun Avropaya nəql edilməsi ABŞ rəhbərliyinin fikrincə, Xəzər hövzəsindən guman edilən neft kəmərləri İran, Ermənistan və Rusiya ərazilərindən yan keçməlidir. **İkincisi**, Rusiya ilə rəqabətə girərək Avropadan Asiyaya və geriyyə yüklərin daşınmasında Transsibir yoluna alternativin yaradılmasıdır. Bu Böyük İpək Yolu layihəsinin bərpasıdır. Rusiyalı

mütəxəssis M.Marqelovun fikrincə, İran ABŞ-a neft göndərmir. Fars körfəzini kəsə bilmək iqtidarındadır. Məhz bu körfəzlə Yaxın Şərqi nefti Amerikaya nəql edilir. ABŞ klassikaya müvafiq qaydada, resurslar və onların tranziti üzərində nəzarət həyata keçirməklə geosiyasət yeridir. Məhz həmin siyasət “Böyük Xəzər”də həyata keçirilir. Bakı – Ceyhan limanı ona görə tikilir ki, neftin tranziti Rusiya ərazisindən keçməsin [125, 72-73 | Qeyd etmək yerinə düşər ki, ABŞ regionun enerji layihələrində bir tərəfdən Rusiyanın geniş iştirakını qəbul etməsə də digər tərəfdən isə bölgədə müəyyən tarazlığa nail olmaq və Azərbaycanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə əvvəlki fəsilərdə qeyd edildiyi kimi, neftin Bakı – Novorossiysk ixrac kəməri ilə də tranzitinə etiraz etməmiş, əksinə olaraq dəstəkləmişdir. Bu siyasətin sübutu olaraq ABŞ Dövlət Departamentinin Xəzərin enerji məsələləri üzrə böyük müşaviri səfir Elizabet Cons 2001-ci ildə Vaşinqtondakı Karnegi fondunda çıxış edərkən bildirdi ki, Bakı-Ceyhan boru kəməri layihəsi Rusiyanın mənafelərinə qarşı olmayıb, Xəzər regionunda neftin nəqli üzərində inhisara qarşı yönəldilmişdir. Elizabet Cons ITAR-TASS-ın müxbiri ilə söhbətində demişdi ki, o, ötən həftə Moskvada Rusiya prezidentinin Xəzərin statusunun tənzimlənməsi məsələləri üzrə xüsusi nümayəndəsi Viktor Kalyujni ilə görüşündə Xəzər neftinin bütün nəqli yollarının səmərəliliyinin təmin olunmasının zərurliyini müzakirə etmişdir. [22, №59, 15.03.2001 | Rusiyalı politoloq K.Hacıyev özünün Rusiyanın Qərbin regionda iştirakını qəbul etməməsinə açıq-aşkar göstərir və hətta neftin ixracı siyasətində Rusiyanın uduzmasını da qeyd edərək yazır ki, Cənubi Qafqazda siyasi münasibətlərin və şəraitin mərkəzi problemlərindən biri neftin ixracı marşrutu məsələsidir. Burada Azərbaycan, zəngin neft resursları ilə elə bir regiona çevrilmişdir ki, bu regionda Rusiyanın milli maraqları ABŞ və Türkiyənin məqsədləri ilə toqquşmuşdur. ABŞ və Türkiyə Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazın neftlə zəngin rayonlarını öz

nəzarətləri altına keçirməyə cəhd göstərir. 1995-ci il oktyabrın 9-da nail olmuş Xəzər neftinin Şimali Qafqaz və Gürcüstan marşrutları ilə nəqlinə dair müqaviləni Rusiyanın qələbəsi hesab etmək olar. [106, 342]

Cənubi Qafqazda kənar dövlətlərin öz iqtisadi maraqları uğrunda siyasi rəqabət mübarizəsini araşdırarkən belə bir qənaət gəlmək olur ki, bölgənin digər dövlətlərinə nisbətən iqtisadi maraqlar daha çox neftlə zəngin olan Azərbaycanda toqquşur. Azərbaycan neftində ABŞ, Avropa dövlətləri, Rusiya, İran, Türkiyə və digər ölkələrin iştirak etmələri bu dövlətlərin strateji maraqlarının toqquşması üçün stimül yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Rusiya Azərbaycana tarixən öz iqtisadi bazarı kimi baxdığına görə burada kənar dövlətlərin iştirakını qəbul etmir. Məsələn, 1997-ci il noyabrın 12-də Rusiya baş nazirinin müavini Boris Nemtsov Azərbaycanda olarkən, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərlə birgə işlənən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibətilə keçirilən mərasimdə demişdir: "Böyük neftin nəqli məsələsi barədə hesab edirəm ki, bir ayağın üstündə dayanıb qalmaq olmaz. İki ayağa söykənmək gərəkdir, əgər üç ayaq olarsa, onda hər üç ayağa söykənmək lazımdır. Bunun mənası isə sadədir. Kim ki, daha ucuz qiymət təklif edəcək, neft kəmərinə daha tez çəkəcək, neft mədənlərinə daha yaxşı xidməti təmin edəcək, o da qalib gələcəkdir. Məhz buna görə indi Rusiya öz variantını təklif edir. Mən belə düşünürəm ki, bu variant Türkiyə variantı ilə rəqabət aparmağa qadirdir." [35, 274-275] Bu siyasətin məntiqi davamı olaraq 2001-ci il yanvarın 9-da Rusiya prezidenti Vladimir Putin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı prezident H.Əliyevlə görüşdə bildirdi ki, Rusiya Azərbaycanın xarici ticarət dövryyəsinə birinci yeri tutur. Lakin təəssüf ki, bütün bunlar hələlik ticarət xətti ilə gedir. Rusiya istədi ki, Azərbaycana sərmayələr qoyulsun. Rusiyanın "Lukoil" şirkətinin xüsusi çəkisi ABŞ və Böyük Britaniyadan sonra üçüncü yeri tutur. Lakin bununla kifayətlənməyən V.Putin

vərgülədi ki, Vahid Ələkbərov kimi Rusiyalı sahibkar ikinci, birinci yeri tuta bilərdi [22, №7, 10.01.2001] Buradan görünür ki, Rusiya Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda digər sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahədə də o biri dövlətləri qabaqlamaq istəyir.

Bölgə iqtisadiyyatında İranın iştirakına dair Rusiyanın münasibətinə gəldikdə onu qeyd etmək vacibdir ki, İranın anti qərb siyasəti Rusiyanı bu dövlətin regionda iştirakına normal yanaşmağa vadar edir. Bu baxımından İran-Ermənistan-Rusiya iqtisadi əməkdaşlığı Rusiya üçün siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Regionda Azərbaycanın tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasət verilməsi, Ermənistanın isə ancaq daha çox Rusiya və İrana üstünlük verməsi bu dövlətin iqtisadi inkişafına əngəl törədir. Ermənistan təbii sərvətlərdən və mineral qaynaqlar baxımından yoxsul bir ölkədir. Neft, təbii qaz və daş kömür mədənlərinə də sahib deyildir, bu baxımdan Rusiyaya bağlıdır. Ermənistanın neftə olan ehtiyacı Gürcüstanın Batumi şəhərindəki neft terminalından dəmiryolu və tankerlərlə daşınmaqdadır. SSRİ dağıldıqdan sonra Ermənistanın günlük neft istifadəsi 48.400 bareldən 2000-cə ildə 5.000 barelə qədər azalmışdır. [86, 48] Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter Petrosyan Rusiyaya iqtisadi baxımdan asılılıqdan yaxa qurtarmaq üçün Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlığa üstünlük verilməsinin vacib olduğunu ifadə edərək bölgədə yaşanan iqtisadi inkişafın xaricində qalmağın Ermənistan üçün xəta olduğunu bildirdi. Hətta Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair təklif olunan mərhələli həll variantına da hazır idi. Ancaq Rusiya bu addımın atılacağı toqquşdu. Ermənistanın itiriləcəyini hesab edərək Ter Petrosyanın istefasına nail olmuşdur. Hakimiyyətə gələn Koçaryan Rusiya istiqamətli siyasət həyata keçirərək Ermənistanı bölgə inteqrasiyasından kənarlaşdırmaq istəmişdir. Bu gün Ermənistan neft ehtiyacının Rusiyadan alınan neftin hesabına ödənilməsinə nəzərə alaraq alternativ enerji mənbələri axtarışında deyildir. 1992-ci ildə Ermənistan və İran arasında təbii qaz boru xəttinin inşası

haqqında müqavilə imzalandı. Layihənin toplam dəyəri 120 mln. dollar olan təbii qaz boru xəttinin müqavilə şərtlərinə görə 1995-ci ildə inşaat işləri tamamlanmalı və İran təbii qazı Ermənistanı daşınmalı idi. İldə 1 milyard kubmetr təbii qazı axıtmaq gücündə olan boru xəttinin ümumi uzunluğu 141 km. olmalı idi. Bu boru xəttinin 100 km-i İran ərazisindən, 41 km-i isə Ermənistan ərazisindən keçməli idi. Ermənistanın Gürcüstan üzərindən Rusiyadan aldığı təbii qazın verilməsi bəzi maneələrlə üzləşirdi. Bu səbəbdən Ermənistan hökuməti Rusiyaya olan enerji asılılığından qurtarmağa çalışaraq İran hökuməti ilə görüşmələrə davam etdi. İranın təklif etdiyi qazın qiyməti Rusiyanın satdığı qazın qiymətinə nisbətən 30-40% baha idi. Rusiya 1000 kubmetr təbii qazı Ermənistanı 53 dollara satırdı. İran isə bu qiymətin 85 dollar olacağını bildirmişdi. [86, 49]. Ermənistan iqtisadiyyatının Rusiyadan asılılığının bu dövlətə vurduğu zərər hətta bəzi erməni mütəxəssisləri tərəfindən də mənfi qarşılır. Məsələn, erməni müəllifi Harutun Xaçatryanın 2003-cü ildə yazdığına görə son dövr Rusiya şirkətlərinin Ermənistan iqtisadiyyatına nüfuz etməsi Kremlin regionda siyasi təsirini artırır. Dövlət nəzarətində olan Birləşmiş Enerji Sistemləri elektrik kompaniyası olan RAO (Unified Energy Systems – (UES)-nin rəhbərliyi ilə Rusiyanın Qafqaza ekspansiyası son aylarda güclənmişdir. Ermənistanın enerji istehsalının 50%-nə qədərini Rusiyanın əlində cəmləmişdir. Rusiyanın idarəetmə nəzarətində olan müəssisələr 1100 meqavatt gücündə olan Hrazdan istilik yaratma müəssisəsi və ümumi gücü 556 meqavatt olan altı ədəd su elektrik stansiyasını birləşdirən "Sevan – Razdan"dır. Əlavə olaraq Ermənistan hökuməti 2003-cü il sentyabrın 17-də razılaşmışdı ki, Medzamor atom elektrik stansiyası üzərində Rusiyanın UES şirkəti "məliyyə meneceri" kimi fəaliyyət göstərəcəkdir. Rusiyanın "Qazprom" və "ITERA" şirkətləri Ermənistanın qaz təminatını da öz nəzarətlərində saxlayırlar. [150]

İqtisadi münasibətlərinin regionda toqquşmasına baxmayaraq, ABŞ Rusiyanın regionda nüfuzunu nəzərə alaraq Bakı-Ceyhan layihəsinin həyata keçirilməsində Rusiyanın iştirakını da qəbul etməyə hazır olduğunu bildirdi. Bu siyasətin başlıca səbəbi Rusiyanın qeyd edilən layihəyə göstərə biləcək təzyiqini məhdudlaşdırmaqdan ibarət idi. Bu baxımından ABŞ prezidentinin Xəzər dənizinin enerji ehtiyatları məsələləri üzrə xüsusi müşaviri Con Vulf 2000-ci il mayın 10-da İstanbulda keçirilən "Üç dənizin tarixi" beynəlxalq konfransında çıxışında Vaşinqtonun mövqeyini açıqlayaraq bildirdi ki, ABŞ Xəzər neftinin dünya bazarlarına nəqli üçün nəzərdə tutulan Bakı-Ceyhan layihəsinin həyata keçirilməsində Rusiyanın iştirakına tərəfdardır. Rusiya ilə əməkdaşlıq neft layihəsinin gerçəkləşdirilməsinin mühüm tərkib hissəsidir və ABŞ Rusiyanın enerji daşıyıcılarının bu magistrala nəqli məqsədi ilə Rusiya şirkətləri, o cümlədən "Lukoil" ilə qarşılıqlı fəaliyyətin genişləndirilməsinə tərəfdardır. Amerika nümayəndəsinin dediyinə görə "bölgənin ölkələri arasında rəqabət müsbət amildir", bununla yanaşı, o bildirmişdir ki, "rəqabətin təhlükəli və pozucu mahiyyət kəsb etməsi mənfi haldır. [22, №105, 12.05.2000]

ABŞ-in regionda iqtisadi maraqları eyni zamanda İran tərəfindən də qəbul edilmir. ABŞ İrana qarşı beynəlxalq səviyyədə iqtisadi təcrid siyasəti həyata keçirir. Belə ki, ABŞ-da D'Amato qanunu mövcuddur. Bu qanun xarici şirkətlərə İranla ticarət iqtisadi əlaqələr qurmağa görə sanksiyalar tətbiq edir. [97, 90] ABŞ-in Cənubi Qafqazda İrana qarşı iqtisadi təcrid siyasətini onun beynəlxalq siyasətinin tərkib hissəsi hesab etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərin başlanğıcında İran Qərbin, xüsusilə ABŞ-in regionda iştirakını qəbul etməyərək Xəzər neftinin istismarında özünün maraqlı olmadığını bəyan edirdi. İranın bu siyasəti ümumiyyətlə, başa düşülən deyildi. Lakin bu siyasəti sona qədər davam etdirə bilmədi. Bunun da əsas səbəbi kimi İranın Qərbin iqtisadi gücü

qatışında öz zəif iqtisadiyyatı da tab gətirə bilməməsi olmuşdur. Nəticə olaraq 90-cı illərin ortalarında İrənin mövqeyində dəyişiklik baş verdi. 1995-ci ilin dekabr ayında Tehranda keçirilən "Xəzər dənizinin neft-qaz yataqlarının məmunsənlik perspektivləri" adlı beynəlxalq konfransda İrənin neft naziri Qulam Rza Ağazadə bəyan etdi ki, İrən Xəzərdə neft-qaz yataqlarının məmunsənilməsində öz iştirakının hələ problemində siyasi sərəti yox, iqtisadi laydahlığı oldu rəhbər tutacaqdır. Bu o demək idi ki, İrən övərişli sərətlərə görə Xəzərin statusu məsələsində Rusiya ilə müttəfiqliyi itirə bilər. Bu hələ də oldu. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Sahəimiz" yatağının məmunsənilməsi layihəsindən 10% iştirak payı alan İrən Rusiya tədqiqatçıların yazdıqlarına görə ələ bil Xəzərin milli orqan suları üzrə bölünməsi faktını qəbul etdi. İrən Xəzər regionunda və ələcə də Cənubi Qafqazda Qərbin, xüsusilə ABŞ-in iştirakını qəbul etməməsini Xəzərin hüquqi statusu məsələsində də açıq şəkildə buruzə verir. Bu baxımından Rusiya da sonralar bu variantı Qərbə qarşı təzyiq vasitəsi kimi əlində saxlayır. İrənin statusu məsələsində qəti mövqeyi bir növ Rusiyaya sərəf edirdi. Xəzərin statusu məsələsini ortaya atmaqla Qərbə siyasi təzyiqlər göstərmək və bu yolla müəyyən güzəştə ələ etməyə cəhd edilirdi. ARDNŞ-nin prezidenti Nəbi Əliyevin məlumatına əsasən hələ 1990-cı illərin əvvəllərində xarici şirkətlərdə neft müqaviləsinin imzalanmasına mane olan amillərdən biri də Xəzərin statusu məsələsi idi. Bu onunla bağlı idi ki, Azərbaycan o vaxtlar dünyanın ən məşhur nüfuzlu şirkətləri ilə danışıqlar aparırdı və "Əsrin müqaviləsi"ni imzalanmasına çox yaxınlaşmışdı. Bunu görən Rusiya Federasiyası o vaxt ilk dəfə olaraq Böyük Britaniya səfirliyinə nota vermişdi ki, Xəzərin statusu müəyyən olunmadığından bu danışıqlar düzgün aparılmır. Danışıqların dayandırılması da vəhiş olunurdu [22, №166, 25.07.2002]. Xəzərin kollektiv öyrənilməsi prosesini qaydaya salmaq məqsədilə İrən ilk dəfə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının

(OECD) hökumətlərarası konfransı çərçivəsində (fevral, 1992-ci il, Tehran) Xəzər dənizində əməkdaşlıq təşkilatının təsis olunması haqqında ideoyən irəni sümüştü. Tədqiqatçı Rüstəm Məmmədovun fikrincə Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusu haqqında məsələ ilk dəfə məhz 1992-ci ilin oktyabrında beş Xəzər övərişli dövlətin Tehran konfransında qaldirilmişdi. Bu təklifi də Azərbaycan Respublikasının rəsmi nümayəndə heyəti irəni sürdü. [63, 113] İrənin Xəzər neftində böyük iqtisadi-siyasi maraqlarının malik olmasına və Qərbi qəbul etməməsinə bir daha sübut olaraq 2000-ci il iyunun 6-da Bakıda "Xəzərneftqaz-2000" beynəlxalq sərəgisi və konfransının açılış mərasimində çıxış edən İrən milli neft şirkətinin baş direktoru Məcid Hidayəzadə bildirdi ki, İrən OPEK ölkələri arasında neft istehsal edən ikinci ən böyük dövlətdir. İrən dünyada qaz ehtiyatlarına malik olan ikinci ən böyük ölkədir. İrən dövləti hesab edir ki, regionda çox nadir coğrafi-strateji mövqeyi və milli siyasəti, mənatələri vardır. Dövlətin planlaşdırdığı strategiya, Xəzər regionunda qarşıya qoyduğu vəzifələr tədricən həyata keçirilməkdədir. Xəzər hövzəsində yerləşən ölkələrin bu bölgədə neft və qaz ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı marağı vardır. İrən kənardan gələnlərin hər hansı dominantlığına, bu regionda onların hakim yer tutmaq siyasətinə və öz təsirlərini həyata keçirməsinə qəti etirazını bildiri və hesab edir ki, İrən neft və qazın daha təhlükəsiz, qısa yolla və az xərclə dünya bazarına ixrac olunmasında daha konstruktiv rol oynamağa hazırdır. İrən ARDNŞ və ABŞ-in tərəfdaşları tərəfindən istehsal ediləcək bir gündə 220 min barrel həcmində nefti almaya və yaxud onu dəyişdirməyə hazırdır. İrən bundan öz daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etməyə hazırdır. İrənin mövqeyinə görə Bakıda bir boru kəməri çəkilərək, xam neft ixrac edən Tehran və Təbriz kəmərlərinə qoşula bilər. ABŞ isə İrənin bu dövlətə qarşı siyasi mövqeyini nəzərə alaraq Xəzər neftində iştirakını qəbul etmir və onu neftin ixracına dair regional layihələrdən

kənarla qoymuşdur. İki boru kəmərinin tikintisinə Amerikanın sponsorluq etməsi eyni zamanda coğrafi-siyasi məqsədlər güdür: Qafqaz və Xəzər bölgəsi ölkələrini Qərb orbitinə və dünya iqtisadiyyatına cəlb etmək. Bundan savayı, Vaşinqton İrənin təcrüd olunmasına, enerji mənbələrinin tərribatçılıqdan qorunmasına, Qərb ölkələri və ABŞ ilə Yaxın Şərq neftindən asılılığın azalmasına ümid bəsləyir. Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın antiİrən siyasətinə baxmayaraq, İrən də regionun enerji siyasətinə fəal müdaxilə etmək və bu yolla bölgədəki siyasi rəqabətdə müəyyən dividendlər əldə etməyə cəhd göstərir. Hesab etmək olar ki, Xəzərin neft və qaz ehtiyatlarının öz ərazisindən nəqlinə can atan ölkələrdən biri də İrəndir. İrənin əsas neft terminalları Fars körfəzi rayonunda tikilmişdir. Ona görə də İrən həm Azərbaycan neftini, həm də Qazaxıstan və Türkmənistan neftini öz ərazisi vasitəsilə Fars körfəzi rayonuna nəql etməyə, oradan isə Qərb bazarlarına ixrac etməyə çalışır. İrənin siyasi və beynəlxalq münasibətlərin tədqiqatı İnstitutunun baş direktoru Seyid Kazem Sacaepur da İrənin neftin ixrac marşrutundakı iqtisad-siyasi maraqlarına sərf etdiyini bildirmişdir. Məsələn, 2001-ci il noyabrın 26-27-də Berlində keçirilən konfransdakı çıxışında bölgədəki iqtisadi siyasəti dəyərləndirərkən qeyd edirdi: "Regionun iqtisadi reallığına gəldikdə onu bildirirəm ki, hər şeydən əvvəl biz siyasiləşmiş iqtisadiyyatı müşahidə edirik. Bu iqtisadiyyatda həddən çox siyasətçi iştirak edir. Burada hər şeydən əvvəl, neft və neft kəmərləri məsələsi meydana çıxır. Burada siyasi tərəkür dominantlıq edir. Mən belə fikirləşirəm ki, ABŞ-ın bu regionda iştirakı məhz bu məsələyə siyasi cəhətdən yanaşmanı lüzumsuz edir." O, sonra qeyd edirdi ki, regionda çəkilən neft kəmərləri iqtisadi deyil, siyasi xarakter daşıyır. Müəllifin fikrincə İrən daha iqtisadi cəhətdən səmərəli olan marşrut təklif edə bilər [134, 244]. ABŞ isə İrənin mövqeyinin (Xəzər dənizinin bəş bərabər dövlət arasında bərabər bölünməsi) beynəlxalq hüquq normalarına zidd olduğunu qəbul etsə də açıq şəkildə məsələyə

qəti münasibət bildirmirdi. Məsələn, ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Riçard Kozlarıç 1997-ci ildə ABŞ-ın Xəzərin statusu ilə bağlı mövqeyini açıqlayaraq vurğulamışdı: "Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən olunması Azərbaycan və onun qonşuları üçün xüsusilə vacibdir. ABŞ bu sahədə beynəlxalq hüquq praktikasında qəbul edilmiş normalara və səmərələrin cəlb olunmasını təmin edən şəraitə tərəfdar olaraq qalır." [134, 452]. Lakin İrən status məsələsini ortaya atmaqla uzun müddət Qərbin Xəzərdə iştirakına mane ola bilmədikdə, güc tətbiq etmək metodundan istifadə etməyə başladı. İrənin bu hərəkəti kəskin beynəlxalq reaksiyaya səbəb oldu. Belə ki, 2001-ci ilin avqust ayında İrənin Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Alov", "Şərq", "İnam" perspektivi strukturları zonasında, əsasən "Alov"da geoloji kəşfiyyat işləri aparən elmi-tədqiqat gəmisinə qarşı silah işlətməsi, Azərbaycanın hava və su sərhədlərini pozması faktı həm regionda marağı olan dövlətlər, həm də beynəlxalq ictimaiyyətdə kəskin etirazla qarşılanmışdı. Bu baxımdan ABŞ rəsmilərinin Xəzərlə bağlı yaydıqları açıqlamalarda İrənin bu cür təcavüzkar hərəkətlərini davam etdirdiyi təqdirdə Azərbaycana müdafiəsiz baxılmayacağı fikrini vurğulanmasını təsadüf saymaq olmaz. ABŞ təmsilçilərinin bildirdiyi kimi, Azərbaycan Xəzərdə güclü hərbi donanma ilə malik deyil, İrənlə müqayisədə hərbi gücü zəifdir. Bu hərəkət ABŞ tərəfindən böyük narahatlığa səbəb oldu. Dövlət Departamentinin mətbuat nümayəndəsi Filip Rikerin bəyanatına görə, Xəzərin sahilyanı ölkələri arasında sektorlara bölünməsi məsələsinə ABŞ-ın bilavasitə aidiyyatı olmasa da dövlətin mövqeyi mübahisəli məsələlərin yalnız danışıqlar yolu ilə həll edilməsindən ibarətdir. "Biz Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının kommersiya baxımından faydalı şəkildə razılaşmalar əsasında müvafiq ölkələr və şirkətlər tərəfindən işlənilməsi yollarını gələcəkdə də dəstəkləməkdə davam edəcəyik." F.Riker sonra demişdir: "Sadələşməyimizlə bağlı xeyli narahatlıq. Xəzər dənizinin sektorlarının

müəyyənləşməsinə dair danışıqlar prosesi ilə İranın güc tətbiq etmək niyyəti ziddiyyət təşkil edir... Bu insident çox ciddi hal ola bilər" Xatırladaq ki, "Araz", "Alov" və "Sərq" perspektivli strukturlarına dair müqavilədə ABŞ-ın "Ekson mobil" şirkətinin də 15 faiz payı vardır. Amerika analitiklərinin fikrinə, İranın bu hərəkəti hədə-qorxu gəlməkdən başqa bir şey deyildir. Con Hopkins Universitetinin Mərkəzi Asiya və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunun direktoru Çarlz Fearbanksın fikrinə, İran hölgədə "döyüşü uduzub" və Rusiya kimi tərəfdaşı olmadan öz şərtlərini diqtə etmək fikrində deyildir. Təxribatı hazırlayarkən İran bunu müttəfiqləri olan Rusiya və Ermənistanla məsləhətləşmişdir. Hazırda hökumət İrana qarşı yeritdiyimiz siyasətə yenidən baxır. Bəziləri bunun yumşalacağını, bəziləri isə əksinə sərtləşəcəyini güman edirlər. Amma bir şey şübhəsizdir ki, münaqişə vəziyyətində ABŞ tərəfdaşı olan Azərbaycanı dəstəkləyəcəkdir. [22, №169, 28.07.2001] Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev ilə Bakıda görüşərkən İranın Ali Təhlükəsizlik Şurasının sədri Həsən Ruhani bildirdi ki, Tehran bütün sahilyanı dövlətlər arasında konsensus əldə ediləndə İranla sovet hökuməti arasında bağlanmış 1921 və 1940-cı illər müqavilələrinin fəaliyyət göstərəcəyinə ümid edir. Lakin Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya işgüzar səfəri zamanı 2002-ci il sentyabrın 23-də Kremlin "Səfir" salonunda Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev və Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin "Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüdüd sahələrinin bölünməsi haqqında saziş"i imzalamasını Azərbaycanın məyyan qələbəsi hesab etmək olar. ABŞ Dövlət Departamentinin mətbuat katibi Riçard Bauçer Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında Azərbaycan - Rusiya razılaşmasının rəsmi Vaşinqton tərəfindən dəstəkləndiyini bildirdi. Bununla bağlı yayılan bəyanatda deyilirdi ki, ABŞ

Dövlət Departamenti Rusiya prezidenti Vladimir Putinin və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Xəzər dənizinin dibinin bölünməsinə dair imzalandıqları razılaşmanı alqışlayır. Rəsmi Vaşinqton Qazaxıstanla Rusiya arasında yeni razılaşma ilə birlikdə bu sonadın Xəzər bölgəsinə yeni səmərələrin cəlb edilməsinə şərait yaradacağını, regionda sülhə və sabitliyə möhkəm dəstək olacağını bildirir. ABŞ Xəzər dənizinin sərhədləri məsələsinin Xəzərçyanı beş dövlət arasında sülh yolu ilə konstruktiv şəkildə həll edilməsinə tərəfdardır. [22, №228, 03.10.2002]

Cənubi Qafqazda eyni zamanda Rusiya və Türkiyənin də iqtisadi maraqları toqquşur. Türkiyə şirkətlərinin Azərbaycan və Gürcüstanda iştirakı Rusiyamı narahat edir. Türkiyənin Xəzər neftinin daha böyük bir hissəsini öz ərazisindən nəql etmək istəyi ilk növbədə Rusiya – Türkiyə münasibətlərinə ciddi təsir göstərir. Türkiyə Xəzərdən çıxarılan neft və qazın ənənəvi qədər çox hissəsini Avropaya nəql etmək istəyir. Bu həm Türkiyəyə xeyli miqdarda iqtisadi gəlir gətirir, həm də onu neft və qazın idxalına (Türkiyə hər il bu sahəyə 1 (bir) milyard ABŞ dolları həcmində vəsait xərcləyir) çəkdiyi xərclərdən xilas edirdi. Siyasi planda isə ABŞ-ın ümid etdiyi kimi, neft komitələri üzərində nəzarət Türkiyənin həm regional səviyyədə həm də beynəlxalq münasibətlərinin Avropa-Yaxın Şərq sistemində strateji əhəmiyyətini xeyli artırardı. Türkiyənin Xəzər neftinin daha böyük bir hissəsini öz ərazisindən nəql etmək istəyi ilk növbədə Rusiya - Türkiyə münasibətlərinə ciddi təsir göstərir. Rusiyanın hakimiyyəti Türkiyənin Cənubi Qafqazda və eləcə də Orta Asiyada həyata keçirdiyi tədbirlərdən bərk narahat olur, onlar keçmiş postsovet türkdilli xalqların Türkiyə ilə hər hansı iqtisadi və siyasi birliyə qoşulmasından çox ehtiyat edirlər. Rusiyada müəyyən dairələr Türkiyənin daxilində olan PKK problemini və islam fundamentalizminin dəstəklənməklə "Bakı – Ceyhan" Ösas İyrcə Boru Kəmərinə mane olmağa cəhd edirlər. Rusiya ilə Türkiyə arasında əsil rəqabət sahəsi Xəzər enerji

qaynaqlarının hansı tərəfdən dünya bazarına axıdılması məsələsidir. Xəzər hövzəsinin "ikinci Şimal dənizi" olaraq dəyərləndirən Türkiyə Rusiyanın təsiri sahəsini zəiflədəcəyi və öz siyasi nüfuzunu artıracağı düşüncəsi ilə ABŞ-ın dəstək verdiyi Şərqi Qərbi enerji dəhlizinin ana xətt olmasını istəməkdədir. Türkiyə bu xəttin gərcəkləşməsi nəticəsində həm bölgə sənayelərindən öz daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etmək, həm də soyuq müharibədən sonrakı dövərdə enerji körpüsü rolunu oynamaq niyyətindədir. Bu səbəbdən Türkiyə Türkmənistan – İran – Türkiyə – Avropa dövlətləri təbii qaz, Trans – Xəzər təbii qaz, Azərbaycan – Türkiyə – Avropa Birliyi təbii qaz xətlərinin və son olaraq Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan neftini daşıyacaq Bakı – Ceyhan xəttinin inşası üçün beynəlxalq aləmdə böyük güc sərf etməkdədir. Xəzər enerji hövzəsi, Qafqaz və Orta Asiya məsələsində isə Türkiyə son zamanlarda Rusiya qarşısında geriləmə vəziyyətindədir. Bu duruma səbəb olan ən böyük amil daxili siyasi inkişafa bağlanmış türk səlahiyyətlərinin uzun müddətdir bu bölgələrə aid siyasətlərində bölgə şərtlərinə uyğun yeni siyasət həyata keçirməmələridir. Rusiya isə əksinə olaraq yeni siyasət həyata keçirir. Rusiya ilə əlaqələri pozmaq istəməyən türk səlahiyyətliləri isə Rusiya kimi taməl siyasətini radikal şəkildə həyata keçirə biləcəklərini yeni siyasət qurmaq üçün addımlar atmağa bilməkdilər. Əslində bu bölgələrdə həm Rusiyanın, həm də Türkiyənin hakimiyyət qurması mümkün deyildir.

Nəticə olaraq Cənubi Qafqazın geosiyasətində bəli iştirak edən ABŞ və Türkiyənin strateji maraqlarının Rusiya və İranın bölgədə oxşar maraqları ilə toqquşmasını təhlil edərkən bölgəyə təsir edən müsbət və mənfi amilləri konkret olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Müsbət amillər: 1) Strateji maraqların toqquşması ilə yaranan siyasi rəqabət bölgəyə ABŞ, Avropa və Türkiyənin diqqətini artırır. Bölgəyə nəzarət ümumi siyasi inkişafa gətirib

çıxarır; 2) Siyasi rəqabət inkişaf amili olaraq ABŞ kimi nəhəng dövləti və onun müttəfiqlərinin Azərbaycan və Gürcüstanın Qərbi inteqrasiyasını dəstəkləməyə vadar edir; 3) ABŞ və onun müttəfiqlərinin bölgə maraqları regionda Rusiya və İranın tam nüfuz əldə etmələrinin qarşısını alır. Azərbaycan və Gürcüstanı edilən siyasi təzyiqləri bir qədər zərərsizləşdirir. Nəticədə regionun sabitliyi və təhlükəsizliyi üçün əsas olan siyasi tarazlaşdırma yaranır; 4) ABŞ və onun müttəfiqlərinin regionda hərbi-siyasi və iqtisadi nüfuz əldə etməsi hərbi münaqişələrin təkrar baş verməsi və ərazi işğalçılığının (xüsusən Ermənistanın Azərbaycana qarşı) davam etməsinin qarşısını alır. Eyni zamanda Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarından geri çəkilməsi üçün Azərbaycanın sülh yolu ilə apardığı siyasətə bir çox cəhətdən kömək edir; 5) Regionun iqtisadi potensialı (xüsusən, enerji mənbələri) uğrunda həyata keçirilən rəqabət bu sahənin davamlı inkişafı üçün əsas vasitəyə çevrilir. İqtisadi inteqrasiya prosesləri güclənir.

Mənfi amillər: 1) Regionda strateji maraqların toqquşması ilə bölgə dövlətləri çox zaman siyasi təzyiqlərə məruz qalırlar; 2) Bölgə münaqişələrinin ədalətli həll edilməsi kənar dövlətlərin mənafe müxtəlifliyi baxımından gecikir; 3) Strateji maraqların müdafiəsinə yönəldilmiş hərbi siyasət nəticəsində bölgənin hərbiiləşdirilmiş zonaya çevrilməsi gələcəkdə ehtimal edilən kəskin qarşıdurmalarda Qafqaz regionu maraqları olan böyük dövlətlər üçün "platsdarm" ola bilər; 4) Region iqtisadiyyatı inkişaf etsə belə bir çox hallarda kənar dövlətlərdən asılı vəziyyətdə qalır.

NƏTİCƏ

Qafqaz, xüsusilə Cənubi Qafqaz XX əsrin son on ilindən başlayaraq, yeni Potsdam konfransında müəyyənləşdirilmiş dünya düzümünün dağılmasından, soyuq müharibə dövrünün dağılmasından sonra Xəzər regionunun tərkibində müstəqil geosiyasi bir məkan kimi müasir dünyanın yeni güc mərkəzlərinin diqqətini cəlb etmişdir: 1) ABŞ hegemon güc mərkəzi; 2) Avropa güc mərkəzi; 3) Rusiya – Çin güc mərkəzi; 4) İslam dövlətləri [76, 245] Amerika Birləşmiş Ştatları hegemon güc mərkəzi olaraq, dünyada siyasi proseslərə təsir etmək imkanına malik, eyni zamanda, yeni dünya qaydası uğrunda məsuliyyət daşıyan bir ölkə kimi yeni yaranan siyasi regionlara, o cümlədən də əlverişli coğrafi mövqeyə və iqtisadi potensiala malik olan Xəzər regionuna xüsusi əhəmiyyət verməkdədir. Bu baxımından Cənubi Qafqaz hətta ABŞ-in milli təhlükəsizlik maraqları dairəsinə aid edilmişdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik qazanmış ölkələrə münasibətdə ABŞ yeni siyasət yürütməyə başladı. Bu siyasət digər maraqlarla yanaşı yeni dövlətlərin iqtisadi-siyasi inkişafına xidmət yönəlmişdir. Cənubi Qafqazın müstəqil dövlətləri ABŞ-in bu siyasi kursundan kənar qalmadılar. ABŞ-in Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə münasibətlərinin qurulması zəminində meydana gəlmiş müəyyən strateji maraqları daimi formalaşmaqda davam etməkdədir. Strateji maraqları ABŞ-in özünü təmin etsə belə, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin də inkişafına xidmət etmişdir. ABŞ bu geosiyasi bölgəni tam sabitləşdirmək, dövlətlərarası və digər münafişlərdən xilas olmaq naminə siyasi kursunu davam etdirməkdədir. ABŞ-in dövlət katibi Uorren Kristofer hələ 1995-ci il martın 29-da İndiana ştatının Bluminqton Universitetində çıxış edərkən aqressiv separatizm və Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ problemi barədə də ABŞ-in mövqeyini bildirdi. O dedi: "Biz məhəlli münafişlərin aradan qaldırılması üçün

vasitəçilik söylərimizi indən sonra da davam etdirəcəyik. Ötən ilin dekabrında biz Rusiyanı inandırma bildik ki, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağa buraxılması üstün, bitərəfli aksiyadır. Əgər bu münafişə aradan qalxarsa, onda həmin missiya yeni müstəqil dövlətlərdə münafişəli halların aradan qaldırılması üçün qüdrətli zəmin yarada bilər." [22, №61, 04.04.1995] Təbii ki, Cənubi Qafqazın da sabitliyinin bərqərar olması ABŞ-in bu bölgədə iqtisadi-siyasi maraqlarının təmin edilməsi üçün böyük zəmanətdir.

Ümumiyyətlə, ABŞ-in bölgədə, xüsusilə Azərbaycanda strateji maraqlarının araşdırılması zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1) Geosiyasi-strateji maraqların təmini üçün ABŞ-in **xarici siyasət istiqamətləri** araşdırılmış və bu istiqamətlərin əsasən üç forması müəyyənləşdirilmişdir. Birbaşa istiqamət, Avropadakı müttəfiqlərinin və Türkiyənin imkanlarından istifadə (**Bax, sxem 1.2**) Birbaşa istiqamətdə ABŞ Cənubi Qafqaz dövlətləri olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla ikitərəfli qaydada münasibətlərin quruluşu və inkişaf etdirmişdir.

2) ABŞ-in Cənubi Qafqazdakı strateji maraqlarının əsas komponentləri araşdırılmış və bu maraqların iqtisadi, hərbi-siyasi, təhlükəsizliyi təmin etmək, bölgə dövlətlərində demokratiya, daxili sosial, humanitar, elmi və mədəni sahələri inkişaf etdirməkdən ibarət olduğu nəticəsinə gəlinmişdir. Bütün bunlar birlikdə ABŞ-in bölgədə **ümumi geosiyasi-strateji maraqlarını** formalaşdırmışdır. Strateji maraqları təmin etməkdən ötrü xarici siyasətin həyata keçirilməsinin müxtəlif metod və qaydaları müəyyənləşdirilmişdir (**Bax, sxem 1.4**):

3) ABŞ-in Ermənistan strategiyası araşdırılarkən belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Yerevan beynəlxalq aləmdə ən çox ABŞ dəstəyini qazanmasına, çoxlu maddi yardım almasına baxmayaraq, məhz Ermənistanın yeritdiyi siyasət, ikili oyunu nəticəsində ABŞ-in Cənubi Qafqaz regionunda ümumi geosiyasi-strateji maraqları tam təmin olunmamışdır. ABŞ-in

Erənistanında strateji maraqlarının təmin olunmasına əngəllər törədən müəyyən geosiyasi problemlər mövcuddur. Həmin problemlər ABŞ-ın bu dövlətdə dəqiq işlənilib hazırlanmış hərbi-siyasi strategiyasının olmaması, Erənistanın Vaşinqtonun rəqibi olan Moskva, düşməni olan Tehranla mütəfəqliyi, bölgənin iqtisadi və siyasi həyatında "parçalayıcı" rolunun və nəticədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində tutduğu destruktiv mövqe ilə regionda sabitliyin yaranmasına mane olmasıdır.

4) ABŞ-ın Gürcüstandakı strateji maraqları araşdırılarkən belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Tbilisinin yeritdiyi Qərba inteqrasiya siyasəti bu dövləti Rusiyadan sürətlə ayıraraq ABŞ-la yaxınlaşdırmışdır. Nəticədə ABŞ-ın ümumi geosiyasi-strateji maraqları (**1.4. saylı sxemdə göstərilən**) demək olar ki, tam təmin olunmuşdur. Ancaq eyni zamanda müəyyən dövlətlər tərəfindən dərinləşdirilən münaqişələrin həll edilməməsi Gürcüstan üçün problem olaraq qalır. Hətta bu istiqamətdə ABŞ-ın və mütəfəqlərinin atdığı addımlar da müsbət nəticə vermir.

5) ABŞ-ın Azərbaycanda strateji maraqlarının araşdırılması zamanı müəyyən olunmuşdur ki, ABŞ Cənubi Qafqazda Azərbaycana iqtisadi-siyasi potensialına görə daha çox əhəmiyyət verir. ABŞ-ın Azərbaycanda da **ümumi geosiyasi-strateji maraqları** təmin olunur. Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməməsi bəzi maraqların təmin olunmasında böyük maneə olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi proseslərin tarixi gedişatı göstərir ki, ABŞ bu məsələnin həllində maraqlı olsa da çox yaxından iştirak etmir. Azərbaycana qarşı bir çox hallarda hətta "ikili standart" siyasətini də yeridir.

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı Cənubi Qafqazda ABŞ-ın siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahələrindəki strateji maraqlarının tarixi-siyasi formalaşma prosesi araşdırılmış və bu proseslərin ardıcıl tarixi mərhələlərdən keçdiyi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda ABŞ öz maraqlarının təminatı zamanı regionda siyasət həyata keçirərkən bu siyasətin

həm amerikan, həm də region dövlətlərinin mənafeyinə xidmət etməsi qənaətinə gəlinmişdir.

ABŞ-ın region strategiyasını araşdırarkən region maraqlarının təminatında eyni zamanda özünün Yaxın Şərqdə mütəfəqli saydığı Türkiyənin imkanlarından istifadə etdiyi müəyyən olunmuşdur (**Bax, sxem, 1.2**) Bu baxımından Türkiyənin özünün tarixi, milli və dövlət mənafeyini təminatına əsaslanan bölgə strategiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi olaraq belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Qafqazda, xüsusən Cənubi Qafqazda Türkiyənin özünün strateji maraqları vardır. Türkiyə Qafqazda xüsusi strategiyaya malik olan bir dövlətdir. Azərbaycan isə bu dövlətin regional və türk dünyası siyasətində birləşdirici həlqə, körpü rolunu oynayır. Türkiyə eyni zamanda Avrasiya kontinentində "güc mərkəzi"lərindən biridir. Bu baxımından Türkiyə Respublikasının prezidenti Süleyman Dəmirəl hələ 1995-ci il dekabrın 7-də Azərbaycanda səfərdə olarkən belə bir fikir bildirmişdi ki, Avrasiya məfhumu hələlik bütün dəyəri ilə, bütün ölçüləri ilə sivilizasiyalı dünya ictimaiyyəti tərəfindən tam mənada dərk edilməmişdir. Avrasiya çox böyük bir hadisədir. Bu yeni şəraitdə Türkiyə coğrafi vəziyyətinin üstünlükləri və gənc, dinamik və sərhədlərindən kənar da iş görməyə meyli olan əhalisi ilə Balkan dövlətlərinin Qafqaza, Qara dənizi Orta Şərqi, Avropanı Orta Asiyaya bağlayan bir zonanın göbəyində qurucu və konstruktiv rolunu həvəslə davam etdirir. Azərbaycan da bu şəraitdə öz yerini tutmalı, eyni yolla irəliləməlidir. [22, №237, 09.12.1995] Regional iqtisadi layihələrin əsas dayaq elementi olan və Azərbaycan xalqının ümmillik lideri Heydər Əliyev siyasətinin sayəsində reallaşan və onun adını daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti barədə Türkiyə Respublikasının keçmiş prezidenti Süleyman Dəmirəlin fikrinə, bu xətt sadəcə, ticarət məqsədlərinə xidmət edən bir layihə deyildir. Hətta, yalnız təkcə ticarətə xidmət edən layihə olsa belə, çox parlaq layihədir. Bu boru xətti eyni zamanda, Aktaudan başlayan xətt, yəni Aktau-Bakı-

Tbilisi- Ceyhan boru xətti olacaqdır. O, Avropaya açılan qapı olan Türkiyəni Qafqaz və Orta Asiya ilə birləşdirən layihələrdən biridir. Həqiqətən Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan və Qazaxıstanın böyük bir layihədə birləşməsi bölgədəki sülh sabitlik baxımından çox dəyərlidir. [52, № 53, 11-13 may, 2002] Türkiyəli professor, doktor Abdülkadir Akçin hesab edir ki, Türkiyəni Qafqazdan ayrı düşünmək mümkün deyildir. Qafqaz Türkiyənin beynəlxalq xarici siyasəti ilə yanaşı türk faktorunun varlığı ilə daxili siyasətində, Orta Asiyanın Türkdilli ölkələri ilə yaranan təmasın saxlanması da önəmli bir körpü rolunu oynayır. Qafqaz coğrafi yaxınlıq, iqtisadi işbirlik imkanları və sahib olduğu sərvətləri baxımından da Türkiyə üçün önəmlidir [92, 4]

Ümumiyyətlə, Türkiyənin Qafqazda strateji maraqları araşdırılarkən aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1) Müəyyən olunmuşdur ki, Türkiyə bölgədə öz strateji maraqlarını Cənubi Qafqazın dövlətləri olan Azərbaycan və Gürcüstanla iki tərəfli qaydada münasibətlərin qurulması zəminində həyata keçirir, Şimali Qafqazla bağlı siyasəti isə Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin zəminində formalaşır. Eyni zamanda Türkiyənin Qafqaz siyasətinin bu dövlətin türk dünyası siyasəti ilə bağlıdır. (Bax, sxem 2.4);

2) Türkiyənin Ermənistanda strateji maraqları dövlətlərarası münasibətlərin olmaması səbəbindən təmin olunmur. Hətta Ermənistanın düşmənçilik siyasəti, Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası, qondarma "soyqırım" faktının olması səbəbindən Türkiyə hətta bölgədə öz dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyinin qorunması strategiyasını da qarşıya əsas məqsəd qoymuşdur. (Bax, sxem. 2.3);

3) Türkiyənin Gürcüstanla münasibətləri yüksək səviyyədədir. Türkiyənin bu dövlətdəki iqtisadi, siyasi və hərbi sahəni əhatə edən strateji maraqlarından eyni zamanda Gürcüstan da faydalanmaqdadır. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Türkiyə

NATO xətti ilə Gürcüstan ordusunun təlimatlandırılmasında daha aktiv iştirak edir. Gürcüstanın Qərba inteqrasiyasında məhz Türkiyənin rolu önəmlidir:

4) Türkiyənin Azərbaycana münasibətdə ümumi geosiyasi-strateji maraqları yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında, inteqrasiyasında Türkiyənin rolu xüsusilə böyükdür. Məsələn, 2003-cü ildə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı xarici ticarət Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində dördüncü, o cümlədən idxalda üçüncü, ixracda isə altıncı yeri tutmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın xarici ticarətinin 5.8%-i (ixracın 4.1%-i, idxalın 7.4%-i) Türkiyənin payına düşmüşdür. [9, 24]

Türkiyənin Qafqaz maraqları Azərbaycanla sıx bağlıdır. Lakin Dağlıq Qarabağ münasibəti Türkiyənin Qafqaz strategiyasına zərbə vuran ən böyük amildir. Türkiyə Dağlıq Qarabağ münasibətinin həllində ATƏT-də vasitəçi kimi iştirak etmədiyindən bu münasibətin sülh yolu ilə həlli məqsədilə bütün imkanlarını səfərbər edə bilmir. NATO-nun üzvü olduğuna görə hərbi cəhətdən də Azərbaycana böyük köməklik göstərə bilmir.

ABŞ və Türkiyənin ümumi geosiyasi-strateji maraqları burada tarixən mövcud olmuş Rusiya və İranın alternativ maraqları ilə toqquşur. Bu baxımından nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazda tarixi, milli və dövlət maraqları formalaşmışdır. Prezident Vladimir Putinin qeyd etdiyi kimi MDB ölkələri ilə iş Rusiyanın əsas xarici siyasət prioritetidir. Prioritet, eyni zamanda dünya bazarında rəqabət üstünlüyü əldə etməklə də bağlıdır. MDB dövlətlərində geniş miqyaslı birgə infrastruktur, nəqliyyat və enerji layihələrini həyata keçirmək üçün çoxlu imkanlar mövcuddur. Onların reallaşması Rusiyanın inteqrasiyasının davamlılığını artırır, onun iqtisadiyyatına yeni imkanlar verir. Amerika şirkətlərinin neftlə zəngin olan Azərbaycanla Xəzər dənizində neft və qaz yataqlarını istismar etmək barədə 7 milyard dollarlıq müqaviləsi mövcuddur. Burada maraqların çarpazlaşması bu gün də özünü göstərməkdədir.

Azərbaycana gəldikdə isə o öz siyasətini malik olduğu geniş neft ehtiyatlarının istismarına Amerika və başqa Qərbi ölkələrinin sarmayəsini cəlb etməklə, iqtisadi və siyasi müstəqilliyini əldə etmək əsasları üzərində qurur. Rusiya Azərbaycanla ABŞ və digər Qərbi ölkələri arasında neft ötrafında (xüsusən də onun hasili və nəqli) formalaşan bu əməkdaşlığa təkcə qısqıncılıqla deyil, həm də ikili təhlükə kimi baxır. [72, 16]

Strateji maraqların toqquşması regional və global xüsusiyyətlərə malikdir. Regional baxımından Cənubi Qafqazda Azərbaycan və Gürcüstan geosiyasi məkan olaraq ABŞ və Türkiyənin Rusiya və İrana qarşı rəqabət siyasətində mühüm rol oynayır. Ermənistan isə Rusiya və İran tərəfində çıxış edir. Nəticədə dövlətlərin xarici siyasət kurslarına müvafiq olaraq qruplaşmalar baş verir (**Bax, sxemlər. 3.1, 3.2, 3.3**) Azərbaycan əsasən Qərbi inteqrasiya yolunu tutmasına, ABŞ, Avropa dövlətləri və Türkiyə ilə yüksək münasibət qurmasına baxmayaraq regionda tarazlaşdırılmış siyasəti həyata keçirir.

Bu bölgə və kənar dövlətlərdən ibarət qrupların yaranmasının əsas səbəbləri araşdırılarkən aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir: 1) **Azərbaycanla əlaqələr**- Azərbaycan müstəqillik qazandığı ilk illərdə düşdüyü ağır iqtisadi-siyasi bohrandan çıxmaq və öz gələcək inkişafı üçün Qərbi üz tutmuş, Türkiyənin köməyinə arxalanmışdır. Neftin və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını bu istiqamətlə əlaqələndirmişdir. Azərbaycanın **Rusiyadan** bir qədər uzaqlaşmasının və Qərbi üstünlük vermasının əsas səbəbləri kimi 1990-cı il 20 yanvar və digər faciələrin törədilməsi, Azərbaycan ərazilərinin işğal etmək üçün Ermənistanla böyük həcmdə silah və sursatla yardımı etməsi, onu müdafiə etməsidir. Eyni zamanda Rusiya Azərbaycana öz bazarı kimi baxır, lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri kimi təsiredici qüvvəyə malik olsa belə "ikili" oyun oynayır. Bu amilin özünü Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə şübhə ilə yanaşma deməkdir.

Sadalanan faktlara əsasən belə fikri söyləmək olar ki, Azərbaycanın Rusiyadan bir qədər uzaqlaşmasının əsas günahkarı məhz Rusiyanın özüdür.

Azərbaycan-İran münasibətlərinə gəldikdə qeyd etmək olar ki, İran öz səhv siyasəti sayəsində Azərbaycanı özündən uzaqlaşdırmışdır. Əsas səbəbləri- Ermənistanla iqtisadi və hərbi cəhətdən böyük kömək göstərir, İran ərazisində yaşayan azərbaycanlıların hüquqları tam təmin olunmur. Eyni zamanda Azərbaycanın Qərbi yönümlü enerji siyasətini qısqıncılıqla qarşılayaraq xüsusilə, suni şəkildə Xəzərin statusu məsələsini ortaya atır.

2) **Gürcüstanda** daxili münaqişələrin yaranma səbəblərində Rusiyanın rolu böyük olmuşdur. Gürcüstan öz ərazi bütövlüyünü tam təmin edə bilmir. Gürcüstanın Qərbi ilə sıx əməkdaşlığı Rusiyayı qıcıqlandırır. Rusiya öz hərbi bazalarını bu dövlətin ərazisindən çıxarmaq istəmir.

Qeyd edilən bu amillərə görə Azərbaycan və Gürcüstan hölgədə baş verən siyasi rəqabət proseslərindən formalaşan ABŞ-Türkiyə qrupunda çıxış edirlər.

3) **Ermənistan** Azərbaycan və Türkiyə ilə düşmənçilik münasibətlərindən, gələcək ərazi iddialarının təmin olunmasında Rusiya və İrana ümid bəslədiyindən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bu dövlətlərdən kömək alması səbəbi ilə Rusiya-İran qruplaşmasına daxil olmuşdur.

ABŞ və Türkiyə Azərbaycan və Gürcüstanı bu ölkələrdə yaranmış geosiyasi vəziyyətdən istifadə edərək öz tərəflərinə çəkməmişlər. Ermənistan isə Rusiya və İranın təsiri altında qalmışdır. Məhz bu geosiyasi şərait **global** baxımından bölgə dövlətlərinin eyni zamanda ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın iştirak etdikləri və bir-birinə əks siyasət yeridən iki-təhlükəsizlik qurşağında və "təhlükəsizlik zonası"nda iştirakına gətirib çıxarmışdır. (**Bax, sxem, 3.4**) Qeyd edilənlərdən başqa eyni zamanda Cənubi Qafqaz bölgəsinin Xəzərin enerji resurslarının mənimlənməsində tranzit rolunu oynaması, beləliklə, bu bölgənin ABŞ və

Türkiyənin Orta Asiya siyasətində əlverişli geosiyasi, geoiqtisadi, hərbi-coğrafi mövqeyinin olmasıdır. **(Bax, sxem 1.3)**

Umumiyyətlə, siyasi rəqabətin bölgə dövlətlərinin hazırkı vəziyyəti və gələcək vəziyyət üçün mənlı və müsbət təəəlləri araşdırılmışdır. Təbii ki, ABŞ, Avropa dövlətləri, Türkiyə, Rusiya, İran və bölgədə maraqları olan digər dövlətlərin bir çox sahələri əhatə edən mənafeələri təmin olunarkən ilk növbədə bölgə dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın milli və dövlət mənafeəyi nəzərə alınmalıdır. Bu baxımından 2004-cü ilin yanvar ayında Fransada rəsmi səfərdə olmuş Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev mətbuat konfransında jurnalistin " Cənab Prezident, məlumdur ki, Qafqazda həm Rusiyanın, həm də ABŞ-in maraqları vardır. Siz bu iki dövlət arasında tarazlılığı saxlamağa necə nail olursunuz?" sualına cavab olaraq bildirmişdir: "ilk növbədə Azərbaycan xalqının və dövlətinin marqları nəzərə alınır, xarici siyasətimiz bu istiqamətdə qurulur. Maraqlarımız üst-üstə düşəndə onlar bizim ölkəyə gəlirlər və hər iki tərəf özünü məmnun hiss edir. Maraqlarımız üst-üstə düşməyəndə isə bizim ölkədə onlara yer tapılmır". **[44, 159-160]** Bu fikir Azərbaycanın bölgədə tarazlaşdırılmış siyasət yeritməsini bir daha təsdiq edir **(bax, sxem, 4)** Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazda, xüsusən Cənubi Qafqazda kənar dövlətlərin strateji maraqlarının formalaşması prosesi davam edir. Geosiyasi şərait isə hər an dəyişikliyə məruz qala bilər. Ona görə də bu problemin araşdırılması daimi elmi və siyasi baxımından aktuallığını saxlayacaqdır.

ƏLAVƏLƏR

CƏDVƏLLƏR

Cədvəl:1.1 2002-ci maliyyə ilində Azərbaycan və Ermənistanə ABŞ yardımı

Yardımlın toynatı	Azərbaycan		Ermənistan	
	Mln. dollar	%	Mln. dollar	%
Demokratizətin inkişafı	15,9	29,0	27,8	27,0
İqtisadi islahatlar	10,2	18,6	31,1	30,2
Təhlükəsizliyin təmini	13,6	24,8	10,2	9,9
Humanitar yardım	12,7	23,1	5,1	5,0
Kompleks layihələr	2,5	4,5	28,8	27,9
Cəmi:	54,9	100,0	103,0	100,0

Mənbə: Парканский А.Б. Азербайджан и Армения в экономической политике Вашингтона в Закавказье // США. Канада, ежемесячный журнал: экономика, политика, культура: Российская Академия Наук. Институт США и Канады, Москва, Наука, 2004, апрел, №4 (412), с. 55

Cədvəl:1.2 1996-2003-cü illərdə ABŞ-in Azərbaycan və Ermənistanla ticarəti

	1996	2000	2001	2002	2003 (yanvar-avqust)
Azərbaycan					
ABŞ ixracı	54	210	64	70	70
ABŞ idxalı	2	21	21	34	7
Ermənistan					
ABŞ ixracı	57	56	50	112	83
ABŞ idxalı	5	23	33	31	17

Mənbə: Парканский А.Б. Азербайджан и Армения в экономической политике Вашингтона в Закавказье // США, Канада, ежемесячный журнал: экономика, политика, культура: Российская Академия Наук, Институт США и Канады, Москва, Наука, 2004, апрел, №4 (412), с. 51

Cədvəl 1.3 Xəzər bölgəsinin neft və təbii qaz ehtiyatları

	Təsdiqlənmiş neft ehtiyatı (milyard barrel)	Ehtimal olunan neft ehtiyatı (milyard barrel)	Neft ehtiyatlarının ümumi həcmi (milyard barrel)	Təsdiqlənmiş qaz ehtiyatı (Tcf)	Ehtimal olunan qaz ehtiyatı (Tcf)	Qaz ehtiyatlarının ümumi həcmi (Tcf)
Azərbaycan	3,6-12,5	32	36-45	11	35	46
İran	0,1	15	15	0	11	11
Qazaxıstan	10,0-17,6	92	102-110	65-70	88	153-158
Rusiya	2,7	14	17	-	-	-
Türkmənistan	0,5	80	81	101	159	260
Özbəkistan	0,6	2	3	66	35	101
Cəmi	17,5-34	235	253-270	243-248	328	571-576

Qeyd: Burada Rusiya və İranın ancaq Xəzər hissəsindəki neft və qaz ehtiyatları göstərilmişdir.

1 trilyon kubmetr=35,3 trilyon kubik fit (Tcf: Trilyon kubik fit)

Mənbə: 21. yüzilyda Türk dış politikası. Gəliştirilmiş 2. Baskı / Editor: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ocak 2004, s.518

Cədvəl 1.4 Azərbaycanın neft müqavilələrində ABŞ-ın iştirakı (Xəzər dənizi hissəsinə aid)

Müqavilələr	Müqavilənin bağlanma tarixi və yeri	Müqavilədə iştirak edən ABŞ şirkətinin adı	Iştirak payı %-lə
1 "Odrin müqaviləsi" "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqları	20.09.1994, Bakı şəhəri 19.04.1995	Amoco Unocal Pennzoil Mak Dermott Exxon	17,01 9,52 4,818 5
2 "Qarabağ"	10.11.1995	Pennzoil	30
3 "Dan Ulduzu" və "Qıraq"	14.12.1996, Bakı şəhəri	Amoco Unocal	55
4 "Abşeron"	01.08.1997, Vaşinqton şəhəri	Shevron	30
5 "Naxçıvan"	01.08.1997, Vaşinqton şəhəri	Exxon	50
6 "Oğuz"	01.08.1997, Vaşinqton şəhəri	Mobil	50
7 "Alov-Araz" və "Şorq"	21.07.1998, London şəhəri	Exxon/Mobil	15
8 "Zəfir" və "Maşəl"	27.04.1999, Vaşinqton şəhəri	Exxon/Mobil Conoco	30 20
9 "Lirik-Dəniz", "Savalan", "Dalğa" və "Cənub"	27.04.1999, Vaşinqton şəhəri	Exxon/Mobil	30

Qeyd: 1996-cı ilin iyulunda "Exxon" şirkətinin müqavilədəki payı, "Pennzoil" şirkətindən 3% almaqla, 5%-dən 8%-ə qədər artmışdır.

Mənbə: Aliyev İ.H., İbadov S.A., Kərimov X.S., Azərbaycan iqtisadiyyatı. Dərslik, s. 321,322;

Aras O. N. Azərbaycan'ın Hazar Ekonomisi və Stratejisi., s. 75, 76, 77,78;

"Azərbaycan" qəz., №105, 9 may 1999-cü il
 Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, 4-cü kitab, s. 192, s. 321
 Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir., 3-cü kitab, s. 385;
 Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir., 8-ci kitab, s. 167-173
 Energy Ecology Economy International Ecoenergy Academy
 Popular-science jour., 2/ 1998, p. 52

Cədvəl 1.5 Azərbaycanın neft müqavilələrində ABŞ-ın və Türkiyənin iştirakı (Quruda yerləşən yataqlara dair müqavilələr)

Müqavilələri	Müqavilənin bağlanma tarixi və yeri	Müqavilədə iştirak edən ABŞ şirkətinin adı	Iştirak payı %-lə
1. "Qərbi Abşeron"	10.08.1994; Vaşinqton şəhəri	Birləşmiş Mühəndislar Birliyi (BMB)	
2. "Şimali Qaradag", "Korgöz" və "Umbaki"	22.12.1995-ci ildə sənəd əlavə edilmişdir	ABŞ-Türkiyə	
3. "Cənub Qərbi Qobustan"	03.06.1998, Bakı şəhəri	"Union Texas Petroleum"	
4. "Kürsəngi", "Qarabağlı"	15.12.1998.	"American Frontera Resources"; "Amerada Hess"	30 10
5. "Padar", "Həməmi"	27.04.1999; Vaşinqton	"American Moncreif Oil"	62
6. "Kalan-ıddin", "Mısovdağ"	09.2000; Vaşinqton	"American Moncreif Oil"; "Ozal Turk Neft Şirkəti- "Petrol"	42,5 42,5

Mənbə: "Azərbaycan" qəz., №105, 9 may 1999-cü il.
 Aras.O.N. Azərbaycanın Həzar Ekonomisi və Stratejisi, s. 80, 81, 82
 Yusifzadə X. Azərbaycanın nefti - qaz hasilatının xammal bazası zəngindir. "Azərbaycan" qəz., №81, 11 aprel 1999-cü il.

Cədvəl 2.1

Azərbaycanın neft və qaz müqavilələrində Türkiyənin iştirakı (Xəzər dənizi hissəsinə aid)

Müqavilələr	Müqavilənin bağlanma tarixi və yeri	Müqavilədə iştirak edən Türkiyə şirkətinin adı	Iştirak payı %-lə
1. "Ösün müqaviləsi" "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqları	20.09.1994, Bakı şəhəri 04.1995, Bakı şəhəri	"TPAO" (Türkiyə Petrolü A.Ş.) "TPAO"	17,5 5 6,75
2. "Şahdüzü"	04.06.1996, Bakı şəhəri	"TPAO"	9
3. "Kürdəsi"	25.09.1997, Roma şəhəri	"Türk petrolleri"	5
4. "Alov-Araz" və "Şorq"	21.07.1998, London şəhəri	"TPAO"	10

Mənbə: Əliyev İ.H., İbadət S.A., Kərimov X.Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Dövlət, s. 321, 322, 223
 Aras.O.N. Azərbaycanın Həzar Ekonomisi və Stratejisi, s. 75, 76;
 "Azərbaycan" qəz., №107, 07 iyun 1996-cı il.
 "Azərbaycan" qəz., №127, 07 iyun 2000-cü il.
 Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, 4-cü kitab, s. 250.
 Heydər Əliyev və Şorq (Türkiyə Cümhuriyyəti), III kitab, s. 67

Cədvəl 2.2 Türkiyə-Azərbaycan ticarət əlaqələri: (milyon ABŞ dolları ilə)

İllər	İxrac	İdsal	Balans	Həcmi
1992	87,1	125,6	(-) 38,5	212,7
1993	63,6	60,5	3,1	124,1
1994	76,2	16,6	59,6	92,8
1995	140,5	26,4	114,1	166,9
1996	216,2	39,0	177,2	255,2
1997	179,7	41,2	138,5	220,9
1998	220,1	135,8	84,3	355,9
1999	142,4	69,0	73,4	211,4
2000	128,4	104,9	23,5	233,3
2001	148,1	67,3	80,8	215,4
2002 7 ay	84	41,6	42,4	125,6

Mənbə: Heydər Əliyev və Şərq (Türkiyə Respublikası), altı cildə, III kitab / Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadənin müəllifliyi və tərtibçiliyi ilə, Bakı: Çapaşoğlu, 2003. s. 327

Cədvəl 2.3 Türkiyə şirkətlərinin Azərbaycandakı yatırımları (milyon ABŞ dolları ilə)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ünvanı yatırımlar	137	375	621	1307	1472	1091	927	927,5
Qeyri-neft sektoruna qoyulan xarici sərmayə	-	14,9	103	331	460	210	118	79,3
Türk şirkətlərinin sərmayələri	-	6,8	45,3	129,6	160,3	67,8	31,6	11,8
Qeyri-neft sektoruna qoyulan xarici sərmayənin Türkiyənin payı (%)	-	45,6	44	39,2	34,8	32,2	26,8	14,9

Mənbə: Heydər Əliyev və Şərq (Türkiyə Respublikası), altı cildə, III kitab / Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadənin müəllifliyi və tərtibçiliyi ilə, Bakı: Çapaşoğlu, 2003. s.322

Cədvəl 2.4 Azərbaycana təlim-tədris sahəsində göstərilən Türkiyə yardımının həcmi

İllər	Cəmi (Türkiyə lirası ilə)
1992	363.990.000
1993	16.200.579.000
1994	8.266.595.000
1995	82.512.302.000
1996	120.900.874.000
1997	267.706.519.000

Mənbə: 21. yüzilyda Türk dış politikası. Geliştirilmiş 2. Baskı / Editor: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ocak 2004. s.466

Cədvəl 2.5 Xəzər neftinin ixrac marşrutları (Qafqaz regionundan keçən)

Marşrutun istiqaməti	Marşruta dair imzalanmış sərəsin iştirakçıları	Sərəsin imzalanma tarixi	Neft kəmərinin uzunluğu (kilometrə)	Boru kəmərinin illik gəci (milyon tonla)
Şimal marşrutu: Bakı - Qrozni - Novorossiysk	ABŞ və Rusyanın "Transneft" şirkəti	16 fevral 1996	1330	5,6

Qəthi müayinə tədqiqatı	Gürcüstan hökuməti ABOS və ARİNS	8 mart 1996	900	6
İ.Ü. İdilise Açıhan	Azərbaycan- Türkiyə- Gürcüstan, Qazaxıstan- ABŞ	18 noyabr 1999	1760	40-60

Mənbə: Əliyev H.Ü. Azərbaycan nəfəli dünya siyasətində. 4-cü kitab. s. 361, 364, 365

Heydər Əliyevin nitqi. "Dirçəliş - XXI əsr" jur., №60, fevral 2003, s. 6

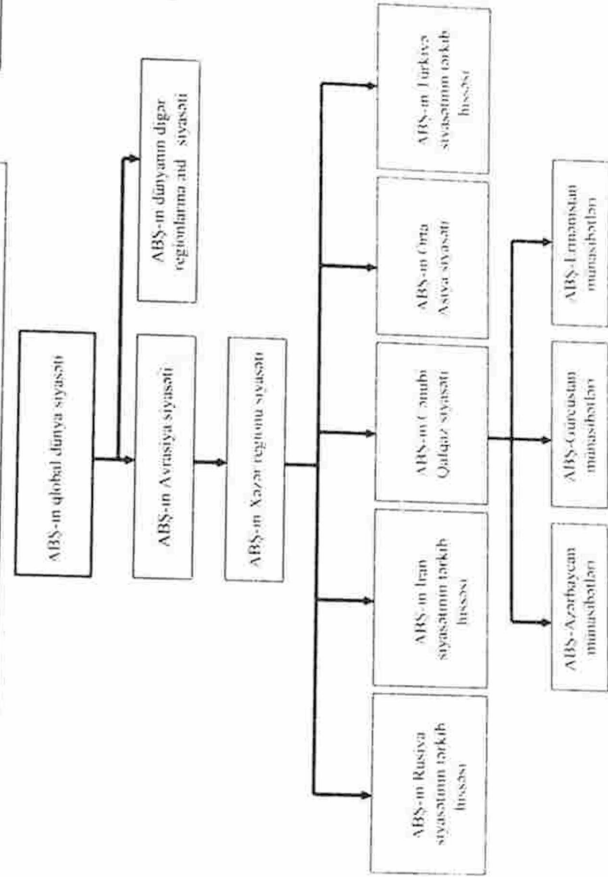
"Azərbaycan" qəz., №268, 24 noyabr 1999-cu il

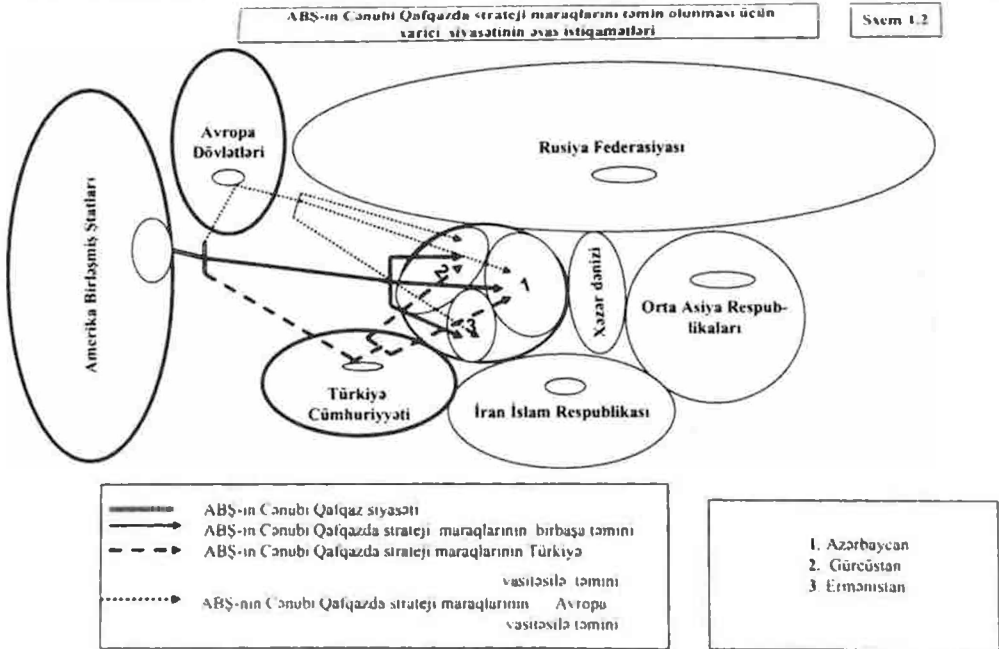
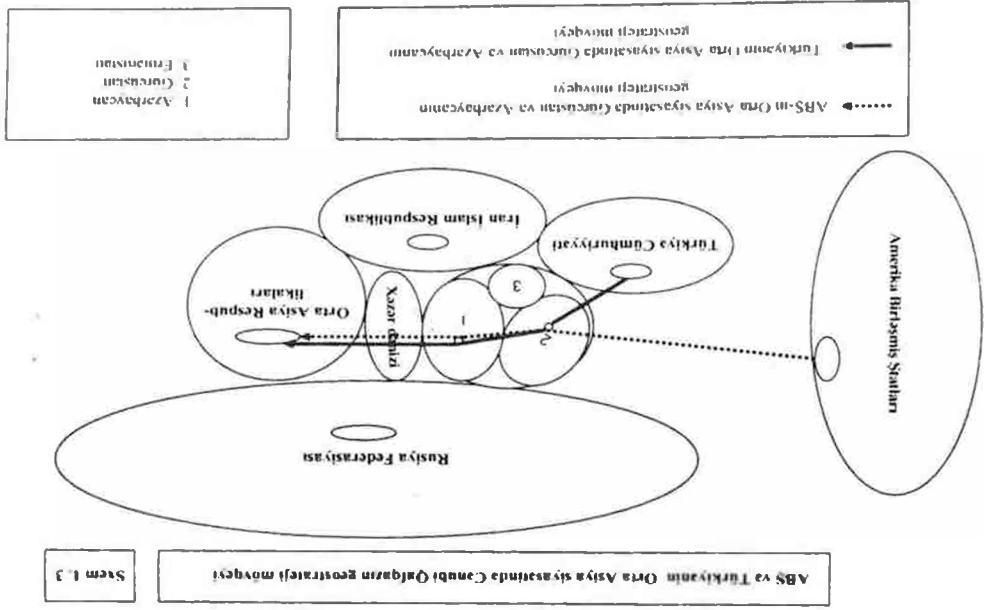
Bakı - Tbilisi - Ceyhan maneələri dəf edəcək. Oqtay Haqverdiyevin müsahibəsi.

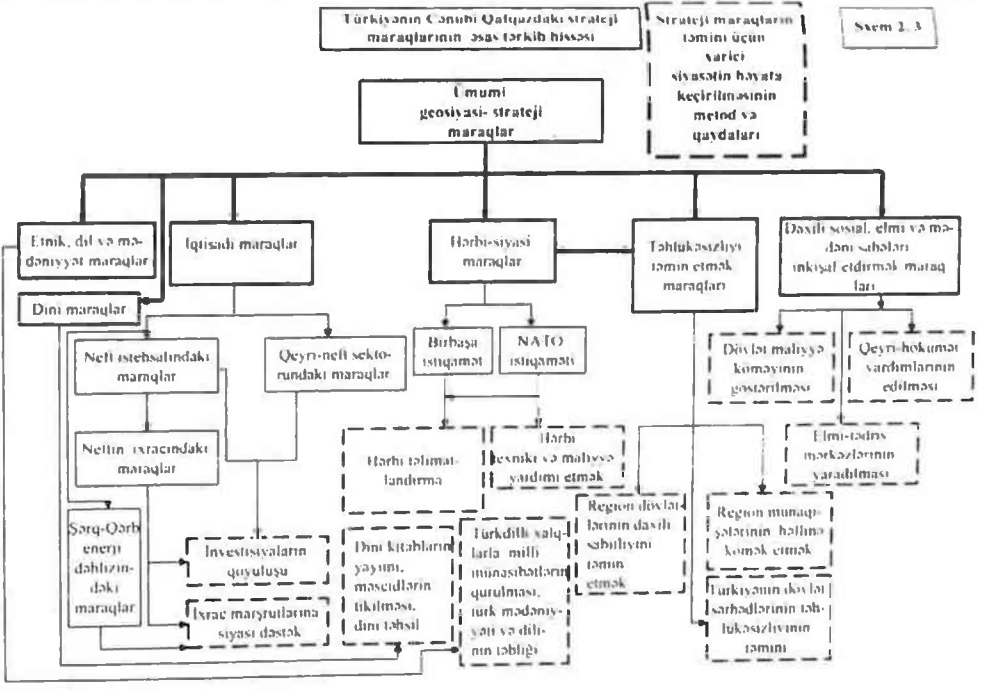
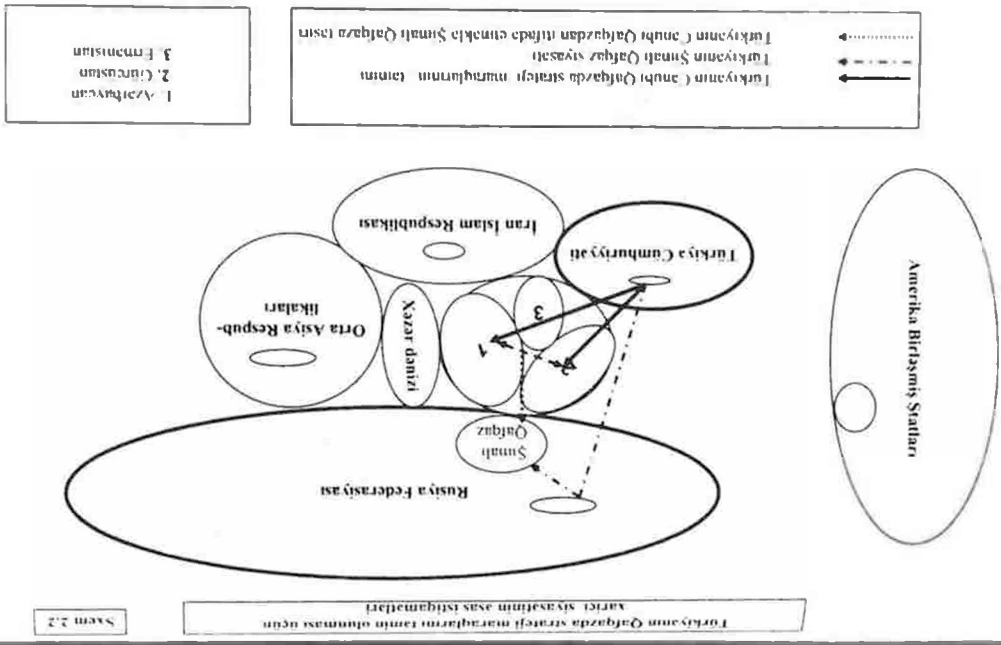
"Azərbaycan" qəz., №235, 12 oktyabr 2000-ci il

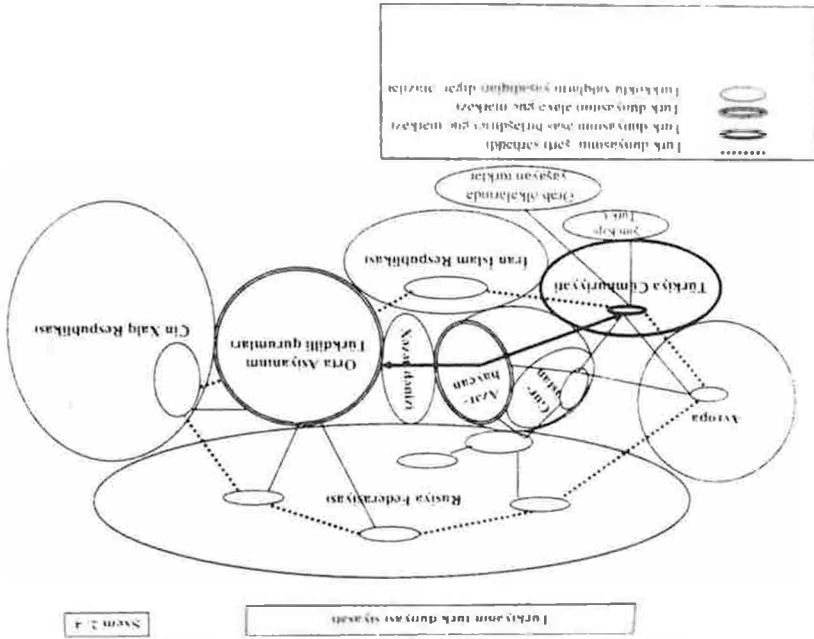
Siyem 1.1

ABŞ-in Qafqaz siyasəti ABŞ-in səhəd qlobal dünya siyasətinin tərkib hissəsidir.

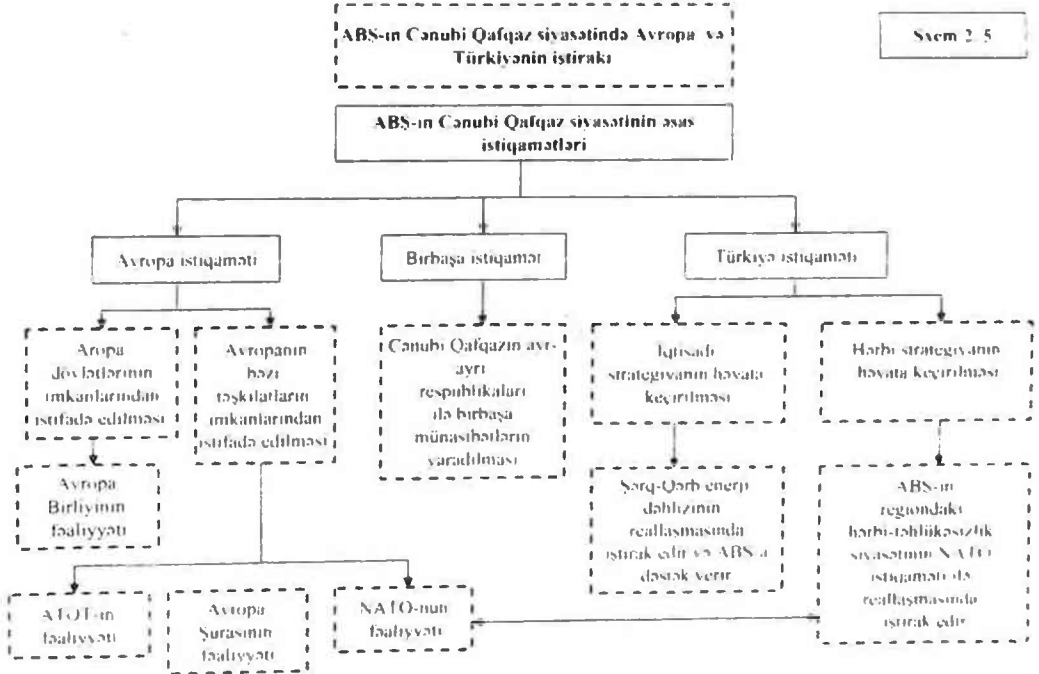

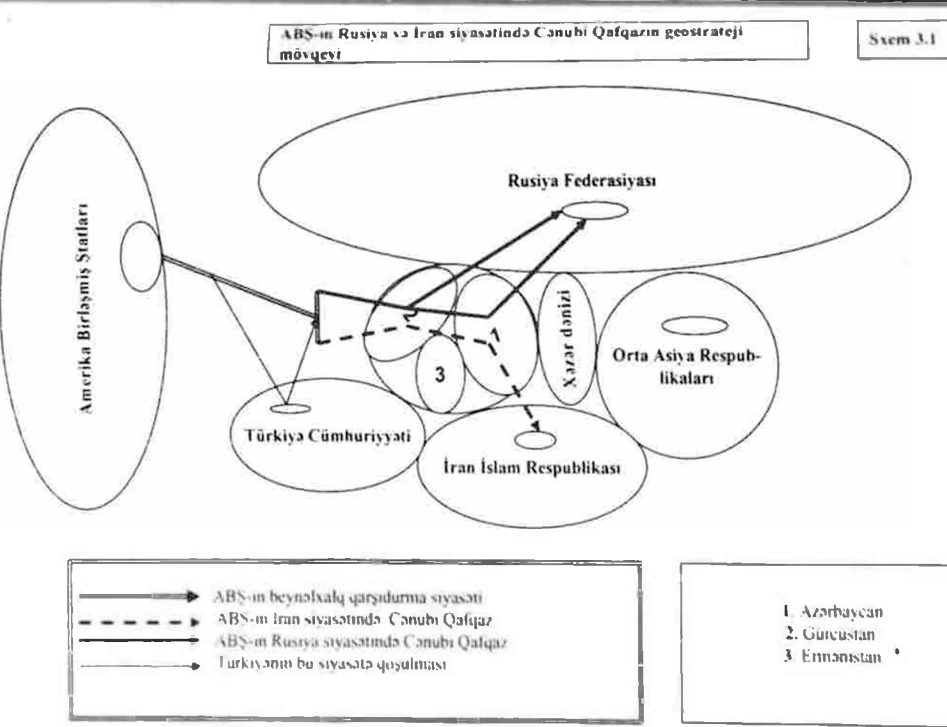
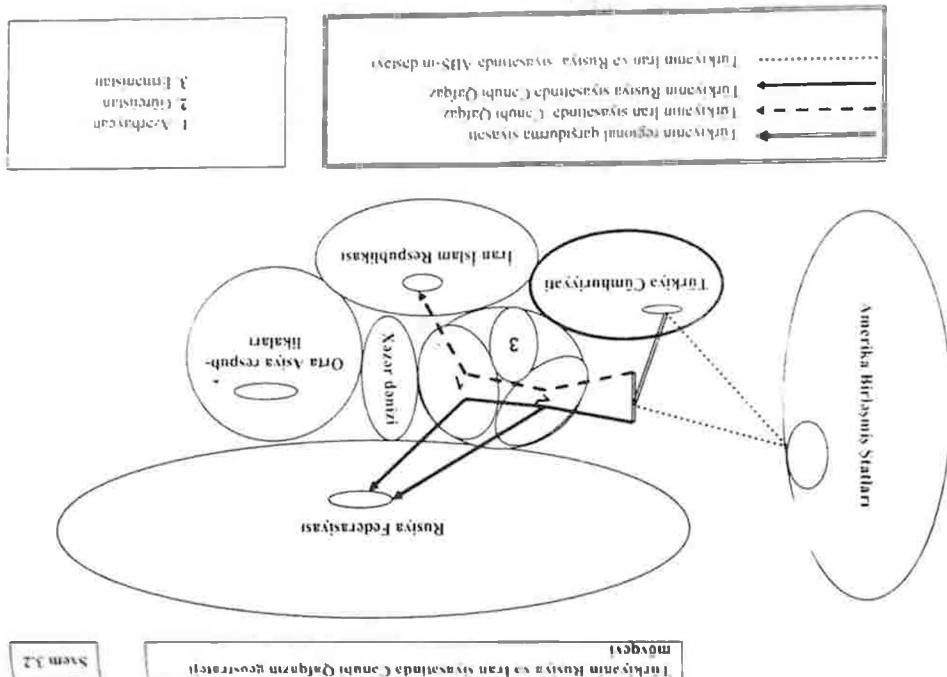

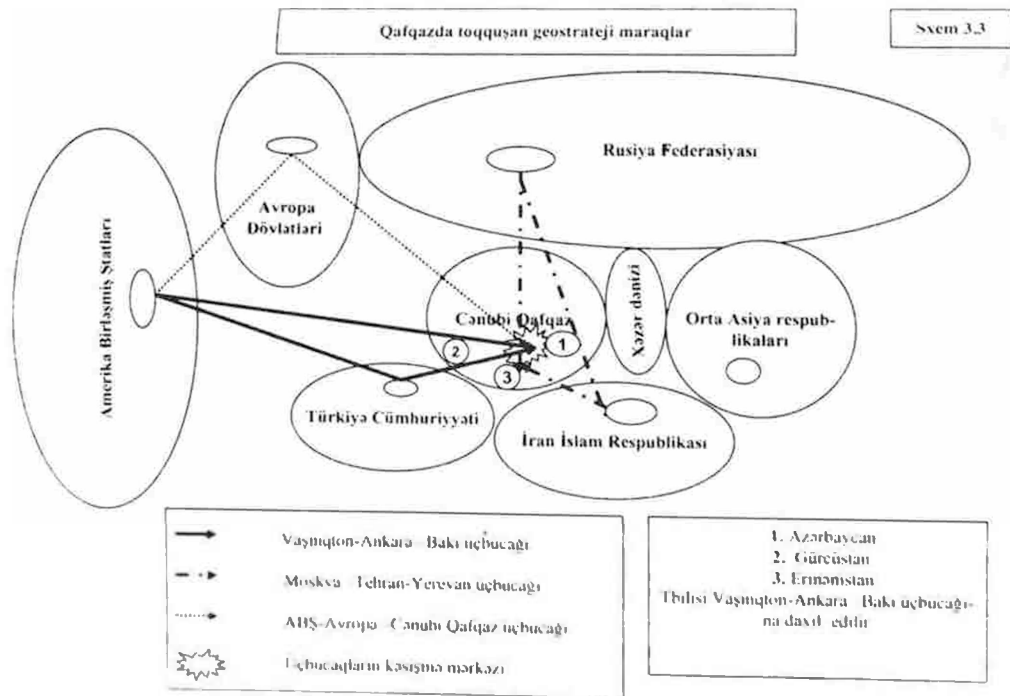
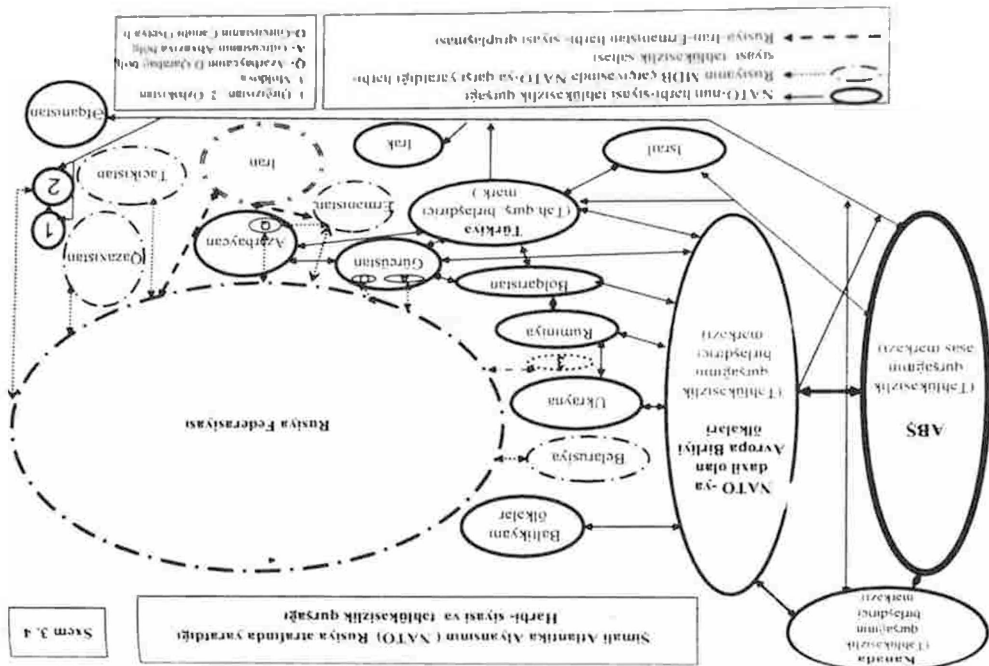
Səhifə 2.4

Türkiyənin türk dünyası siyasəti

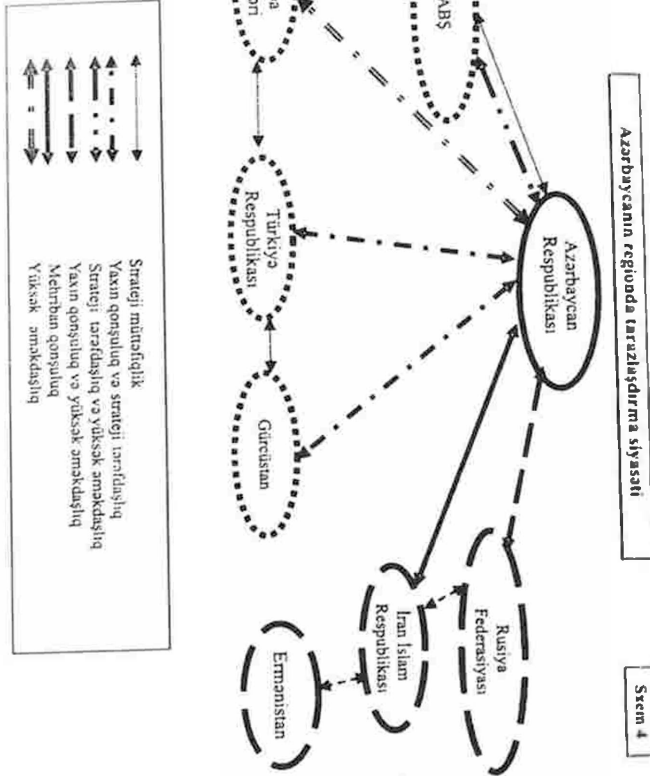
Səhifə 2.5

Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında imzalanmış bəzi sənədlərin siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında kapital qoyuluşuna kömək haqqında Saziş. 28 sentyabr 1992-ci ildə Vaşinqtonda ingilis dilində və 14 dekabr 1993-cü ildə Bakıda Azərbaycan dilində imzalanmışdır. Sənəd qüvvədədir.
2. Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında enerjetikanın inkişafı üzrə ikitərəfli dialoq yaradılması niyyətləri haqqında Bəyanat. 31 iyul 1997-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının 474-IQ sayılı, 14 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Sənəd qüvvədədir.
3. Birləşmiş Ştatlar ilə Azərbaycan arasında müdafiə və hərbi sahələrdəki gələcək münasibətlər barədə Birgə Bəyanat. 31 iyul 1997-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının 473-IQ sayılı, 14 aprel 1998 tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Sənəd qüvvədədir.
4. Azərbaycan Respublikasının Hökuməti, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və Amerika Birləşmiş Ştatlarının İxrac-İdخال Bankı arasında layihələrin təşviqinə dair Baş Saziş. 1 avqust 1997-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının 475-IQ sayılı, 14 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Sənəd qüvvədədir.
5. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında Sərmayə qoyuluşunun qarşılıqlı qorunması və təşviq edilməsi haqqında Müqavilə. 1 avqust 1997-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Hər iki tərəfdən təsdiq edilmiş (Azərbaycan Respublikasının 472-IQ sayılı, 14 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu) və Ratifikasiya Fərmanların mübadiləsi haqqında Protokol imzalanmışdır. Sənəd 2 avqust 2001-ci il tarixindən qüvvədədir.

6. Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında Birgə Bəyannamə. 1 avqust 1997-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının 471-IQ sayılı, 14 aprel 1998 tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Sənəd qüvvədədir.

7. Amerika Birləşmiş Ştatları və Azərbaycan Respublikası arasında Diplomatik və Konsulluq Əmlaklarına dair İkitərəfli Müqavilə. 5 mart 1999-cu ildə Bakıda imzalanmışdır. İmzalandığı andan qüvvədədir.

8. Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından Dövlət Neft Şirkəti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti adından Ticarət və İnkişaf Agentliyi arasında "Azərmeftyağ" İstehsalat Birliyində dizel və reaktiv yanacaqların qələvi ilə təmizlənməsi, eləcə də distillə olunmuş neft turşularının alınması proseslərinin "Fiber-Film" texnologiyası əsasında yenidən qurulması ilə əlaqədar texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması üçün qrant ayrılması haqqında Saziş. 18 avqust 1999-cu ildə Bakıda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 282 sayılı, 8 dekabr 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. İmzalandığı andan qüvvədədir.

9. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması və müdafiə sahəsində tədbirlər haqqında Saziş. 28 sentyabr 1999-cu ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının 804-IQ sayılı, 8 fevral 2000-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

10. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında iqtisadi islahatlara, bazar münasibətlərinə keçidə yardım və əməkdaşlığa dair Birləşmiş Ştatlar-Azərbaycan dövlətlərarası ikitərəfli işçi qrupunun yaradılması ilə əlaqədar Əməkdaşlıq Memorandumu. 20 yanvar 2000-ci ildə Bakıda imzalanmışdır. İmzalandığı andan qüvvədədir.

11. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında Yardım Göstərilməsinin Asanlaşdırılmasına dair Əməkdaşlıq haqqında Saziş. 11 mart 2000-ci ildə Bakıda imzalanmışdır. Hər iki tərəfdən təsdiq

edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının 915-IQ sayılı, 18 iyul 2000-ci il tarixli Qanunu). 22 avqust 2000-ci il tarixindən qüvvədədir.

12. Ticarət və İnkişaf Agentliyi və Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə hallar üzrə Komissiyası arasında Qrant Sazişi. 11 may 2000-ci ildə Bakıda imzalanmışdır. İmzalandığı andan qüvvədədir.

13. Azərbaycan ilə Birləşmiş Ştatlar arasında Müdafiə və Hərbi Sahələrdə Əməkdaşlıq Barədə Birgə Bəyannat. 30 iyun 2000-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 570 sayılı 13 noyabr 2000-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sənəd qüvvədədir.

14. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında humanitar münasibətlərin təmizlənmə təliminə dair anlaşma haqqında Memorandum. 4 avqust 2000-ci ildə Bakıda imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 553 sayılı, 21 oktyabr 2000-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. İmzalandığı andan qüvvədədir.

15. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında iqtisadi islahatlara və əməkdaşlığa dair Azərbaycan-Amerika Birləşmiş Ştatları Hökumətlərarası ikitərəfli işçi qrupunun 2000-2001-ci illər üçün tədbirlər Planı. 2 oktyabr 2000-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır.

16. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında Qrant Sazişi. 26 avqust 2001-ci ildə Bakıda imzalanmışdır. İmzalandığı andan qüvvədədir.

17. Müdafiə sahəsində ikitərəfli Azərbaycan-ABŞ məsləhətləşmələrinin birinci iclası həmsədrlərinin Birgə Bəyannatı. 27-28 mart 2002-ci ildə Bakıda qəbul olunmuşdur. Sənəd qüvvədədir.

18. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə ABŞ Hökuməti arasında narkotiklərə nəzarət və hüquq-mühafizə orqanlarına yardım haqqında Saziş məktubu. 3 yanvar 2003-cü ildə Bakıda imzalanmışdır. İmzalandığı andan qüvvədədir.

19. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti arasında şəxslərin Beynəlxalq Cinayət

Məhkəməsinə təsliminə dair Saziş. 26 fevral 2003-cü ildə Vaşinqtonda imzalanmışdır.

20. ABŞ Konqresi və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi arasında ikitərəfli münasibətlərin təşviq edilməsi və gücləndirilməsi məqsədilə «Konqres-Mill Məclis» Birgə İşçi Qrupunun təsis edilməsinə dair Anlaşma memorandumu. 29 avqust 2003-cü ildə Bakı şəhərində imzalanmışdır.

21. Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti və Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikasında Sülh Korpusunun Proqramı haqqında Müqavilə layihəsi. 11 oktyabr 2003-cü ildə Bakı şəhərində imzalanmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivli- "ABŞ" papkası

Amerika – Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanatdan çıxarış: (Avqust 1997-ci il)

Bəyanatda deyilirdi: "Prezident Klinton ABŞ və Azərbaycan arasında sıx əlaqələrin regionda sülhün sabitliyini və rifahın təmin olunması üçün vacib olduğunu qeyd edərək, ABŞ-ın Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və demokratik inkişafını təmin etdi. Hər iki prezident, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tezliklə və sülh yolu ilə həll olunmasını tam dəstəklədiklərini bildirdilər. Prezident Klinton açıq şəkildə bildirdi ki, ABŞ bu münaqişədə ədalətli və uzunmüddətli sülhün əldə edilməsi məqsədi ilə ATƏT-in Minsk qrupunda Rusiya və Fransa ilə birgə işləmək əzmindədir. Prezident Əliyev sülh sazişinin bu il əldə olunması məqsədi ilə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin bu yaxınlarda irəli sürdükləri təklifləri danışıqların intensivləşdirilməsi üçün əsas kimi qəbul etdi. Hər iki prezident razılaşırdılar ki, münaqişənin həll edilməsi ATƏT-in Lissabon sammitinin 3 prinsipinə əsaslanmalıdır. Onlar razılığa gəldilər ki, "Azadlıq müdafiə aktı"nın "907-ci maddə"si ABŞ və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın

imkanlarını məhdudlaşdırır. Prezident Klinton "907-ci maddənin ləğv olunmasının administrasiya tərəfindən qətiyyətlə dəstəklənməsini bir daha təsdiq etdi. Prezident Klinton son illər Azərbaycanın bir dövlət kimi möhkəmlənməsində, iqtisadi islahatların aparılmasında və kəskin artımın əldə olunmasında prezident Əliyevin nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirdi. Hər iki prezident ikitərəfli ticarətin və sərmayələrin artması daxil olmaqla, genişlənən iqtisadi və kommersiya əlaqələrini dəstəkləyirlər. Hər iki prezident Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının sürətli inkişafının vacibliyini vurğuladı və Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının emalı və nəqlində Amerika neft şirkətlərinin geniş iştirakını xüsusi qeyd etdilər. Onlar həmçinin Avropa – Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycanın və bütövlükdə regionun iqtisadi gələcəyi üçün həyati əhəmiyyəti haqqında razılığa gəldilər. Hər iki prezident ABŞ və Azərbaycan arasında ikitərəfli sərmayələr haqqında müqavilənin və Eksimbank ilə layihələrin təşviqi sazişinin imzalanmasını alqışladılar. ABŞ Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını, o cümlədən adətən yeni qəbul edilən üzvlərə tətbiq olunan kommersiya şərtləri daxilində ümumdünya ticarət təşkilatına üzvlük üçün müraciətinin təmin edilməsini təşviq edir. ABŞ Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində qarşılaşdığı çətinliklərini qəbul edir və Azərbaycanın yeni yaranmaqda olan Avropa təhlükəsizlik qurumlarına, o cümlədən NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" və Avro-Atlantik tərəfdaşlıq Şurasına aktiv inteqrasiyasını qətiyyətlə dəstəkləyir. Prezidentlər 1997-ci il mayın 15-də Avropada adi silahlar barədə müqavilənin cinahlar haqqında sazişin qüvvəyə minməsindən məmnun olduqlarını qeyd etmiş və bununla əlaqədar Amerika – Azərbaycan birgə bəyanatının əhəmiyyətini təsdiq etdilər. Onlar həmçinin 23 iyul 1997-ci ildə Vyanada qəbul olunmuş Avropada adi silahlar haqqında müqavilənin əks elementlərinə dair qərarı alqışlayaraq, razılığa gəldilər ki, adi silahlı qüvvələr haqqında

müqavilənin adaptasiyası hər bir iştirakçı ölkənin təhlükəsizliyini möhkəmləndirməlidir. Onlar 1997-ci ilin mart ayında təhlükəsizlik sahəsində başladılan iki tərəfli dialoq yolu da daxil olmaqla, təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinə səy göstərmək üçün razılaşıdılar.”

Mənbə: “Azərbaycan” qəz., №171, 12 avqust 1997-ci il

Ankara bəyannaməsindən bəzi çıxarış. (oktyabr 1998-ci il.)

2-ci bənd: “Prezidentlər karbohidrogen istehsal edən ölkələrin mənafələrini əsas tutaraq qeyd etdilər ki, kommersiya cəhətdən məqbul və ədalətli olan, ayrı-seçkiliyə yol verməyən Şərq – Qərb dəhlizinin, o cümlədən Xəzər boru kəməri şirkətinin, Transxəzər və Transqafqaz boru kəmərləri sistemlərinin yaradılması Xəzər dənizi regionunda və başqa qonşu ölkələrdə hasil edilən karbohidrogenlərin dünya bazarına çıxarılmasını təmin edən son dərəcə mühüm layihədir. **3-cü bənd:** Prezidentlər Azərbaycanın əsas ixrac boru kəməri üzrə qərar qəbul etmək ərafəsində qətiyyətli bəyan etmişdilər ki, onlar Xəzər – Aralıq dənizi (Bakı – Tbilisi - Ceyhan) boru kəməri layihəsini əsas ixrac layihəsinə çevirmək barədə qəti qərara gəlmişlər. **4-cü bənd:** Onlar həm istehsalçı ölkələr, həm də Xəzər dənizinin hər iki tərəfində yerləşmiş tranzit ölkələr üçün boru kəmərinin açıqlığının, habelə bu xəttin lazımı miqdarda məhsul ilə təmin edilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişlər. **5-ci bənd:** Prezidentlər Qara dəniz, Aralıq dənizinin sahillərində, habelə Türkiyə boğazlarının qorunması üçün sayılacaq göstərilməsinin əhəmiyyətini bir daha vurğuladılar. Prezidentlər həmçinin qeyd etdilər ki, xüsusilə Türkiyə boğazlarında tanker gəmiçiliyinin potensial artımını nəzərə alaraq neftin və təbii qazın dünya bazarlarına nəql edilməsi təhlükə yaratmamalı, ətraf mühitə, insanların həyatına, mülkiyyətinə və təhlükəsiz dənizçiliyə mane olmamalıdır.

Mənbə: “Azərbaycan” qəz., №258, 05 noyabr 1998-ci il

ABŞ hökumətinin milli enerji siyasətinə dair doktrinasının Xəzər regionuna və eləcə də Azərbaycana aid bölməsindən bəzi çıxarış.

(May 2001-ci il)

İşçi qrupunun ABŞ prezidentinə müəyyən tövsiyələri: -işçi qrupu prezidentə tövsiyə edir ki, dövlət katibinə, ticarət və energetika nazirlərinə göstəriş versin ki, Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəməri kommersiya baxımından səmərəlilik qabiliyyətini nümayiş etdirdikdə onu dəstəkləsinlər;

- işçi qrupu prezidentə tövsiyə edir ki, ticarət nazirinə, dövlət katibinə və energetika nazirinə göstəriş versin ki, Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən neft şirkətlərinə öz neftini Bakı – Tbilisi – Ceyhan boru kəməri ilə ixrac etmək variantını seçməyə imkan verəcək kommersiya şəraiti yaradılması üçün müvafiq şirkətlərlə və ölkələrlə işi davam etdirdirsinlər;

- işçi qrupu prezidentə tövsiyə edir ki, dövlət katibinə, ticarət və energetika nazirlərinə göstəriş versin ki, Türkiyə və Gürcüstanın təbii qazla təchizatının müxtəlif mənbələrdən həyata keçirilməsini təmin etmək və Azərbaycana öz qazını ixrac etməkdə kömək göstərilməsi üçün “Şahdəniz” qaz kəmərinin inkişafına dair özəl investorların və hökumətlərin söylərini dəstəkləsinlər. Azərbaycan qazının ixrac olunması üçün çəkiləcək qaz kəməri enerji daşıyıcılarının təhlükəsiz və çoxşaxəli marşrutlarla daşınması prosesini davam etdirəcəkdir;

-işçi qrupu prezidentə tövsiyə edir ki, dövlət katibinə göstəriş versin ki, Xəzər qazının alınması yolu ilə Avropa istehlakçılarının qazla təchizatına çoxşaxəli xarakter verilməsinə imkan yaradılması məqsədilə Yunanıstan və Türkiyəni öz qaz kəmərləri sistemlərini birləşdirməyi təşviq etsin.

-işçi qrupu prezidentə tövsiyə edir ki, ticarət və energetika nazirlərinə, dövlət katibinə tapşırırsın ki, energetika və energetikaya aidiyyatı olan infrastrukturalar sahəsində layihələr üçün möhkəm, şəffaf və sabit şəraitin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan, Qazaxıstan və digər Nəzəriyyə dövlətlərlə kommersiya dialoqunu dərinləşdirsinlər.

Mənbə: Prezident C.Buş ABŞ hökumətinin milli enerji siyasətinə dair doktrinasını açıqlamışdır. "Azərbaycan" qəz., №113, 20 may 2001-ci il

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında imzalanmış bəzi strateji sənədlərin siyahısı

1992

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş. Bakı, 28 fevral 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.
2. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında vizasız gediş-gəliş haqqında məktub mübadiləsi haqqında Saziş. Bakı, 28 fevral 1992-ci il. (mübadilə olduğu andan qüvvədədir)
3. Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında Əməkdaşlıq Protokolu. Ankara, 24 mart 1992-ci il. Protokolu Türkiyə Cümhuriyyəti adından Baş nazir Süleyman Dəmirəl, Naxçıvan Muxtar Respublikası adından Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev imzalamışdır.
4. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təlim, tədris, ixtisas texniki və elmi əməkdaşlıq Müqaviləsi. Ankara, 3 may 1992-ci il.
5. Azərbaycan – Türkiyə Birgə Bəyanatı. 3 may 1992-ci il.
6. Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi arasında

Protokol. Ankara, 3 iyun 1992-ci il. Protokolu Türkiyə Cümhuriyyəti adından Türkiyə Respublikası Xarici İşlər naziri Hikmət Çötin, Naxçıvan Muxtar Respublikası adından Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev imzalamışlar.

7. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq və məsləhətləşmələr haqqında Protokol. 11 avqust 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

8. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

9. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara şəhəri 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

10. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və həmrəylik haqqında Müqavilə. Ankara, 2 noyabr 1992-ci il. Azərbaycan tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

11. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası və Türkiyə Respublikası Elmi və Texniki Tədqiqat Qurumu (Tubitak) arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara, 2 noyabr 1992-ci il.

12. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında mütəxəssis kadrların hazırlığı haqqında Protokol. Ankara 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

13. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında kredit Sazişi. Ankara 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

14. Çoxpartiyalı demokratiya, sülh, müstəqillik şəraitində rifah və qanunun aliliyi naminə əməkdaşlıq Deklarasiyası. Ankara 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Komitəsi və Türkiyə Respublikası Radio və Televiziya Komitəsi arasında əməkdaşlıq Protokolu. 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

16. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq və məsləhətləşmələr haqqında Protokol. Ankara, 2 noyabr 1992-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

17. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında Saziş. Ankara, 2 noyabr 1992-ci il. Sənəd qüvvəyə minmişdir.

18. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında konsulluq Konvensiyası. Ankara, 2 noyabr 1992-ci il.

1994

19. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında elmi, texniki, sosial, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara, 9 fevral 1994-cü il.

20. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. Qüvvəyə minmişdir.

21. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Protokol. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 14 iyun 1994-cü il tarixli, 821 sayılı qərarı ilə təsdiq olunub, qüvvəyə minmişdir.

22. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında sərəhəd məsələlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar işçi qruplarının yaradılması haqqında Protokol. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

23. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında kənd təsərrüfatı sahəsində elmi, texniki və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Protokol. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

24. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq

haqqında Protokol. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

25. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

26. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında Saziş. Ankara, 9 fevral 1994-cü il. Qüvvəyə minmişdir.

27. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında siyasi məsləhətləşmələr barədə Saziş. Ankara şəhəri 9 fevral 1994-cü il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

28. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında tibbi məsələlər və səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol. Ankara şəhəri, 9 fevral 1994-cü il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

29. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara şəhəri, oktyabr 1994-cü il. Qüvvəyə minmişdir.

1995

30. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Memorandum. Bakı şəhəri, 8 dekabr 1995-ci il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

31. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Televiziya yayımları haqqında əməkdaşlıq Müqaviləsi (Razılaşma Notası). Bakı şəhəri, 8 dekabr 1995-ci il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

32. Birgə Bəyanat. Bakı şəhəri, 8 dekabr 1995-ci il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

1996

33. Azərbaycan - Türkiyə Birgə Bəyanatı. Bakı şəhəri, 14 aprel 1996-cı il. (Türkiyə Respublikasının Baş Naziri Məsud

Yılmazın Bakıya rəsmi səfərinin nəticələri barədə),
İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

34. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında hərbi təlim, texniki və elmi sahədə əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara, 10 iyun 1996-cı il. Sənəd qüvvədədir.

35. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Silahlı Qüvvələrə yardım heyəti üzvlərinin fəaliyyət və əməkdaşlığı əsaslarına aid Protokol. Bakı şəhəri, 30 oktyabr 1996-cı il. Azərbaycan tərəfindən təsdiq olunub.

36. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Silahlı Qüvvələrinin tibb heyətinin təliminə aid əməkdaşlıq haqqında Protokol. Bakı şəhəri, 30 oktyabr 1996-cı il. Azərbaycan tərəfindən təsdiq olunub.

1997

37. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında Bəyannamə. Ankara, 5 may 1997-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

38. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında sərhəd məsələləri və anlaşılmazlıqlarının həlli haqqında Saziş. Ankara, 5 may 1997-ci il. 3 iyun 2000-ci ildən qüvvədədir.

39. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Azərbaycan – Türkiyə sərhəd xəttinin hər iki tərəfində 10 kilometrlik ərazidə həyata keçirilən mülki və hərbi hava vasitələrinin uçuşlarını tənzimləyən Protokol və onun Əlavəsi. Ankara, 5 may 1997-ci il. 3 iyun 2000-ci ildən qüvvədədir.

40. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrinin inkişafına yönəlmiş əməkdaşlıq haqqında Əlavə Protokol. Ankara, 5 may 1997-ci il. İmzalandığı gündən qüvvəyə minib.

41. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında dəniz gəmiçiliyi haqqında Saziş. Ankara, 5 may 1997-ci il. 21 dekabr 2000-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir.

42. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında hava daşımaları haqqında Sazişə əlavə Prokol. Ankara, 5 may 1997-ci il. İmzalandığı gündən qüvvədədir.

43. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlığa və siyasi məsləhətləşmələrə dair Saziş. Bakı 8 sentyabr 1997-ci il. İmzalandığı andan qüvvədədir.

44. Birgə Bəyanat (İsmayıl Cəmin səfərinin nəticələri ilə əlaqədar 8 sentyabr 1997-ci il)

45. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Daxili Qoşunlar Baş İdarəsinin şəxsi heyətinə Türkiyə Jandarm İdarəsi tərəfindən ediləcək təlim-təhsil və təchizat yardımına aid Protokol. 31 oktyabr 1997-ci il. Qüvvəyə minmişdir.

1998

46. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında sosial-müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş. Ankara, 17 iyun 1998-ci il. 9 avqust 2001-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir.

1999

47. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahı tərəfindən pul yardımı göstərilməsi haqqında Protokol. 24 iyun 1999-cu il. Qüvvəyə minmişdir.

48. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə əvəzi ödənilmədən hərbi yardım göstərilməsi haqqında Müqavilə. Bakı şəhəri, 24 iyul 1999-cu il, 28 fevral 2000-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir.

49. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Kosovo Türk Taburu Görev Küvveti tərkibində Kosovaya gedəcək Azərbaycan taqımının fəaliyyətinə dair Saziş. Bakı şəhəri, 28 iyul 1999-cu il. 26 noyabr 1999-cu il tarixindən qüvvəyə minmişdir.

2000

50. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi qoşun növləri ixtisas məktəbinin təşkili və təliminə dair Protokol. Bakı, 5 aprel 2000-ci il.

51. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında topoqrafiya sahəsində əməkdaşlığa dair Protokol. Bakı, 9 may 2000-ci il.

52. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnasız hərbi yardım haqqında Müqavilə. Bakı, 16 may 2000-ci il.

53. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maliyyə yardımı haqqında Protokol. Bakı, 16 may 2000-ci il.

54. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı arasında maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi haqqında Protokol. 1 iyul 2000-ci il.

55. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Hərbi Dəniz Qüvvələri Komandanlığı arasında TCG AB-34 (P-134) hücum katerinin Azərbaycan Respublikasına verilməsi haqqında Protokol. 17 iyun 2000-ci il. imzalandığı gündən qüvvədədir.

56. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdet Sezer tərəfindən 2000-ci il iyulun 1-də Bakı şəhərində imzalanmış Birgə Bəyanat.

2001

57. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Türkiyə Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında

mədəni əməkdaşlıq haqqında Protokol. Ankara, 12 mart 2001-ci il. Imzalandığı andan qüvvədədir.

58. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Birgə Bəyanat. Ankara, 12 mart 2001-ci il. 2002

59. Azərbaycan təbii qazının Türkiyə Cümhuriyyətinə tədarük edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında Saziş.

Mənbə: Heydər Əliyev və Şorq (Türkiyə Respublikası), altı cildlə, III kitab / Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadənin müəllifliyi və tərtibçiliyi ilə. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, s. 461-468

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Hərbi Dəniz Qüvvələri Komandanlığı arasında TCG AB-34 (P-134) hücum katerinin Azərbaycan Respublikasına verilməsi haqqında

PROTOKOLDAN BƏZİ ÇIXARIŞ

1. Bu Protokol 17 iyul 2000-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası adından Türkiyə Respublikası Hərbi Dəniz Qüvvələri arasında imzalanmışdır.

2. Türkiyə tərəfi TCG AB-34 (P-134)-ün bütün təchizatı ilə birlikdə satış və ya kirayə şərtləri olmadan "A" sayılı əlavədə göstəriləni kimi, ümumi şərtlər çərçivəsində Azərbaycan tərəfinə verilməsini qərara almışdır.

1. (a). Əvvəlcə olaraq Azərbaycan Respublikasına verilən TCG AB-34 (P-134)-ün təlimatına dair bu protokolun müddəti yuxarıda göstərilən tarixdən etibarən 10 ildir və "A" əlavədə göstərilən ümumi şərtlərə tabedir.

"A" sayılı əlavənin ümumi şərtlərinin 1-ci bəndinin 8) yarımbəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası TCG AB-34 (P-134)-ü xüsusi iqtisadi bölgədə, dəniz sərhədlərinə nəzarət etmək məqsədi ilə istifadə edəcəkdir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 31 oktyabr 2000-ci il, №10, -4295

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnasız hərbi yardım haqqında Mükavilədən çıxarış (16.05.2000-ci il, Bakı şəhəri)

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti, uzun illər mövcud olan dostluq əlaqələri əhatəsində 11 avqust 1992-ci il tarixli Çərçivə Mükaviləsini və 10 iyun 1996-cı il tarixli Hərbi Səhəd Təlim, Texniki ilə Elmi əməkdaşlıq haqqında sənədi əsas tutaraq, hərbi əməkdaşlığı daha da gücləndirmək və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin quruculuq işinə yardım etmək məqsədilə aşağıdakı xüsurlarda razılığa gəldilər.

Maddə 1.

Türkiyə Respublikası Hökuməti Azərbaycan Respublikası Hökumətinə 3.100.000 (üç milyon yüz min) ABŞ dolları məbləğinə təmənnasız yardım edəcəkdir. Təmənnasız yardım 2000-ci ildən etibarən istifadə olunacaqdır.

Maddə 2.

Təmənnasız yardımın 2.860.000 (iki milyon səkkiz yüz altmış min) ABŞ dolları məbləğində olan hissəsi vəsait və xidmət yardımı kimi, 240.000 (iki yüz qırx min) ABŞ dolları məbləğində olan hissəsi isə nağd yardım şəklində Türkiyə Respublikasının bu mövzudakı açıqlamalarına görə göstəriləcəkdir.

Maddə 5.

Bu mükavilə Türkiyə Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minəcək və İcra Protokolunda müəyyən ediləcək mal və xidmətlər

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən qərar qüvvədə qalacaqdır.

Təmənnasız hərbi yardım haqqında Mükaviləni Azərbaycan Respublikası tərəfindən Müdafiə Nazirliyi, Türkiyə Respublikası tərəfindən isə Baş Qərargah həyata keçirəcəkdir.

Bu mükavilə 16 may 2000-ci il tarixində Bakı şəhərində imzalanmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 31 oktyabr 2000-ci il, №10, -4299-4300

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının baş Qərargahı arasında maliyyə yardımı haqqında

PROTOKOLDAN çıxarış

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Türkiyə Respublikası Baş Qərargahı (bundan sonra "Tərəflər" adlandırılacaq) imzalanmış Təmənnasız Hərbi Yardım haqqında Mükavilə çərçivəsində təsis ediləcək maliyyə yardımının istifadəsi məqsədilə,

aşağıdakı xüsurlarda razılığa gəldilər

Maddə 1.

Məqsəd

Bu protokolun məqsədi Türkiyə Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə 240.000 (iki yüz qırx min) ABŞ dollarına qədər göstəriləcək maliyyə yardımının tətbiq edilməsi əsaslarını müəyyən etməkdir.

Maddə 2.

Əhatə

Maliyyə yardımı aşağıdakı fəaliyyətlərlə əlaqədar istifadə ediləcəkdir.

1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sülh naminə tərəfdaşlıq mərkəzinin

- təşkil etdiyi kurslarda iştirakı ilə əlaqədar xərclər.
2. Xarici hərbi yardımın planlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasına ziyarət edəcək türk hərbi nümayəndələrinin yol xərcləri.
 3. İkitərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin nümayəndələrinin Türkiyə Respublikasına edəcəyi ziyarətlər və NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" Proqramı çərçivəsindəki tədbirlərdə iştirak etmək üçün xərclər.
 4. KFOR əməliyyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı təqimünün gündəlik xərcləri.
 5. Belçika Krallığının Mons şəhərində yerləşən NATO-nun Tərəfdaşlığın Koordinasiyası Qrupunda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin əlaqələndirici zabitanın xərcləri.

Bu protokol 2000-ci il mayın 16-da Bakı şəhərində imzalanmışdır. **Mənbə:** Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 31 oktyabr 2000-ci il, №10, -4300-4301

**Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında
Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri
İxtisas Məktəbinin
təşkili və təliminə dair**

PROTOKOLDAN çıxarış

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti (bundan sonra "Tərəflər" adlandırılacaq).

iki ölkə arasında mövcud olan dostluq və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təlimində iştirak etmək məqsədi ilə.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsini, Helsinki Yekun sənədini, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş əsas sənədləri və Avropada Adi Silahlar haqqında Müqavilənin müddəalarını nəzərə alaraq aşağıdakı bərdə razılığa gəlmişlər:

Maddə 1

Məqsəd

Bu Protokolun məqsədi Tərəflər arasında öz milli qanunvericiliyinə uyğun olan səlahiyyətlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təliminin əsaslarını, vəzifələrini və Protokolun yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar prinsipləri müəyyən etməkdir.

Maddə 2

Əhatə dairəsi

Bu Protokol təşkil və təlimdə edilməsi nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin şəxsi heyətini və bu təşkilatın yaradılmasında əvvəlcədən vəzifəyə təyin olunacaq "Türk hərbi heyəti"ni əhatə edir.

Maddə 4

Göndərən və qəbul edən Tərəf

Tərəflər bu Protokol çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təşkili və təlimi ilə əlaqədar olaraq aşağıda qeyd olunan cəhətlərlə bağlı bilik və təcrübə mübadiləsi edirlər.

1. Göndərən Tərəf (Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələri):

a) Göndərən tərəfin Silahlı Qüvvələri 2001-ci ilin sentyabr ayına qədər Azərbaycan Respublikası Müdafiə

Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbiin təşkili, təlimi, atəş və idman obyektlərinin qurulması üçün müşavirlik edir və təminatında kömək göstərir. Qoşun Növləri İxtisas məktəbinin təşkilindən sonra təlim və təhsillə əlaqədar məsələlərə aid prinsiplər, əsaslar və doktrinələr birgə müəyyənləşdirilir.

b) Təlim və təhsil qrupunun təşkilatı və şəxsi heyətinin sayı, göstəriləcək yardım və əməkdaşlıq təlim və təhsil sahələrinə uyğun olaraq göndərən və qəbul edən Tərəflərin Silahlı Qüvvələri tərəfindən müəyyən edilir.

ç) Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin təlim proqramında fənlərin mövzusunun və əhatə dairəsinin tənzimlənməsinə və mövcud ehtiyaclarla uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini təmin edir.

d) Azərbaycan Respublikasına göndəriləcək "Türk hərbi heyəti"nin Azərbaycan Respublikasına Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbi xaricində Azərbaycan Respublikasının digər səlahiyyətli orqanları ilə təmas və əlaqələri qəbul edən ölkədə yaradılmış "hərbi əməkdaşlığın koordinasiya qrupu" vasitəsi ilə həyata keçirilir.

e) Təhsil və təlimdə istifadə olunması üçün göndərən dövlət tərəfindən təmin edilən cihaz və avadanlıqlara aid icraat göndərən və qəbul edən Tərəflərin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən müəyyən edilir.

2. Qəbul edən Tərəf (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi):

a) Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas məktəbində Türk Silahlı Qüvvələrinin təlim, təhsil üsulumunun əsas və prinsiplərinin tətbiqini qəbul edir.

b) Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas məktəbində təlim və təhsilin yeni sistemlə, dövlət dilində aparılacağını öz üzərinə götürür.

c) Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbində vəzifəyə təyin olunan "Türk hərbi heyəti"nin ştat üzrə icra etdiyi vəzifə ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti ilə eyni hüquq və vəzifələrinə malik olduqlarını qəbul edir.

d) Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Qoşun Növləri İxtisas Məktəbinin yaradılması məqsədi ilə Türk Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri ilə birgə hazırlanan fəaliyyət təqviminə uyğun olaraq şəxsi heyəti yetişdirmə planına əməl etməyi öz öhdəsinə götürür.

e) Qoşun Növləri İxtisas Məktəbində vəzifə icrası üçün seçilən və Türkiyədə kurs keçən şəxsi heyətin ən azı 3 (üç) il keçdiyi kursun məqsədinə uyğun vəzifədə xidmətini təmin etməyi öhdəsinə götürür.

h) Təlim və təhsil qrupunun Azərbaycan Respublikasında vəzifə icrası ilə əlaqədar işlədiyi bütün müddət ərzində onların təhlükəsizliyini təmin edir.

i) Təlim və təhsil qrupunun vəzifə icrası ilə əlaqədar istifadə edəcəyi nəqliyyat vasitələrini hərbi nömrə və sürücü ilə təmin edir.

c) Xidmət müddəti ərzində təmin ediləcək nəqliyyat vasitələrinin təchizat, təminat və təmir işlərini (yanacaq, sürtkü yağları və ehtiyat hissələri) həyata keçirir.

k) Təlim və təhsil qrupunu ehtiyac olan rabitə xətləri və cihazlarla təmin edir və ölkədaxili danışıqların xərclərini ödəyir.

Maddə 5

Səlahiyyətli orqan

Azərbaycan Respublikası üçün Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Kadrlar və Hərbi Təhsil İdarəsi, Türkiyə Respublikası üçün Hərbi Əməkdaşlığın Koordinasiya qrupudur.

Maddə 7

Tərəflərin digər beynəlxalq müqavilələrlə bağlı öhdəlikləri

Bu Protokolun müddələri hər iki ölkənin bağladığı beynəlxalq müqavilələrdən doğan öhdəliklərə təsir etməyəcəkdir.

Maddə 8

Digər məsələlər

Bu Protokolda qeyd olunmayan hallarda Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında 10 iyun 1996-cı il tarixində imzalanmış "Hərbi sahədə təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq haqqında Saziş" in müddəaları tətbiq olunacaqdır.

Qüvvədə qalma müddəti

Bu Protokolun qüvvədə qalma müddəti 5 (beş) ildir. Tərəflərdən biri bu Protokolun qüvvədə olma müddətinin başa çatmasından 30 (otuz) gün əvvəl onun sona çatdırılması ilə bağlı yazılı məlumat vermədiyi halda, hər il bu Protokolun qüvvədə qalma müddəti 1 (bir) il uzadılır.

Maddə 15

Təsdiq və qüvvəyə minmə

Bu Protokol imzalandıqdan sonra, hər iki Tərəfin hüquq normalarına tələb etdiyi şəkildə təsdiqləndiyini bildirən notaların müdafiə edildiyi tarixdən etibarən qüvvəyə minir.

Maddə 16

Mətn və imza

Bu Protokol 5 aprel 2000-ci ildə Bakı şəhərində Azərbaycan və Türk dillərində, hər biri iki nüsxədə eyni hüquq qüvvəyə malik olmaqla imzalanmışdır.
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 31 mart 2001-ci il, №3, -700-706

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında təmənnasız hərbi yardım haqqında

MÜQAVİLƏDƏN ÇIXARIS

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti, uzun illər mövcud olan dostluq əlaqələri çərçivəsində hərbi təlim sahəsində əməkdaşlıq haqqında 11 avqust 1992-ci il tarixli Müqaviləyə və hərbi sahədə təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq haqqında 10 iyun 1996-cı il tarixli Sazişə əsaslanaraq, hərbi əməkdaşlığı daha da gücləndirmək və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin quruculuq işinə yardım etmək məqsədi ilə aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Türkiyə Respublikası Hökuməti Azərbaycan Respublikası Hökumətinə 3.000.000 (üç milyon) ABŞ dollar məbləğində təmənnasız yardım edəcəkdir.

Təmənnasız yardım 2001-ci ildən etibarən istifadə olunmağa başlanacaqdır.

Maddə 2

Təmənnasız yardımın 2.875.000 (iki milyon yeddi yüz səksən beş min) ABŞ dolları məbləğində olan hissəsi avadanlıq və xidmət yardımı kimi, 215.000 (iki yüz on beş min) ABŞ dolları məbləğində olan hissəsi isə maliyyə yardımı şəklində Türkiyə Respublikasının müəyyən etdiyi qaydada göstəriləcəkdir.

Maddə 3

3.000.000 (üç milyon) ABŞ dolları məbləğindəki təmənnasız yardım, hər iki ölkənin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən bu Müqaviləyə əlavə olaraq ayrıca hazırlanub imzalanacaq lera Protokolunun müddəalarına görə həyata keçiriləcəkdir.

Maddə 4

Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikasının əvvəlcədən razılığı olmadan mal və xidmətlərin və yaxud

onların istifadə haqqını başqa bir ölkəyə və ya üçüncü tərəfə verməyəcəyi barədə öhdəliyə sadıq qalacaqdır.

Maddə 5

Bu Müqavilə Türkiyə Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minəcək və İcra Protokolunda müəyyən ediləcək mal və xidmətlərin Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilməsinə qədər qüvvədə qalacaqdır.

Təmənnəsiz hərbi yardım haqqında Müqaviləni Azərbaycan Respublikası tərəfindən Müdafiə Nazirliyi, Türkiyə Respublikası tərəfindən və Silahlı Qüvvələrin Baş Qərargahı həyata keçirəcəkdir.

Bu Müqavilənin həyata keçirilməsinə meydana gələ bilən müəhüm mübahisələr qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə həll ediləcəkdir.

Bu Müqavilə Azərbaycan, türk və ingilis dillərində iki əsl nüsxədə hazırlanmışdır, hər hansı bir ziddiyyət yarandığı təqdirdə ingilis dilində olan mətn əsas götürüləcəkdir.

Bu Müqavilə 28 fevral 2001-ci il tarixdə Bakı şəhərində imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahı arasında maliyyə yardımı haqqında PROTOKOLDAN çıxarış

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahı (bundan sonra "Tərəflər" adlandırılacaq) imzalanmış təmənnəsiz hərbi yardım haqqında Müqavilə çərçivəsində ayrılacaq maliyyə yardımının istifadə edilməsi məqsədi ilə,

aşağıdakı barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Məqsəd

Bu Protokolun məqsədi Türkiyə Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə 215.000 (iki yüz on beş min) ABŞ dolları məbləğində göstəriləcək maliyyə yardımının tətbiq edilməsi əsaslarını müəyyən etməkdir.

Maddə 2

Əhatə

Maliyyə yardımı aşağıdakı fəaliyyətlərin maliyyə təminatı məqsədi ilə istifadə olunacaqdır:

1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Mərkəzinin təşkil etdiyi kurslarda iştirakı ilə əlaqədar xərclər.
2. Xarici hərbi yardımın planlaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasını ziyarət edəcək türk hərbi nümayəndələrinin yol xərcləri.
3. İkitərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri nümayəndələrinin Türkiyə Respublikasına edəcəyi ziyarətlər və NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramı çərçivəsindəki tədbirlərdə iştirak etmək üçün xərclər.
4. KFOR əməliyyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı təqimının gündəlik xərcləri.
5. Belçika Krallığının Mons şəhərində yerləşən NATO-nun Tərəfdaşlığın Koordinasiyası Qrupunda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin əlaqələndirici zabiti üçün xərclər.
6. Digər ehtiyaclarla bağlı xərclər.

Maddə 3

Tətbiq etmə əsasları

Maliyyə yardımının tətbiq edilməsi əsasları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin Türkiyə Respublikasında keçəcəyi kurslarla əlaqədar xərclərin ödənilməsi məqsədi ilə 20.000 (iyirmi min) ABŞ dolları ayrılaraq, istifadə əsasları aşağıdakı kimi olacaqdır:

a. təxsis ediləcək vəsait Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Təlim Mərkəzində kurs keçəcək Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin təyyarə biletləri, yaşayış, yemək, kurs və digər xərclərlə bağlı məsrəflərinin ödənilməsi üçün istifadə olunacaqdır;

b. kurslara şəxsi heyətin seçilməsi ilə əlaqədar planlaşdırma illik olaraq mövcud üsullara görə icra ediləcək, təxsis edilən vəsait Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin tələblərini ödəmədiyi təqdirdə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş qərargahı tərəfindən lazımı tədbirlər görülməkdir.

2. Xarici hərbi yardımın planlaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasını ziyarət edəcək türk hərbi nümayəndələrinin xərclərinin ödənilməsi məqsədi ilə 5.000 (beş min) ABŞ dolları təxsis edilir və bu vəsait:

a. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ehtiyaclarının müəyyənəndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasını ziyarət edəcək türk hərbi nümayəndələrinin təyyarə biletlərinin alınması;

b. təmənnəsiz hərbi yardım haqqında Müqavilə ilə əlaqədar görüşlərdə iştirak edəcək və bu Müqaviləni imzalayacaq türk hərbi nümayəndələrinin təyyarə biletlərinin alınması məqsədi ilə istifadə olunacaqdır.

3. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahı arasında ikitərəfli əməkdaşlığın

inkışaf etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin Türkiyə Respublikasını ziyarəti, NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramı çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə iştirak etməsi üçün 15.000 (on beş min) ABŞ dolları təxsis olunaraq, vəsaitin istifadə olunması əsasları Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi tərəfindən müəyyən ediləcəkdir.

4. 135.000 (yüz otuz beş min) ABŞ dolları həcmində məbləğ KFOR əməliyyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı təqımının gündəlik xərclərinin ödənilməsi məqsədi ilə təxsis edilmişdir. Gündəlik xərclər aşağıda göstərilən şəkildə müəyyən edilərək hər ayın sonunda ödəniləcəkdir:

a. zabıtlər üçün:	24
ABŞ dolları	
b. gizirlər üçün:	22
ABŞ dolları	
c. Çavuş və əsgərlər üçün:	10
ABŞ dolları	

5. 30.000 (otuz min) ABŞ dolları həcmində məbləğ NATO-nun Tərəfdaşlığın Koordinasiya Qrupunda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin əlaqələndirici zabıtının xərcləri üçün təxsis edilir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin əlaqələndirici zabıtının aşağıda göstərilən xərcləri təxsis edilən mənbədən ödəniləcəkdir:

- iş otağı və ev kirayəsi;
- xidmət və təmir xərcləri;
- telefon və faks xərcləri;
- dəftərxana ləvazimatı üçün xərclər.

6. 10.000 (on min) ABŞ dolları həcmində məbləğ bu Protokolun qüvvədə olduğu müddətdə yarana bilən digər ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə olunacaqdır.

Maddə 5

Qüvvədə olma müddəti

Bu Protokol vəsaitlə bağlı köçürmə prosedurlarının bitməsi haqqında Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahı tərəfindən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə bildiriş göndərilməsi tarixindən etibarən maliyyə yardımını vəsaitinin istifadə olunmasına qədər qüvvədə olacaqdır.

Maddə 6

Tətbiqetmə və qüvvəyə minmə

Bu Protokol Tərəflərin müvafiq qanuni prosedurlarının bitməsini bir-birlərinə qarşılıqlı surətdə bildirmələri ilə qüvvəyə minəcəkdir.

Maddə 7

Mətn və imza

Bu Protokol Azərbaycan, türk və ingilis dillərində iki əsl nüsxədə hazırlanmışdır. Ziddiyyət yarandığı təqdirdə ingilis dilində olan mətn əsas götürüləcəkdir.

Bu Protokol 28 fevral 2001-ci il tarixdə Bakı şəhərində imzalanmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 31 may 2001-ci il, №5, -887-892

Azərbaycan təbii qazının Türkiyə Respublikasının tədarük edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı SAZIŞDƏN çıxarış

Nəzərə alaraq ki, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti (ayrılıqla "Tərəf" və birlikdə "Tərəflər"),

hər birinin Tərəf olduğu və bu Sazişin mövzusu ilə əlaqədar olan beynəlxalq ticarət və sərmayə sazişlərində göstərilmiş prinsiplərin inkişafı olaraq,

Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda həyata keçirilən layihələrin region ölkələrinin iqtisadi rifahının yüksəldilməsinə kömək edəcəyini və iki ölkə arasındakı iqtisadi və kommertiya münasibətlərini daha da gücləndirəcəyini başa düşürlər,

Azərbaycan Respublikasında və regionun digər ölkələrində neft və təbii qaz sərvətlərinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatına, eləcə də, bu sərvətlərin Şərqi - Qərbi koridoru vasitəsi ilə nəql edilməsinə dəstəklərini təsdiq edirlər,

Azərbaycan Respublikasının öz təbii qaz sərvətlərinin daxili istehlak və Gürcüstan və Türkiyə Respublikasına ixrac məqsədi ilə işlənməsi istəyini başa düşürlər,

Türkiyə Respublikasının sürətlə artan qaz tələbatını vaxtında və hər iki Tərəf üçün sərfəli şərtlərlə təmin etmək məqsədi ilə qaz tədarükü mənbələrini müxtəlifləşdirmək niyyətini nəzərə alırlar,

təbii qazın Azərbaycan Respublikasından Türkiyə Respublikasına nəql edilməsi üçün Təbii Qaz Nəqliyyat Sisteminin və Bakı - Tbilisi - Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri Layihəsinin eyni zamanda həyata keçirilməsinin iqtisadi və texniki məqsəduyğunluğunu başa düşürlər və bu iki layihənin həyata keçirilməsi üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində bütün zəruri fəaliyyət və sayələri göstərəcəklər,

Beləliklə, tərəflər aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1

Azərbaycan Respublikası ildə 6,6 milyard kubmetrə qədər Azərbaycan təbii qazını Türkiyə Respublikasına tədarük etməyi, Türkiyə Respublikası isə həmin qaz həcmi satın almağı öhdəsinə götürür. Təbii qaza sahiblik və mülkiyyət hüququ Türkiyə Respublikasına Türkiyə -

Gürcüstan sərhədində keçir. Azərbaycan təbii qaz həcmələrinin Türkiyə Respublikasına tədarük edilməsinin illik bölüşdürülməsi şərtləri, qaz tədarükünün texniki, ticari və inzibati şərt və müddəaları, çatdırılma məntəqəsi, eləcə də, digər şərt və müddəalar müvafiq hüquqlara malik olan və Azərbaycan Respublikası tərəfindən Türkiyə Respublikasına yazılı şəkildə satmaq hüququ olduğu bildirilmiş ("Satıcı") və Türkiyə Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikasına yazılı şəkildə almaq hüququ olduğu bildirilmiş ("Alıcı") satış təşkilatı və alış təşkilatı arasında bu Sazişlə eyni gündə bağlanmış Təbii Qazın Alqı-Satqısı haqqında Müqavilədə müəyyən olunmuşdur. Türkiyə Respublikası Hökuməti Alıcı tərəfindən, Azərbaycan Respublikası Hökuməti isə Satıcı tərəfindən Alqı – Satqı Müqaviləsinin yerinə yetirilməsinə zəmanət verir.

Maddə 2

Əgər Türkmənistan Hökuməti və Trans-Xəzər təbii qaz boru kəməri layihəsinin sponsor şirkətləri Türkiyə Respublikası, Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkmənistan arasında 18 noyabr 1999-cu il tarixdə imzalanmış Trans-Xəzər Boru Kəmərinin Həyata Keçirilməsinin Prinsipləri haqqında Hökumətlərarası Bəyannaməyə uyğun olaraq Trans-Xəzər təbii qaz boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinə qərar verərsə, Tərəflər bu layihənin həyata keçirilməsinə yardım etmək məqsədi ilə öz səlahiyyətləri çərçivəsində bütün zəruri fəaliyyət və sayları göstərəcəklər.

Maddə 3

Azərbaycan tərəfinin səlahiyyətləndirdiyi Satıcı belə qaz kəmərinin Azərbaycan Respublikasından Türkiyə – Gürcüstan sərhədində qədər olan hissəsinin maliyyələşdirilməsi, inşası və fəaliyyət göstərməsi üzrə məsuliyyət daşıyacaq; Türkiyə tərəfinin səlahiyyətləndirdiyi Alıcı isə qaz kəmərinin Türkiyə Respublikası sərhədləri daxilində maliyyələşdirilməsi, inşası və fəaliyyət göstərməsi üzrə məsuliyyət daşıyacaqdır.

Tərəflər yuxarıda qeyd edilmiş boru kəmərinin inşası və fəaliyyət göstərməsi üçün mövcud qanunvericilik, beynəlxalq sazişlər və bu Saziş çərçivəsində zəruri hüquqi və inzibati uyğunlaşdırmaları həyata keçirmək üçün bir-birinə kömək və əməkdaşlıq edəcəklər.

Maddə 4

Azərbaycan Respublikasından Türkiyə Respublikasına bu Sazişlə müəyyən olunmuş həcmələr daxilində tədarük edilmiş təbii qaz Türkiyə Respublikasının tələbatından artıq olduqda Türkiyə Respublikası tərəfindən üçüncü tərəflərə ixrac edilə bilər.

Bu Sazişdə müəyyən olunmuş həcmərdən artıq olan təbii qaz, Alıcının və Satıcının qarşılıqlı razılığına əsasən, Satıcı tərəfindən və ya Satıcının adından Alıcı tərəfindən və ya Satıcı və Alıcı tərəfindən birlikdə üçüncü tərəflərə ixrac edilə bilər.

Bu Saziş 12 mart 2001-ci il tarixində Türkiyənin Ankara şəhərində ingilis dilində 2 (iki) orijinal nüsxədə tərtib olunmuşdur.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 30 iyun 2001-ci il, №6, -1070-1072

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT Azərbaycan dilində

1. Abbasbəyli A., Məmmədov Q. Azərbaycan – ABŞ münasibətləri: mövcud durum, perspektivlər. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 1997, №158, 27 iyul
2. Abbasbəyli A. Müasir şəraitdə Rusiyanın Qafqaz siyasəti. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 1998, №6, 09 yanvar
3. Abbasbəyli A. Qafqaz XXI əsrin geostrategiyasında // AMEA-sı Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun Dircəliş - XXI əsr jur., 2003, aprel, №62, s. 79-88
4. Abbasov Ç. M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s.
5. Abbasov Ç. Azərbaycanın investisiya siyasəti və xarici investisiyaların cəlb olunmasının prioritetləri / DİA-sı. Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jur., Bakı: Çəşoğlu, 2003, №4, s. 96-100
6. Abbashı R. Amerika strateji mənafeyini qurban verəcəkmil? "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2000, №231, 7 oktyabr
7. Abdullayev M. Suveren Azərbaycanın müasir xarici siyasətinin uğurları / DİA-sı. suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi mövzusunda elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr 2001-ci il). Bakı: 2002, s. 91-95
8. Abdullayev M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı: Mütərcim, 1998, 112 s.
9. Abdullayev O. İqtisadi əlaqələrdə açılan yeni üfüqlər. Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin iqtisadi məsələlər üzrə baş müşaviri İsmet Gümüşlüoğlunun müsahibəsi // CONSULTING & Business jur., 03 (82), 2004, Turkey in Azerbaijan, Bakı, s. 24-25
10. Abdullayev V. I. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2000, 480 s.
11. Abdullayev V. I. Müstəqilliyimizin strategiyası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 416 s.
12. ABŞ prezidenti Corc Buş 2002-ci il yanvarın 25-də Konqresin ona verdiyi səlahiyyətlərdən istifadə edərək "Azadlığa Dəstək Aktı"na 907-ci düzəlişin qüvvəsinin dayandırılması haqqında müvafiq sənədləri imzalamışdı // Dircəliş – XXI əsr jur., 2002, yanvar, №47, s. 63
13. Amerika – Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanat: "Azərbaycan" qəz., Bakı 1997, №171, 12 avqust
14. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab Heydər Əliyevin 2001-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar). 7-ci cild / E.İ.Abdullayev və F.İ. Muradovun tərtibçiliyi və müəllifliyi ilə. Bakı: Nurlan, 2002, 343 s.
15. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik / İ. H. Ahyev və S.A. İbadovun rəhbərliyi və elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Asiya Universiteti. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 400 s.
16. Azərbaycan Respublikası 1991-2001/ R. Mehdiyevin ümumi redaktəsi ilə. B.: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 360 s

17. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının nəşri, Bakı şəhəri.

18. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində yeni mərhələ / R. Mehdiyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Qismət, 2001, 184 s.

19. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivi, ABŞ papkası

20. Azərbaycan-Türkiyə: dostluq, qardaşlıq, strateji əməkdaşlıq / Ş.Şahmammədov, O.Sadıxovun tərtibçiliyi ilə, B., Şərq-Qərb 1997, 200 s.

21. Azərbaycan – Türkiyə: Dostluq, Qardaşlıq, Strateji əməkdaşlıq. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1997, №94, 13 may

22. “Azərbaycan” qəzeti

23. Berls R. E. Qafqazdan və Mərkəzi Asiyadan keçən Qərb – Şərq dəhlizi: ABŞ-ın regiondakı strategiyasının formalaşması // Dırçəliş – XXI əsr jur., 8-9/1998, s. 45-52

24. Bədəlov Ə. Ermənistan – Türkiyə barışıq komissiyasının təşəbbüsçüləri Türkcülüyə arxadan zərbə vururlar. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2001, №59, 17 iyul

25. Diplomatiya aləmi. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin jur., Bakı: № 2, yanvar-mart 2003, 140 s.

26. Esquayr Eduard F.Uilet, ABŞ Nümayəndələr Palatası, Qanun Təshihə Şurası, Vaşinqton, ABŞ, Amerika Qanunları necə yaradılır. Azərbaycan dilində, 1996, s. 10.

27. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: Tuna, 1998, 137 s.

28. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (birinci kitab). İyun, 1993-may, 1994 Azərənşr. Bakı-1997, 612 s.

29. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (ikinci kitab). may, 1994-dekabr, 1994 Azərənşr. Bakı-1997, 604 s.

30. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (üçüncü kitab). dekabr, 1994-iyun, 1995 Azərənşr. Bakı-1997 s.479

31. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (səkkizinci kitab). noyabr, 1996-mart, 1997, Azərənşr. Bakı-1998, 488 s.

32. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (onuncu kitab). may, 1997- iyul, 1997 Azərənşr. Bakı-2002, 472 s.

33. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (on birinci kitab). iyul, 1997-avqust, 1997, Azərənşr. Bakı-2003, 452 s.

34. Əliyev H. Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində (dördüncü kitab). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 478 s.

35. Əliyev H. Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində (beşinci kitab). Bakı Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 327 s.

36. Əliyev İ.H. Xəzər boru kəmərləri yeni neft sıçrayışlarının açarıdır / XXI əsrin astanasında. Mövzusunda 1997-ci ildə Vaşinqtonda keçirilən konfransdakı nitq // Dırçəliş-XXI əsr jur., 2000, yanvar, №1(23), s. 38-41

37. Əliyev İ.H. Azərbaycan – Amerika: Strateji əməkdaşlığın üfüqləri / Azərbaycanın keçən Avrasiya nəqliyyat dəhlizi

mövzusunda 1998-ci ildə Vaşinqtonda təşkil olunmuş seminaradakı nitq // *Dirçəliş-XXI əsr jur.*, 2000, yanvar, №1(23), s. 42-45

38. Əliyev İ.H. Azərbaycan öz neft ehtiyatlarını uğurla istismar edir / *Türkiyədə Türkiyənin "Nərgiz-TV" kanalına müsahibəsi* // *Dirçəliş – XXI əsr jur.*, 2000, yanvar, №1(23), s. 61-75

39. Əliyev İ.H. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası uğurla həyata keçirilir / 1999-cu il sentyabrın 20-dəki məruzə, Bakı şəhəri. // *Dirçəliş-XXI-əsr" jur.*, 2003, yanvar, №59, s. 72-85.

40. Əliyev Q. M. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: Siy. elm. nam...dis. Bakı, 2003, 200 s.

41. Əliyev Q. Azərbaycan xarici siyasətində Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin yeri və əhəmiyyəti / *DİA-sı. Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jur.*, Bakı: Çarşıoğlu, 2003, №3, s. 54-66

42. Əliyeva N.Z. Azərbaycanın strateji seçimi / *DİA-sı, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları (10 oktyabr 2001-ci il)*, Bakı: R.N.Novruzov İKF-nin mətbəəsi, 2001, s. 95-98

43. Özimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı: Adıloğlu nəşriyyatı, 2001, 226 s.

44. Özimov Z. Ə. Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider (görüşlər, rəsmi qəbullar, müsahibələr və məqalələr). I kitab, Bakı: Şəms nəşriyyatı, 2004, 544 s.

45. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azərneşr, 1998, 315 s.

46. Heydər Əliyev və Şərq (Türkiyə Respublikası), altı cildə, III kitab / Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadənin müəllifliyi və tərtibçiliyi ilə, Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 471 s.

47. Heydər Əliyev və Şərq. Dərslük, altı cildə, Türkiyə, birinci kitab / Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadənin müəllifliyi və tərtibçiliyi ilə, Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 542 s.

48. Həsənov H. Azərbaycan ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlığın yeni mərhələsi // *Standart, ekonomik ve teknik dergi*, mart-nisan, 1997, Azərbaycan özel sayısı, s. 18-23

49. "Xalq" qəzeti, №111, Bakı, 2002, 17 may

50. Xuraman. Saakaşvili Moskvada. O, Gürcüstan ərazisi ilə Novorosiyskdən Türkiyəyə neft kəməri çəkilməsini istəyir. "Ekspress" qəz., Bakı, 2004, №32, 11 fevral

51. İsmayılova G. Maraqları üst-üstə düşən üçlük // *Qanun, ictimai-siyasi elmi-nəzəri hüquq jur.*, Bakı: Qızıl Şərq, 1994, oktyabr, (16) №10, s.50-51

52 "KASPI" qəzeti, Bakı, 2002, № 53, 11-13 may

53. Qaraxanlı R. Yerevan ABŞ-ın Cənubi Qafqazda təsirinin artmasından ehtiyatlanır. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2003, №69 (3382), 29 mart

54. Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). B.: Gənclik, 1996, 140 s.

54a Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, Mütərcim, 1997, 124 s.

55. Qondilov S. Dövlət İdarəçilik Akademiyası – Heydər Əliyev dühasının və müstəqilliyinin bəhrəsidir / DİA-sı, suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi mövzusunda elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr 2001-ci il). Bakı: 2002, s. 25-31

56. Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1999, 288 s.

57. Madlen O. ABŞ-la islam dünyası arasında qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsinə çağırış. "Dövlət Departamenti"nin jurnalından // Dırçəliş- XXI əsr jur., 2000, sentyabr, 9(31), səh. 40-41

58. Mehdiyev A. Amerika erməniləri məyusdurlar. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 1997, №68, 10 aprel

59. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: XXI -Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 248 s.

60. Məcidov R. Cənubi Qafqaz geosiyasi xəritədə // Dırçəliş – XXI əsr jur., 2004, iyun-iyul / 76-77, s. 274-280

61. Məmmədov.C.A. Geosiyasət (qısa mühazirə kursu).. Bakı: Mütərcim, 2005, 280 səh.

62. Məmmədov Ə. Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin bərpası // Beynəlxalq həyat, ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jur., Bakı: Mütərcim, 1999, №1 (5), s. 13-17

63. Məmmədov R. F. Postsovet dövründə Xəzər dənizinin statusunun təkamülü (Beynəlxalq-hüquqi problemlər) // Dırçəliş – XXI əsr jur., may, 2001, №39, s. 110-126

64. Məzahiroğlu C. Core Buşdan inqilab mesajı. "Ayna" qəz., Bakı, 2005, №87, 11 may

65. Morninqstar R. ABŞ prezidentinin və dövlət katibinin Xəzər regionunda enerji siyasəti məsələləri üzrə xüsusi müşaviri. Xəzər hövzəsində enerji siyasəti ilə bağlı diplomatik səylər. Ağ evin nümayəndəsi Azərbaycana qarşı sanksiyanın ləğv olunmasını Konqresdən xahiş edir // Dırçəliş – XXI əsr" jur., 1999, aprel, №14, s. 64-67

66. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyflər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 660 s.

67. Mustafayev R. Azərbaycan Amerikanın dünya modeli kontekstində: Tətbiqi politologiya məsələsinə dair // Dırçəliş– XXI əsr jur., 1999, fevral, №12, s. 31-38

68. Nədirov A., Əliyev Q. Neft strategiyası uğurla davam etdirilir // Dırçəliş-XXI əsr jur., 2004, mart, №73, s. 51-61

69. Nəsröv E. ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 262 s.

70. Niyazov X. Biz Prezident H.Əliyevə çox güclü dəstək veririk. Bunu deməklə Ross Uilson təmsil etdiyi ölkənin mövqeyini ortaya qoyaraq Amerikaya "güvənən" müxalifətin ümidlərini puça çıxartdı. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2002, №90, 21 aprel

71. Novruzovlu (Vəlizadə) R. Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2001, 468 s.
72. Novruzovlu (Vəlizadə) R. XXI əsr... Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. V cildə (I cild). Bakı: NUR-A, 2004, 492 s
73. Paskal L., Fransua T. Geopolitika. (F.Həsənoğlunun Fransız dilindən tərcüməsi). Bakı: 2001, 168 s.
74. Paşayev H. ABŞ-la əməkdaşlığımızın vacib tərkib hissəsi // Dürçəliş - XXI əsr" jur., 2003, avqust, №66, s. 95-100
75. Pirişev A.M. Siyasi strategiya və Milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: BDU, 2002, 534 s.
76. Politologiya: Ali məktəblər üçün dərslik / M.Ə. Teymurlunun redaktorluğu ilə. Bakı: Təknur MMC, 2005, 267 s.
77. Raufovlu Ə. Rusiyanın narazılığı Pentaqonu Azərbaycanda hərbi baza yerləşdirmək niyyətlərindən daşdırmayacaq. "Ekspress" qəz., Bakı, 2003, №232, 09 dekabr
78. Rəcəbli A., Axundov N. Müasir ABŞ – Avropa münasibətlərində global və milli mənafe // Qanun, ictimai-siyasi elmi-nəzəri hüquq jur., Bakı: Qızıl Şərq, 1996, iyun, №6, s. 37-40
79. Rəcəbli H., İbayev V. Avropa beynəlxalq təşkilatları. Bakı: Qanun, 1999, 92 s.
80. Səmədli Z.V. Türk dövlətlərinin beynəlxalq münasibətlərdə rolu: Siy. elm. nam...dis. avtoref. Bakı, 2005, 21 səh.

81. Sultanova M. Türkiyə və Azərbaycan siyasi münasibətləri müasir mərhələdə / QAFQAZ UNIVERSİTETİ, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin elmi, siyasi, mədəni və iqtisadi istiqamətləri, bugünkü vəziyyət və perspektivlər. Gənc tədqiqatçılar və tələbələrarası elmi məqalə müsabiqəsinin materialları: / E. Süleymanovun redaktəsi ilə. Bakı:2003, s. 41-47

82. Ulusel V. Qloballaşma prosesləri və Azərbaycan // Dürçəliş – XXI əsr jur., 2003, sentyabr – oktyabr, №67-68, s. 183-188

83. Yusifzadə X. Azərbaycanın neft – qaz hasilatının xammal bazası zəngindir. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 1999, №81, 11 aprel

Türk dilində

84. Ağacan K. Bağımsızlığın 10. Yılında Gürcistan: ABD-nin Kafkasya'daki Kalesi mi? // Stratejik Analiz, aylık uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar derg., mart, 2001, sayı: 11, cilt 1, Ankara, s. 32-38

85. Aras O. N. Azərbaycan'ın Hazar ekonomisi ve stratejisi. Der yayınları, İstanbul:2001, 298 s.

86. Aslanlı A. ABD'de adaletsizliye verilen ara: 907 sayılı Ek Maddenin uygulanmasının durdurulması // Stratejik Analiz, aylık uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar derg., ASAM-Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, ocak, 2002, sayı:21, cilt: 2, Ankara, s. 55-62

87. Cabbarlı H. Bağımsızlık sonrası Ermenistan'ın enerji politikası // Stratejik Analiz, aylık uluslararası ilişkiler ve

stratejik arařtırmalar derg., ASAM-Avrasya Stratejik Arařtırmalar Merkezi, sayı: 26, cilt: 3, Haziran 2002, s. 44-51

88. İbrahimov R. Azerbaycan ve Türkiye iliřkilerinin AB tarafından desteklenen bölgesel ulařım projelerinin geliřtirilmesi açısından önemi / QAFQAZ UNIVERSİTESİ, Azerbaycan-Türkiye münasibetlerinin elmi, siyasi, madani ve iqtisadi istiqamətləri, bugünkü vəziyyət və perspektivlər. Gənc tədqiqatçılar və tələbələrarası elmi məqalə müsabiqəsinin materialları: / E. Süleymanovun redaktəsi ilə. Bakı:2003, s. 3-12

89. Lebanidze T. 11 Eylül sonrasında Kafkasyada güvenlik alanında işbirliyi kaçınılmazdır // Stratejik Analiz derg., nisan 2002, cilt: 2, sayı 24, s. 136-143

90. Oğın S. Azerbaycan'ın tanımlanamayan ekonomisi ve Türkiye ile ekonomik iliřkileri // Avrasiya Dosyası: Avrasiya Stratejik Arařtırmalar Merkezi (ASAM), ilkbahar 2001, cilt: 7, sayı: 1, Azerbaycan özel, üç aylık uluslararası iliřkiler ve stratejik arařtırmalar derg., Ankara, s. 56-85

91. Oğın, S. Yüzyılım dramı Azerbaycan'da Göçmen(kaçkın) sorunu // Avrasiya Dosyası. Üç aylık iliřkiler ve stratejik arařtırmalar derg., ASAM, Azerbaycan Özel, ilkbahar 2001, cilt: 7, sayı:1, Ankara, s. 431-453

92. Yanar S. Türk-Rus İliřkilerinde Gizli Güç: Kafkasiya. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, 256 s.

93. Veliyev D. Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik işbirliyi: sorunlar, perspektivler // Avrasiya Dosyası, Azerbaycan özel, ilkbahar 2001, cilt: 7, sayı: 1, s. 86-108

94. Türk Dış Politikası. (Cilt II. 1980-2001) 1. Baskı / Editor: Baskın Oran, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2001.

95. Ünal, Ö. F. Osmanlı Azerbaycan iliřkileri (1918-1920) // Journal of Qafqaz University, Bakı, 6, Fall 2000, s. 29-41

96. 21. yüzyılda Türk Dış Politikası. Geliřtirilmiş 2. Baskı / Editor: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ocak 2004, 994 s.

96a. Qasimov M. Rusiya'nın Azerbaycan politikası // "Avrasiya dosyası", Ankara 2001-2002, cilt 7, sayı 4, s.253-269

Rus dilinde

97. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Учебник, Москва: Юрист, 2002, 366 с.

98. «Азербайджанские известия» газета, Баку, 2 февраля 2005 года

99. Актан Г. Региональные конфликты и экстра-региональные интересы на Южном Кавказе / Южный Кавказ-нестабильный регион «замороженных» конфликтов. Материалы международной конференции по Кавказу, Фонда Фридриха Эберта, Берлин 26-27 ноября 2001г., Вилфрид Шнайдер - Детерс (издатель), Тбилиси 2002, с. 138-146

100. Американские военные в Азербайджане и Грузии собираются охранять нефтепровод Баку - Джейхан. Газ., «Эхо», №201, 22 октября 2003, Отдел экономики

101. Батиашвили З. Георгия Хантингтона и Турецко-Кавказские отношения // Центральная Азия и Кавказ (CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS), Центр социально-

- политических исследований Швеция, 2 (26) 2003, с. 100-109
102. Бжезвинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Междунар. отношения, 2002, 256 с.
103. Владимир Путин, президент России: Несмотря на катаклизмы, 2004 год закончился в целом со знаком плюс; обстоятельный и глубокий анализ итогов 2004 года был представлен Президентом России В.Путиным на пресс-конференции 23 декабря 2004 года в Кремле // Международная жизнь, журн., 1.2005, с. 148-159
104. Внешняя политика Российской Федерации. 1992-1999 / Под. ред. А.В. Торкунов, А.Ю. Мельвилль, М.М. Наринский. М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет). Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000, 328 с.
105. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. - М.: Междунар. Отношения, 2003, 464 с.
106. Гаджиев К. С. Введение в геополитику. - М.: Логос, 2002, 432 с.
107. Гарашева С. Кавказ в системе современных международных отношений // Diplomatiya almi. Azərbaycan Respublikası XİN-nin jurn., № 4, iyul-sentyabr, Bakı, Cümə QTSC, 2003, s. 77-79
108. Гордиенко А. (Тбилиси). Госдума опять напугала Грузию. Газ. «Независимая», 2002, 17 июня, №117

109. Григорьева Е, Лебедев А. Путин и Буш упрутся в «Иранский вопрос». Газ., «Известия», 22 февраля 2005
110. Гулузаде В. Среди врагов и друзей. Статьи, интервью, выступления. Баку : ОКА Offset, 2002 , 228 с.
111. Гусейнова У. И. Азербайджан-США. перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку: Нурлан-2000, 176 с.
112. Гушер А. Утраченное доверие // Азия и Африка сегодня, 2000, №6, с. 2-8
113. Гушер А. Каспийский треугольник: Стратегия США в Каспийском регионе // журн. Азия и Африка сегодня, М, 2003, №5, с.16-22
114. Давиташвили З. Грузия: нейтралитет или западная ориентация? // Центральная Азия и Кавказ (CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS), Центр социально-политических исследований Швеция, №5(23), 2002, с. 109-116
115. Дарабади П. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. Баку: Элм, 2002, 192 с.
116. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством - Изд. 4-е. Москва, Арктогея-центр, 2000, 928 с.
117. Жильцов С. С., Зоиц И.С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона.- М.: Междунар. отношения, 2003, 280 с.

118. Иванов Н.С. Внешняя политика России в эпоху глобализации. Статьи и выступления. Москва: Олма-Пресс, 2002. 415 с.

119. Неманлов Э., Кенгерли З. Кавказ в глобализирующемся мире: новая модель интеграции // Центральная Азия и Кавказ (CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS), Центр социально-политических исследований Швеция, 2003, №2(26), с. 157-166

120. Клеинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика?, пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева.-М.: Ладомир, 2002, 352 с.

121. Кожокин Е. Региональные конфликты и экстра-региональные интересы на Южном Кавказе / Южный Кавказ – нестабильный регион – «замороженных» конфликтов. Материалы международной конференции по Кавказу, Фонда Фридриха Эберта, Берлин, 26 – 27 ноября 2001 г., Вилфрид Шнайдер Детерс (издатель), Тбилиси, 2002, с. 130-135

122. Коллон М. НЕФТЬ, ПР, ВОЙНА. Глобальный контроль над ресурсами планета. Крымский мост-9д форум, Москва: 2002, 416 с.

123. Корнеев А.В., Гардаш С.В. Каспийская нефть и интересы США // США. Канада. Российская Академия Наук, Институт США и Канады, Москва, Наука, 2002, декабр, №10(396), с. 20-41

124. Кумбатов И.Г. Бакинская конференция по возрождению Великого Шелкового Пути // Bakı Universitetinin Xəbərləri /

Вестник Бакинского Университета, Humanitar elmlər seriyası, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002, №1, s. 150-161

125. Маргелов М.В. Нефтяной фактор мировой политики // США. Канада, ежемесячный журнал: экономика, политика, культура: Российская Академия Наук, Институт США и Канады, Москва, Наука, 2004, август, 8 (416), с. 68-77

126. Миллер А.И. Империя и современный мир – некоторые парадоксы и заблуждения // Политическая наука: Современные империи. Сб. науч. тр./РАН, ИНИОН. Центр социал. науч. –информ. Исслед., Отд. Полит. Науки, Рос. Ассос. Полит. Науки. Ред. И сост. Миллер А.И. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – 153 с. (Полит. Наука /Редкол. Пивоваров Ю.С. (чл. Ред.) и др., 2004, №3), с. 4-11

127. Нартов Н. А. Геополитика. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.И. Старовойтова.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2002, 439 с.

128. Оруджев Р. Американский генерал сделал заявления. Газ., «Эхо» №221, 21 ноября 2003 года

129. Парканский А.Б. Азербайджан и Армения в экономической политике Вашингтона в Закавказье // США. Канада, ежемесячный журнал: экономика, политика, культура: Российская Академия Наук, Институт США и Канады, Москва, Наука, 2004, апрел, №4 (412), с. 50-65

130. Перспективы спроса на газ в Турции слишком оптимистично // "AZER-PRESS" информационно-аналитический бюллетень, 31.05.2001, №212, Баку.

131. Нишия Б. Нино Бурджанадзе: Россия искусственно и целенаправленно отторгает Грузию от себя. Газ. «Независимая», 2002, 21 мая, №96

132. Президент США Джордж Буш: Нам не нужен новый старт в отношениях с Владимиром. Мы – друзья. И это важно. Газ., «Известия», 22 февраля 2005 года

133. Пузырь планеты. ИТАРР ТАСС-вестник иностранной информации о России и СНГ

134. Саджаднур С. К. Интеграция Кавказского региона в супрарегиональные кооперативные структуры / Южный Кавказ-нестабильный регион «замороженных» конфликтов. Материалы международной конференции по Кавказу. Фонда Фридриха Эберта, Берлин, 26-27 ноября 2001г., Винфрид Шнайдер –Детере (издатель), Тбилиси, 2002, с. 243-247

135. Севдималнев Р. Этнические конфликты и права человека на Кавказе (на примере Нагорно Карабахского конфликта) //Центральная Азия и Кавказ (CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS), Центр социально-политических исследований Швеция, №1(19), 2002, с. 104-114

136. Старченков Г. Вокруг Каспия. Как поделить озеро-море // Азия и Африка сегодня, ежемесячно научный и общественно политический журн., Институт Востоковедения, Институт Африки, Москва, Наука, 2001, № 12, с. 19-22

137. Ступинини В. Как нам сохранить Южный Кавказ. Газ. «Независимая», №89, 2002, 13 мая.

138. Сулейманов М. Война в Ираке спасла Азербайджан от военных баз США. Газ., «Новое время», №91, 19 мая 2004 года.

139. Уткин А. И. Единственная сверхдержава. (Серия: Национальный интерес.) -М.: Алгоритм, 2003, 576 с.

140. Филиппов А.Ф. Империя и глобализация – критика слева // Политическая наука: Современные империй. Сб. науч. тр./РАН.ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. Исслед., Отд. Полит. Науки, Рос. Ассос. Полит. Науки. Ред. И сост. Миллер А.И. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – 153 с. (Полит. Наука /Редкол. Пивоваров Ю.С. (чл. Ред.) и др.; 2004, №3), с. 12-30

141. Чернявский С. И. Новый путь Азербайджана.- М.: Азер-Медиа, Книга и бизнес, 2002, 352 с.

142. Чигорин А. Российско-Грузинские отношения. Что дальше // Международная жизнь, ежемесячный журн., Москва, Красная звезда, 5. 2003, с. 40-60

143. Шперлинг Д. Региональные конфликты и экстра-региональные интересы на Южном Кавказе / Южный Кавказ-нестабильный регион «замороженных» конфликтов. Материалы международной конференции по Кавказу. Фонда Фридриха Эберта, Берлин 26-27 ноября 2001г., Винфрид Шнайдер –Детере (издатель), Тбилиси 2002, с. 117-119

İngilis dilində

144. AKINJI, U. Washington–TurkishDailyNews.
<http://cp.yahoo.net/search/cache?p=Azerbaijan-Turkey+relations>

145. Bhaty R., Bronson R. NATO's Mixed Signals in the Caucasus and Central Asia // The International Institute for Strategic Studies, Survival, vol. 42, № 3, Autumn 2000, pp. 129-145

146. Corvett J. Turkey and Armenia explore rapprochement // http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav_07_1603. Shtml.

147. Dekmejian R., Simonian H. TROUBLED WATERS: THE GEOPOLITICS OF THE CASPIAN REGION. LONDON. New York: I.B. Tauris Publishers & Co Ltd, 2001, 271 p.

148. Exxon // Energy Ecology Economy. International Ecoenergy Academy. Popular-science journal. 2/ 1998, p. 51-57

149. Eyvazov J. NATO and military-political aspects of Azerbaijan's security / <http://bridge.aznet.org/bridge/nato.htm>

150. Khachatrian H. Russian moves in Caucasus energy and power sectors could have geopolitical impact. http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav_092503. Shtml.

151. Khan A. S. Iran's relations with Central Asia- A strategic analysis // Perceptions. Journal of International Affairs. Special Issue On Peace Operations. Volume IX, Number 1, Ankara, Katılm, March-May 2004, p. 51-58

152. Kornell E. S. Geopolitics and strategic alignments in the Caucasus and Central Asia // Journal of International Affairs, June-August 1999, Volume 4 –number 2, p. 14. <http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/iv-2/cornell.htm>.

153. Peuch J.-C. Armenia/Turkey: Economic necessity pushing Yerevan, Ankara closer. http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav_072603. Shtml. Eurasia insight, may 26, 2003

154. Rondeli A. Georgia in the post-soviet space // Caucasian Regional Studies. Vol. 1. Number 1. http://poli.vub.ac.be/publi/ers/eng_0101-07.htm.

155. Macfarlane S. N. Western engagement in the Caucasus and Central Asia. Royal Institute of International Affairs, London. Great Britain: Chameleon Press Limited, 1999, 72 p.

156. Winrow G. M. Turkey and the Caucasus. Domestic Interests and Security Concerns. Royal Institute of International Affairs, London. Great Britain: Chameleon Press Limited, 2000, 67 p.

Nəsibov E.M
ABŞ və Türkiyənin Qafqaz
geosiyasi regionunda strateji
maraqları və Azərbaycan Rrespublikası

Nəşriyyat direktoru:
Ə.Cəfəri

Yığılmağa verilib: 12.11.2006
Çapa imzalanıb: 08.12.2006
Format: 60x84 1/32
Həcmi: 19.40. ç.v.
Tiraj: 300
Qiyməti müqavilə ilə

"Çıraq" MMC-də nəşr edilmişdir.